

ՆԵՎՈՒԴ ԿՈՍՈՒՆԻ

ՆԱՓՆՏՐՈՒՄ Է
ԶԱՎԱԿՆ

Հայոց Կրճարատ

891.99	14412
4-68	4n5n5h, n
ფეხური 5	5
1.12	9n

891.99

4-68

1981 7 2076488

ՆԵՎՈՆԴԼՈՍՈՒՆԻ

ՆԱ ՓՆՏՐՈՒՄ Է
ԶԱՎԱԿԻՆ

Երեջան - Հայպետհրատ - 1948

14.412
#28205

Հատիկը եկ անվանարկը
Ապրիլ 2002. ՇՈՒՆԱՐԻ

ГЕВОНД КОМУНИ

ОН ИЩЕТ СЫНА

(На армянском языке)

Армгив, Ереван, 1948 г.

Առավոտը բացվեց պայծառ ու անաղմուկ:

Մովը խաղաղ ու հանդիսավոր նազանքով օրորվում էր, արտացոլելով ցամաքի վրա փթթող դարձունը: Նա իր գիրկն էր առել առափնյա լեռներն ու անտառները և նրանց կանաչ հասակն էր օրորում արևի ճաճանչներով ոսկեզօծված:

Այդ պահին ծովափի ավազները տրորելով քայլում էր երեսուն հինգ տարին նոր բռնորած մի բարձրահասակ ու թիկնեղ տղամարդ՝ զինվորական համազգեստով: Մովից փչող զեփյուտը խաղում էր նրա սև գանգուրների հետ: Առավոտը դեռ փոքր ինչ խոնավ էր ու զով: Չնայած դրան, նա զլխարկը բռնել էր ձեռքին ու ցրված հայացքը գցել ծովի մանր կնճիռներին: Նա անսահման սիրում էր Սև ծովը և ամեն առավոտ դուրս էր գալիս ծովափի սանատորիայից, որտեղ նա մեկ ամսով եկել էր բուժվելու, իջնում էր ծովափ և միայնակ քայլում առափնյա ավազների վրա: Այդ պահերին նա անհաղ ծարավով նայում էր ալիքների խաղին, կամ նստում ծովափին ու մտքերով տարված, մեքենայաբար վերցնում էր ողորկ ու տափակ խճաքարերը, գցում ծովը այնպես, որ քարը մի քանի անգամ թեթև թռիչքներով քավում էր ջրի երեսին և ապա ընկղմվում նրա հատակը: Այդ նրան մեծ հաճույք էր պատճառում ու երբեք չէր խանգարում մտածել, չէր կտրում նրա մտքերի թելը:

Այդ առաւելոտ նա շատ ցրված էր, կարծես մի քիչ էլ տխուր։ Մտքերը իրար հաջորդելով դալիս էին ու անցնում առանց կանգ առնելու և նա, հակառակ իր ցանկության, չէր կարողանում կենտրոնանալ, մի որևէ բանի մասին մտածել երկար ու մի եզրակացության դալ։ Աչքը գցում էր մի առարկայի, նայում էր երկար ու անթարթ, բայց չէր կենտրոնանում, ասես չէր տեսնում այդ առարկան, իսկ մտքերը դալիս էին և արագ փախչում հեռու։ Նա անհանգիստ էր, կարծես հուզված, բայց հուզմունքի պատճառը չէր գիտակցում։ Քայլում էր արագ, ինչպես մի շատ կարևոր, անհետաձգելի գործի շտապող մարդ. ապա զգում, որ շտապելու կարիք չունի, կանգնում էր ու քթի տակ ինքն իր վրա ծիծաղում։— «Ո՛ր եմ շտապում...», Ապա տեղում կանգնած հայացքը հառում էր մանրիկ ավազները լվացող ջրին ու նրա հայացքը ավազի հատիկների հետ գնում, սուզվում էր ջրի խորքը։ Հետո նա կրկին շարժվում էր առաջ, հենց այնպես, ինքն էլ չիմանալով թե ուր։

Այսպես նա քայլում էր Սև ծովի գարնանաբույր օդերով, չզգալով, ավելի ճիշտ, չգիտակցելով, թե ինչ է կատարվում իր հետ, թե ինչն է այդ օրվա ցրվածության պատճառը, երբ նրա աչքի առաջ կատարվեց այս անսպասելի ու հետաքրքիր դեպքը։

Ծովի խաղաղ, անխռով ալիքների միջից հանկարծ ճղփոցով դուրս նետվեց մի ձուկ և մի ակնթարթ արևի տակ շողալով, ընկավ նրա դռների առաջ։ Նա ցնցվեց վախից ու սիրտն սկսեց խփել ավելի արագ։

«Սա ի՞նչ բան է...» համարյա լսելի ասաց նա ու նայեց խճաքարերի վրա թփրտացող ձկանը։ Հետո նա գողեգող իր շուրջը նայեց և համոզվելով, որ իրեն ոչ-ոք չի նայում, կրկին քթի տակ ծիծաղեց ինքն իր վրա։— «Թյո՛ւ մարդ էլ ձկից վախենա՞նա...» Ապա նա նստեց խճաքարերի վրա, ոտքերը երկաթեց այնպես, որ ձուկը մնաց նրանց արանքում ու սկսեց դիտել երկար-երկար, մինչև որ ձուկը աստիճանաբար դադարեց.

թփրաւալ և շնչահեղձ բերանն էր բաց ու խուփ անում: Նրա մտքերի ընթացքը թեքվեց դեպի ձուկը. — «Նեղճ արարած... Ժովային ի՞նչ գիշատիչի կողմից հալածված դու քեզ դուրս նետեցիր քո այն ազատ ու անսահման աշխարհից... ի՞նչ անեմ հիմա քեզ հետ... Կյա՛նք շնորհեմ ու վերադարձնեմ քեզ քո մայր-ծովի գի՞րկը... Լավ...»: Նա բռնեց ձկան գլխից և շուռ տվեց փորի վրա: Այդ ժամանակ միայն նկատեց, որ նրա ալանջն արյունոտված էր: Նա դդուռութեամբ սրբեց արյունը և մոտենալով ափին, գցեց նրան ջուրը: Զուկը սուզվեց և քիչ անց նորից բարձրացավ ջրի երեսը, ցույց տալով սպիտակ փորը: «Ախ, անուշիկա, մի՞թե քո կյանքի վերջն արդեն հասավ... այդքան շո՞ւտ...» Ու նա ավելի մոտեցավ ջրին: Ալիքները ձկանը քշեցին դեպի ափ: «Ի՛նչ է, չես ուզում գնալ, վախենո՞ւմ ես...»: Նա կրկին ձուկն առավ իր-տփի մեջ: Զուկը դանդաղ բացում ու փակում էր բերանը: «Մի վախենա, դեռ կապրես...» ուրախացած արտասանեց նա ու ձեռքերը ձկան հետ միասին իջեցրեց ջուրը: Այդ ժամանակ մի ուժեղ ուլիք լսվեց նրա ձեռքին, թրջեց սապոգները և փշրվելով ափին, ետ քաշվեց, տանելով իր հետ հալածված կենդանուն: Զինվորականը կարծես ամբաստանքով, բայց միևնույն ժամանակ ուրախ, որ ձուկը կապրի, նայեց ալիքներին մտախոհ ու երկար: Նրա մտքերը ձկան հետ միասին գնացին հեռու, շատ հեռու, դեպի ծովի խորքերը:

Նա սթափվեց միայն այն ժամանակ, երբ քայլերը Նրան արդեն բերել էին սանատորիայի դիմացի այգին, ուր հաստաբուն կաղնու մեջքին ամրացված բարձրախոսը հայտնում էր ի լուր աշխարհի թե՛ ...Մեր զորքերը երեքօրյա համառ մարտերից հետո ճեղքեցին թշնամու Պերեկոպյան ամրությունները և շարունակելով հարձակումը, հալածում են թշնամուն դեպի Ղրիմի թերակղզու խորքերը... Նա կանգ առավ և լսողությունը սրեց: Նույն բարձրախոսը շարունակում էր հաղորդել ...Միաժամանակ հարձակվող Մերձծովյան հատուկ բանակի զորքերը այսօր գրոհով գրավեցին Կերչ քաղաքն ու ամրոցը...: Ամրոց բառը դեռ լրիվ չսած, նա անսովոր տրագիկամբ վազեց դեպի սանատորիայի շենքը և

սանդուխներից դուլգ-դուլգ, երեք-երեք աստիճան թռչելով, շնչա-
կրտուր իրեն գցեց պետի տռանձնասենյակը:

Սանատորիայի պետը, որ մայորի կոչումով մի գիրուկ,
կարճահասակ, մաքուր սափրած ճաղատ գլխով մարդ էր, զար-
մացած նայեց նրա այլաչլված դեմքին և հուզմունքից դողացող
շուրթերին:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ հետ, ընկեր ավագ լեյտենանտ, ին-
չո՞ւ ալդպես գոնատված եք... Նորից ցավերը սաստկացե՞լ են...

— Ոչ մի ցավ էլ չի սաստկացել, գրողը տանի... Ես այստեղ
կիսելագարվեմ, դուք հասկանո՞ւմ եք...

— Ոչինչ չեմ հասկանում: Ասացեք, ի՞նչ է պատահել...

— Չլսեցի՞ք հաղորդումը... ինֆորմըյուրոն հաղորդեց... մեր
դորքերն անցել են Պերեկոպը, գրավել են Կերչը և առաջ են դնում,
վրա տվեց ավագ լեյտենանտը:

— Էհ, շատ ուրախ եմ, ալդպես էլ պետք է լիներ... Իսկ դուք
ինչո՞ւ եք խելագարվում:

— Ես այնտեղ պետք է լինեմ... ես չեմ կարող ուշանալ,
երբ այնտեղ իմ ընկերները կավում են և ազատագրում հազարա-
վոր ընտանիքներ և իմ ընտանիքը, ես այստեղ, թիկունքում մնալ
անկարող եմ... Ես այնտեղ կին, ևրելա ունեմ... Ես պետք է
շուտ գնամ գտնեմ նրանց... Ի՞նչ սանատորիայի ժամանակ է
հիմա... խնդրում եմ թույլ տաք ինձ ժամանակից շուտ դնալ սա-
նատորիայից:

Սանատորիայի պետը սկսեց հասկանալ սպային, և նստեց
աթոռին:

— Լավ,— կատակի տվեց նա,— առանց ձեզ Ղրիմը չե՞ն
կարող ազատագրել, որ ալդքան շտապում եք... Կբուժվեք, էլի
կգնաք, կգտնեք ձեր կնոջն ու երեխային...

— Ի՞նչ,— երկարացրեց սպան,— ես մնամ այստեղ, կուշտ
ուտեմ ու հանգիստ քնեմ... Ո՛չ, ես բոլորից առաջ պետք է մըտ-
նեմ Ցալթա:

— Ո՞վ թույլ կտա, որ դուք բռնաբեր կիսատ թողնեք ու ղնաք... և բոլորից շուտ էլ մտնեք Յալթա... Ինչե՞ր եք խոսում, ընկեր ավագ լեյտենանտ,— խիստ ու անառարկելի տոնով ասաց պետը:

— Ես խնդրում եմ ձեզ... Մտեք իմ դրուժյան մեջ, հասկացե՛ք իմ հոգեկան վիճակը... Ես միանգամայն առողջ եմ զգում ինձ... Թույլ տվե՛ք և դուք մեծ բարություն արած կլինեք ինձ.— խնդրում էր սպան այնքան թախանձագին, որ սանատորիայի պետը թողնեց չոր պաշտոնական տոնը:

— Դուք հասկացե՛ք, վերջապես, որ եթե նույնիսկ ես թույլ տամ այստեղից զնալու, միևնույն է, ձեր զորամասի հրամանատարը թույլ չի տա: Հասարակ բան եք կարծում, մի սպայի ցանկության համաձայն թույլ տան, որ նա առանց բռնաբերվելու վեր կենա և հեռավոր թիկունքից զնա գործող բանակ...:

— Դուք արեք այդ, մնացածը ես ինքս կանեմ... Ես համոզված եմ, որ ինձ թույլ կտան.— շարունակում էր պնդել սպան:

Ինչքան էլ սանատորիայի պետը փորձեց համոզել նրան, որ միտք չունի բռնաբեր ընդհատել, որ վիրավոր թոքի և ստամոքսի խոցի հետ կատակ անել չի կարելի, սակայն սպան մնաց անդրգլխի: Պետը նույնիսկ փորձեց սպառնալ, թե անկարգապահության համար կգրի զորամասի հրամանատարին, բայց ավագ լեյտենանտը, ինչպես ստում են, երկու ոտքը մի կոշիկի մեջ դրած, սպահանջում էր իրեն ազատ արձակել և թույլ տալ զնալու:

— Եթե ինձ թույլ չտաք օրինավոր ճանապարհով, ես ինքնագլուխ կզնամ, կփախչեմ.— հայտարարեց նա այնքան լուրջ, վճռական ու համոզիչ, որ պետն այլևս չփորձեց առարկել նրան: Մի ըթպե լուռ մտածելուց հետո, նա փոքր ինչ փափկեց ու եզրակացնելով, որ շարժե գործին այդչափ կտրուկ և անախորժ վախճան տալ, ասաց.

— Լավ, մեղքը ձերն է. հետո կզղջաք, բայց ինձ չհայհոյե՛ք:

Ավագ լեյտենանտն արագ վեր ցատկեց տեղից՝ իր թանկագին կորուստը գտած մարդու ցնծությամբ, երկար թևերը տարածած գրկեց սանատորիայի պետի գիրով մարմինը և սեղմեց կրծքին։ Այդ նրա շնորհակալության խոսքն էր և միևնույն ժամանակ ապացույց, որ նրա տրամադրությունը շատ բարձր է։ Հետո նա արագությամբ դուրս թռավ առանձնասենյակից ու մի ակնթարթում իրեն գտավ նույն հաստաբուն կաղնու տակ։ Նա անսահման երջանիկ էր զգում իրեն։

Առավոտվա ցրվածությունն անհետացել էր։ Նա հիմա միայն հիշեց դրա մասին։

«Ի՞նչ բան էր այդ,— մտածեց նա.— բնա՞զդ, նախազգացում... Հեմ հասկանում։ Իսկ այն խեղճ ձուկը... կենդանացա՞մ արդյոք... Ինչ և է, այս գարունն ավելի պայծառ է բացվում...»։

2

Նույն օրը երեկոյան ավագ լեյտենանտ Կոստանդին Շուշանյանը ծովափնյա զինվորական սանատորիայի գրասենյակից ստացավ իր փաստթղթերը, մտավ պալատները, հրաժեշտ տվեց ծանոթ սպաներին, որոնց հետ արդեն մտերմացել էր այնքան, որ կարծես տարիների ընկերներ լինեին, որոնց, գտավ պետին, իր հուժկու բազուկների մեջ առավ նրա կլոր մարմինը, սեղմեց կրծքին և հրաժեշտ տալով, մեկնեց կայարան։

Բայց գնացքը մեկնելուց երկու րոպե առաջ նա վազոնի լուսամուտից նկատեց, որ սանատորիայի շոֆերը, այն, որը քիչ

առաջ իրեն կայարան բերեց ու վերադարձաւ, գլխակորույս վազում է կառամատույցի մի ծայրից մյուսը ու որոնում մեկին։ Շուշանյանը գլուխը դուրս հանեց լուսամուտից և գոռաց.

— Է՛յ, սերժանտ... Ո՞ւմ ես փնտրում:

Շոֆերը կանգնեց ու շուռ եկաւ ձայնի կողմը:

— Վերջապե՛ս... ընկեր ավագ լեյտենանտ, ի՞նչ զարմանալի մարդ եք դուք... Սոված-ծարա՞ւ եք ճանապարհորդելու. ախր ձեր մթերային տեսեստան եք մոռացել: Ես էլ հուլիսս կտրել էի արդեն, թե ձեզ կդառնեմ նորից,— ասաց նա հանդստացած ու մեկնեց նրան այն թուղթը, առանց որի վինվորը երբեք ճանապարհ չի ընկնի:

— Օ՛, անսահման շնորհակալ եմ, բարեկամս: Նա ձեռքը երկարեց, վերցրեց ատեստատը, ապա ամուր սեղմեց շոֆերի ձեռքը: Գնացքը դանդաղ շարժվեց առաջ:

Երկաթուղին անցնում էր ծովափով:

Շուշանյանը հստած վագոնի բաց լուսամուտի առաջ, աջ ձեռքը դրած ծնոտին, դիտում էր խավարի մեջ սև թանաքի գույնով ներկվող ծովը, որի ափերին փշրվող ալիքների խշշոցը խոնավ քամին բերում ու խփում էր նրա ականջներին: Հեռու հորիզոնի վրա այդ համատարած սևության միջից գծազրկում էր ավելի սև մի գունդ, որն այդ ծով խավարի մեջքին ընկած ճոճվում էր և աննկատելի սահում դեպի արեմուտք, գնացքի հակառակ ուղղությամբ:

«Անշուշտ ռազմանավ է,— մտածեց Շուշանյանը.— այնտեղ, այնտեղ է դնում...» հառաչեց նա և ինքն էլ շնկատեց, թե ինչպե՞ս թեթի շղարշի նման մի տխրություն իջաւ ու պատեց նրա էությունը, ծածկեց մի քանի ժամ առաջ նրան կլանող ցնծությունը: «Երանի թե ես էլ այդ նավի վրա լինեի...» նրա մտքերը սուր սլաքների նման ճեղքեցին թանձր խավարը և հասան այն սև կետին, այն նավին, որը ծպտված ու խորհրդավոր սահում էր առաջ, անցնում հորիզոնի ետևը: Եվ ահա, Շուշանյանին թվաց, թե ինքը իր հսկայական հասակով մեկ կանգնած է տախտակա-

Քաճի վրա և հուշերի վիթխարի ուռևներ դանդաղ դուրս է քաշում
 ծովի հատակից: Եվ ի՞նչ ամենք, որ չկա այդ ուռևների մեջ... ինչպիսի
 սի՛ ոսկյա հուշեր, ինչպիսի՛ ոսկե ձկնիկներ, որոնք քիչ էր մնում,
 որ բռներ նա, բայց նրանք նորից ընկնում էին ծովը առավոտվա
 ալն խեղճ, հալածված ձկնիկի նման... Նա ձգտում էր բռնել իր
 մանկությունը, իր տխուր, հալածական մանկությունը, երբ ութ-ինը
 տարեկան հասակում Թուրքական ասկյարների հալածանքից փա-
 խած՝ իր ծնողների հետ մի գիշեր թողեց իրենց գյուղը, նույն
 գիշերն անցավ հայրենի Ղարսի փողոցներով և ահաբեկված փախ-
 չող գաղթականների քարավանների հետ քոչեցին հեռու-հեռու,
 ինչ-որ նոր, անծանոթ երկրներ: Հետո նա կրկին բռնեց իր հու-
 շերի թելը և քաշեց... շոգենավը ճոճվում է ջրերի վրա, անցնում
 է Սև ծովի ափերով և ամեն նավահանգստում իր հետևից թողնում
 է գաղթական հայ ընտանիքներ ու զնում է առաջ՝ աշխարհով մեկ
 ջրելով հալածված, որբացած ու ողբացող կանանց ու երեխանե-
 րին: Վերջապես այդ նավը հանգրվան է գտնում ծովափնյա մի
 փոքրիկ ու գեղեցիկ քաղաքի, Յալթայի մոտ: Իր ծնողները
 նույնպես իջնում են նավից...: Եվ ահա, հուշերի ուռևներ
 նորից է ընկնում ծովը և նա քաշում է... «Ախ, հայրիկ, հայ-
 րիկ, բարձրացրու զուլօդ քո գերեզմանից և աես, թե ինչպես
 նույն ոսոխի սև ձեռքը իջել է և իմ զավակի. բախտի վրա...»
 Անցնում է ժամանակը... Ինքն արդեն կատարյալ տղամարդ է
 ուսում առած վերադարձել է Մոսկվայից իր սիրելի ընկերու-
 հու՝ կապուտաշյա գեղեցիկուհի Վերայի հետ: Ֆելիքսը չորս
 տարեկան է, ֆոտո-ապարատը վերցրած, կիրակի օրը ընտանիքով
 դուրս են եկել ծովափնյա կիպարիսների այգում զբոսնելու: Եվ
 ամեն վայրկյան ապարատը պատրաստ պահած հարյուրավոր
 դիրքերով ու ձևերով նկարում է Վերային կամ Ֆելիքսին, նրա
 շարաճճիությունները, ճարպիկ խաղերը: Ի՞նչ մեծ երջանկությու-
 ն էր...

...նա ձեռքը բարձրացնում է խավարի մեջ և, ինչպես չժխող
 մարդը քշում է աչքերը լցվող ծուխը, տանում է աչքերի առաջից:
 Կարոտը սեղմում է կոկորդը: Աչքերը լցվում են արցունքով: Ինչ-
 քա՛ն դրանք նման են այն արցունքներին, որոնք ինքնաբուխ

լցվեցին նրա աչքերը, երբ նա երկու տարի առաջ ծանր վիրավոր
պառկած էր նալի տախտակամածի վրա Սեաստոպոլից նահան-
ջելիս... Այդ այն վայրկյաններն էին, երբ նալն անցնում էր Յալ-
թայի մոտով, իսկ ինքը խավարի միջից նայում էր սև մշուշի տակ
թաղված սպիտակ քաղաքին, ուր արդեն նստել էր ատելի թշնա-
մին։ Այդ նալի վրա գտնվող բոլոր վիրավոր և առողջ զինվորնե-
րը օգտվելով գիշերվա մթությունից, նահանջում են դեպի Կով-
կասյան ափերը, գեղեցիկ Ղրիմը առժամանակ թողնելով ոտխի
կրնկի տակ։ Իսկ ինքը, ավագ լեյտենանտ Կոնստանդին Շու-
շանյանը, որը դեռ երեկ մարտկոցի կոմիսար էր և պաշտպանում
էր Սեաստոպոլը, թողնում էր այնտեղ ոչ միայն իր ոսկյա պա-
տանեկութունը, իր հախուռն երիտասարդությունը, այլև իր սիր-
տը, իր երջանկությունը, իր զավակին։

«...Գալիս եմ, գալիս, իմ անգին զավակ...» շշնջաց նա կար-
ծեա հեռացող նալի ետևից և արդյունքի մի կաթիլ ընկավ նրա
ձեռքին։ Երբ դնացքը թռչում էր ուղեգծի ոլորանով և վագոնը
թեքվեց, նրան թվաց, թե նալը ճոճվեց ու նա բնազդաբար ձեռ-
քերը տարածեց, ու բռնի տախտակամածը ցանցող երկաթյա ճա-
ղերից։ Բայց նա սթափվեց. երբ իր ձեռքի մեջ զգաց վագոնի
վալը իջեցրած լուսամուտի սառը շրջանակը։

Նա կրկին դուրս նայեց վագոնի լուսամուտից, բայց այն-
տեղ, գիշերային խավարի մեջ արդեն ոչ ծովը կար և ոչ էլ նալը։
Գնացքը սլանում էր լեռների միջով։

3

Հետևյալ օրը, գիշերվա ուշ ժամին Կոնստանդին Շուշանյա-
նը թակեց ռազմաճակատի կարմիրբանակային թերթի խմբագիր
Իվան Միխայլովիչ Լավրուխինի առանձնատնակի դուռը։

Ներսից լավեց մի ծանոթ բառ.—

— Да.

Շուշանյանը դուռը բաց արեց և, ասես մեջքից ուժով
հրեին, ներս ընկավ ու «թույլ տվեք, ընկեր փոխգնդապետ» բա-

ոներն արտասանելով՝ կանգնեց խմբագրի դիմաց: Վերջինը զարմացած Շուշանյանի այդ անսպասելի հայտնվելուց, ձեռքի գրիչը ցած դրեց, տեղից վեր կացավ, մի սառն ու հարցական հայացքով չափեց Շուշանյանին և հարցրեց.

— Իսկ Դուք ինչո՞ւ եք այստեղ:

— Ես... Իվան Միխայլովիչ... ես... անկեղծորեն ասած, համարյա թե փախել եմ սանատորիայից.— կցկտուր արտասանեց նա գլուխը կախ դրած և այնպիսի աղաչական ձայնով, որ խմբագրի դեմքի խիստ պաշտոնական ու սառն արտահայտությունը մի վայրկյանում սառուցյի նման հալվեց:

Փոխգնդապետ Լավրովսինը, որ լավ գիտեր Կոստանդին Շուշանյանի տարերայնորեն անդուստլ բնավորությունը, մեղմ, գրեթե աննկատելի ժպտաց ու առաջարկեց նրան նստել:

Շուշանյանը նստեց, բայց անհամբերությունն ու կասկածը, թե խմբագիրը կկատարի՞ իր խնդիրը, թե կմեծփի, եռ էին գալիս նրա ներսում: Այդ երևում էր նրանից, որ ստեբրն ու ձեռքերը կարծես անընդհատ ավելի հարմար տեղ էին փնտրում ու չէին գտնում:

Խմբագիրը լուռ նստած մտածում էր:

Նրա ձեռքի հաստ, կարմիր մատիտը, որ տիրոջ համար աննկատելիորեն փոխարինել էր քիչ առաջ ձեռքից վայր դրած գրչին, անդանի ապակու վրա շրջանակներ էր դնում:

Շուշանյանը հուզմունքից կարմրած, գլխակոր սպասում էր Լավրովսինի խոսքին, մեկ-մեկ աչքի տակով դիտելով նրա շարժումները:

Շուշանյանի համբերությունն սպառվում էր: «Ի՞նչ տարօրինակ մարդ է. գոնե հարցնի, թե ինչո՞ւ համար եմ եկել... Թեկուզ հայհոյի, նախատի, կամ ինչպես հաճաս՝ գլուխը շարժի բացասական և ասի.— է՛խ, Կոստյա, լավ չես անում... Դրա համար քեզ խիստ պատիժ է հասնում, բայց ափսոս, պատժելու սովորություն չունեմ... Վերջապես թող պատժի. էլ ի՞նչ է շուրը բերանն առել, ու նստել, հայացքը լուսամուտից դուրս դրած... Այսպես էլ ձկան նման սառնարյուն մա՞րդ կլինի...» մտածում էր անհամբերությունից վառվող Շուշանյանը: Իսկ Լավրովսինը շարունակում էր դուրս նայել, երեսը շուտ տված, ասես խոռված լիներ: Նա մտածում էր Շուշանյանի մասին: Շուշանյանն այդ լավ գիտեր:

Նրան թվում էր, թե Լավրուսինն ամեն ինչ վճռել է և հարց ու փորձի համար իզո՞ր ժամանակ չի ուզում վատնել, այլ մտածում է մերժել: Եվ Շուշանյանը զինվում էր, որոնելով այնպիսի բառեր, որոնցով կարողանար համոզել իր զինվորական պետին, որ իր խնդիրը միայն անձնական նշանակություն չունի, այլ նախ և առաջ խմբագրության շահերի համար է: Բայց խմբագիրը բոլորովին անտարբեր, առանց Շուշանյանի կողմը դառնալու լուռ շարունակում էր նայել բաց լուսամուտից:

«Ինձ լսել անգամ չի ուզում...» անհամբերությունից և հուսահատությունից ընկճված եզրակացրեց Շուշանյանը և մտքում վճռում էր արգեն վեր կենալ ու խռոված հոգով դուրս գալ խմբագրի առանձնասենյակից, երբ վերջինս դանդաղ շուռ եկավ դեպի ավագ լեյտենանտը, նստած տեղից վեր կացավ և աջ ձեռքում բռնած մատիտը շարժելով՝ սկսեց ապակու վրա շրջաններ գծել: Ապա ձախ ձեռքը բարձրացրեց դեպի գլուխը և նայելով դիմացի պատի տակ դրված գահավորակի հայելու մեջ, շոյեց հարդարեց շեկ մազերը:

Շուշանյանը վերջին ճիգն էր գործ դնում, որպեսզի չզայրանա, բայց մի հեռավոր հույս, որը միայն Լավրուսինին լավ ճանաչողի մեջ կարող էր ծագել, ստիպեց նրան մի փոքր էլ համբերել: Շուշանյանը գիտեր, որ երբ Լավրուսինը մազերն է հարդարում, տրամադրությունը բարձր է: Եվ իրոք, նա մի անհամարձակ հայացք դեցեց խմբագրի դեմքին և նկատեց, որ նրա աչքերում ինչ-որ ժպիտ է խաղում:

— Ահա թե ինչ, — վերջապես խոսեց Լավրուսինը:

Շուշանյանն իսկույն ոտքի կանգնեց:

— Վաղը, — շարունակեց խմբագիրը. — Դուք և կապիտան Վոլգինը ինքնաթիռով կթռչեք Ղրիմ՝ մեր հարձակվող զորամասերի մարտական գործողությունների վերաբերյալ նյութեր բերելու Գտեք կապիտանին և ծանոթացեք իմ առաջադրանքներին... Պատրաստվեցեք մեկնելու:

Շուշանյանը շշմածի նման կանգնել էր խմբագրի դիմաց ու նայում էր նրան: Մի րոպե առաջ նրա սրտի վրա ծանրացած հուսահատության ու զայրույթի զգացումը տեղի տվեց ուրախության ու երախտագիտության զգացումին: Նա շրքեք չէր սպասում իր չեռ շհայտնած խնդրին այնպիսի երջանիկ լուծում: Իսկ խմբա-

գրի հանելուկային վարմունքը նրան պարզապես ապշեցրեց։ Լավրուխինն այնպես էր ձևացնում, թե չի նայում նրան։ Սակայն նրա փորձված աչքից չվրիպեց Շուշանյանի հոգեկան ալեկոծումը։ Նա դարձավ Շուշանյանին և հայրական մեղմությամբ ասաց.

— Գնա, Կոստյա, դնա... մի հուզվիր... ես ամեն ինչ դիտեմ։ Երբ Կոնստանդին Շուշանյանը դուրս եկավ խմբագրի առանձնասենյակից, միայն մի բան էր զգում. այնքան էր նրա սիրտը թեթև, որ թվում էր, թե այդ իսկ վայրկյանին առանց ինքնաթիռի կարող է թռչել դեպի Տավրիկյան լեռները, դեպի Սև ծովի այն շքնաղ ափերին ընկած սպիտակ քաղաքը, ուր նա թողել էր իր սիրելի Քաչիկին, իր փոքրիկ Ֆելիքսին։

Հետևյալ օրը, երբ երկու դինվորական թվակիցները մոտեցան թռչելու պատրաստ օդանավին և արդեն ուզում էին տեղավորվել նրա մեջ, Շուշանյանը մոտեցավ իր ընկերոջը, ռազմաճակատի դինվորներին բավականաչափ հայտնի դրող Անատոլի Պետրովիչ Վոլգինին և մի երջանիկ, մանկական հրճվանքով շշուշաց նրա ականջին.

— Գիտե՞ս, Տոլյա, երկու կտոր շոկոլադե եմ վերցրել Ֆելիքսին համար... Շտապեցինք՝ ուրիշ բան չկարողացա գտնել, — ասաց նա ու ձեռքը տարավ դեպի իր կաշվե պայուսակը։

Վոլգինը ցնցվեց. հուզվեց — այնքան անմիջական ու անկեղծ ասվեցին այդ խոսքերը։

«Անպայման պետք է տեսնել, թե ինչպես է Կոստյան հանդիպում իր զավակին և նրան հանձնում այդ երկու կտոր շոկոլադե... Եվ կգտնի՞, կհանձնի՞ արդյոք...» մտածեց նա և բարձրացավ փոքրիկ աստիճաններով։

Ինքնաթիռը հենց նոր ազատագրված ծովափնյա քաղաքի վրա մի փոքրիկ ողջույնի պտույտ գործեց և զնաց վայրէջքի։

Շուշանյանի համբերությունն սպառվում էր: Նա Վոլգինի թե-
վից ամուր բռնած անհանգիստ շուռ ու մուռ էր դալիս, ուզում էր
զուլսը դուրս հանել օդանավի կողանցքից վայրկյան առաջ տես-
նելու համար այն հողը, որի վրա աճել, հասակ էր առել ինքը:
Հուզմունքից լարված նա չէր նկատում, որ ցավեցնելու շափ սեղ-
մում էր ընկերոջ թևը և անդադար կրկնում.

— Կարծես հասանք, Տոլյա, հը՞, հասա՞նք:

— Հասանք, Կոստյա, հասանք. իհարկե կհասնենք, միայն
թե դու հանգստացիր,— հորդորում էր Վոլգինը, բայց ինքն էլ
զգում էր, որ այդ նույն վայրկյանին իր սիրտն էլ պակաս լի-
թիրտում:

Շուշանյանը ուշադրություն չէր դարձնում նրա հորդորներին,
այլ ուզում էր պոկվել օդանավից և իր սեփական թևերով թռչել,
թռչել դեպի այն լեռներն ու անտառները, որոնց ետևում գտնվում
էր իր բույնը:

Օդանավի անիվները թեթև խփեցին հողին ու նորից կտրվե-
ցին նրանից, օդի մեջ շարունակելով իրենց պտույտը: Շուշանյա-
նին թվաց, թե իր սրտին խփեցին անիվները: Նա կրկին վեր-
ցատկեց և տեսավ, թե ինչպես օդանավակայանը պտույտ է դա-
լիս իր աչքերի առաջ: Սակայն շատ շանցավ և օդանավը փոշու-
մի ահագին շրջագիծ թողնելով իր ետևից, կանգ առավ:

Օդաշուն էտ նայեց և զլխով նշան արավ.

— Выхлезай, ребята!

Շուշանյանը հազիվ պոկվեց նստարանից, արձակելով կա-
պերը, որոնցով նրան դամել էին օդանավին: Նա առանց սանդ-
ղակին սպասելու օդանավի ղեկավարից դուրս սողաց ու թրմփալով
ընկավ գետնին: Մինչև Վոլգինն իր թմրած ոտքերը կուշ ու ձիգ
անելով դանդաղ կիշներ փոքրիկ աստիճաններով, Կոստյան արագ
բարձրացավ ընկած տեղից, փոշոտ ձեռքերով բացեց ատրճառա-
կի պատյանը, հանեց ատրճառակը և այն օդի մեջ բարձր բռնած
հինգ փամփուշտ իրար հետևից կրակեց: Նա կրակում էր և բարձ-
րաձայն գոչում.

— Սալլո՞ւտ... սեփական թնդանոթի հինգ համազարկով,
ի պատիվ այս հողի, որի վրա կրկին դրեցի ոտքս...

Օդաշուն ու Վոլգինը հանկարծակիի եկած Շուշանյանի այս
տարօրինակ վարմունքից, ժպտադեմ նայում էին իրար, նայում
էին այդ տեսարանին և շէին կարողանում վճռել հանդիմանե՞լ
նրան, թե՞ խրախուսել այդ ինքնաբուխ սրամտության համար։

Չանցած մի ժամ՝ ընկերներն իրերի պարկերն ուները դցած
դանդաղ քայլում էին կերչ քաղաքի ավերված փողոցներով։ Շու-
շանյանի դեմքից անհետացել էր այն ցնծությունը, որ համակել
էր նրան օդանավակայանում։ Նրանց մռայլ հայացքները շրջվում
էին փողոցի մեկ այս, մեկ այն կողմը, ուր այրված կամ արկե-
րից փլված շենքերի սև կմախքներն էին ցցված երկինք։ Իսկ
կանգուն մնացած պատերի սպիտակ ձևի վրա առաջացած հա-
զարավոր փոսերը վկայում էին փողոցային այն կատաղի մարտե-
րի մասին, որոնք ծաղիկ հիվանդության շորշոփի պես անցել էին
նրանց հարթության վրայով ու թողել այդ փոսիկները ինչպես
մարդու ծաղկատար դեմքի վրա։ Մովախորշում, նավահանգստի
փոխարեն երևում էր ավերակույտերի մի հսկա զանգված, ուր
քարի, հողի, ցեմենտի, երկաթի ու փայտի անկանոն, խառնիճա-
զանճ թափված սև շաղախի տակ ասես ցավազար, տնքում էր մեծ
քաղաքի խոցված սիրտը։ Մովի ջրերում ընկղմված, ծոված, կո-
ղերը փշրված, կամ փլթը ջրերի մեջ խրած, ժանգոտված, ալյան-
դակված շոգենավերը նման էին հրետանային սոսկալի ուժրակո-
ծությունից հետո կռվի դաշտում ընկած դիակների։ Փողոցներում
դեռ ընկած էին այրված ու ջարդված ավտոմեքենաներ, տանկեր,
հեռագրասյուներ, երկաթալարեր, արկերի բեկորներ, փամփուշտ-
ներ, պայթուցիկ նյութերի պատռված կամ անվնաս տուփեր, պայ-
թած նռնակների կոթեր, ամեն, ամեն բան, ինչ կարող էր հիշեց-
նել մի ահավոր աշխարհավեր պատերազմ՝ անհաշտ և անզիջում։
Այդ ամենի վրա, դարնանային գաղճ օդի մեջ կանգնած էր մի
անտանելի խտացած գարշահոտություն, որը զոլորշու հետ բարձ-
րանում էր քանդված կամուրջների և բազմաթիվ փլատակների
տակից։ Փողոցներում տեղական բնակչության շարժում գրեթե
չկար, եթե չհաշվենք հատ ու կենտ ծերունիների կամ պա-
ռավ կանանց, որոնք՝ մի աչքում արտասուք, իսկ մյուսում ծիծաղ,

անցնում էին գլուխները կախ գցած, որպեսզի նորից չտեսնեն
այն, ինչ արդեն տեսել էին: Սակայն գլխավոր փողոցով անընդ-
հատ անցնող ղինվորական մեքենաների շարասյուններն աղմու-
կով ու կենդանությանը էին լցնում շրջապատը: Միհրդատի բեր-
դի կողմից լավող անընդհատ պայթյունները վկայում էին, որ
քաղաքը լիովին մեռած չէ, նա շնչում է և մի օր կրկին ոտքի
կկանգնի: Քաղաքն ականազերծվում էր:

Շուշանյանն ու Վոլգինը իրենց ստացած այս առաջին օրվա
ճնշող տպավորության ծանր բեռի տակ կքած՝ լուռ անցնում էին
փողոցով և որպեսզի նրանց այս լռությանն էլ ավելի ճնշող
չդառնար, նրանցից մեկին ու մեկը արհեստների մի խոր հառաչ էր
արձակում և միայն ձեռքի շարժումով ցույց տալիս ծանոթ հյու-
րանոցի հրկիզված շենքը, ծխախոտի գործարանի փլատակները
կամ քաղաքային գրադարանի արևի երես հանած հիմքերը:

Շուշանյանը իր ֆուտո-ապարատը ձեռքին բռնած, հենց
այնպես, մեքենայաբար նկարում էր ինչ-որ հանդիպել, առանց
խտրության դնելու տեսարանների միջև, մտքում կրկնելով «պետք
կգա...»։ Իսկ Վոլգինը երբեմն-երբեմն նստում էր ավերակներից
պոկված մի քարի կամ ցեմենտակուռ մի բեկորի վրա, գրպանից
հանում ծոցատետրը և ինչ-որ գրում:

Միակ տեսարանը, որ ընկերների մոայլ տպավորությունը մի
փոքր ցրեց, դա դիմացից մոտեցող ռազմադերձների ահագին շա-
րասյունն էր, որ ուրապտույտ անցնում էր փողոցով, իսկ ծայրը
դեռ չէր երևում: Շուշանյանն աշխուժացավ խելոյն և «ֆրիցնե»-
րը՝ գոշելով բարձրացավ մոտակա շենքի քանդված մի պատի վրա
ու սկսեց նկարել: Շարասյունն անցնում էր անընդհատ, անվեր-
ջանալի:

— Սա իրոք որ պետք կգա. — ինքն իրեն, բայց լսելի տասց
նա և պատից ցած թռավ:

Այսպես նրանք գրեթե անխոս և մտախոհ անցան քաղաքի
արևելյան ծայրից մինչև արևմտյան ծայրը՝ յուրաքանչյուրն իր
մտքերի մեջ սուղված, ամեն մեկն իր հերթին զգալով, թե այդ
ամենը և դրանց հետ միասին հաղթության բերած հպարտությու-
նը ինչպիսի անջնջելի կնիք են դնում մարդու հոգու վրա:

Այդ մտքերի ընթացքով նրանք, վերջապես, հասան քաղաքի

ծայրամասում գտնվող զինվորական ստուգող և թուլլատրող կետին, որտեղ խոնված էր ռազմաճակատ շտապող զինվորականների մի ահադին բաղմոլթյուն: Նրանք միացան բաղմոլթյանը, սպասելու իրենց ցանկացած ուղղութլամբ գնացող որևէ մեքենայի:

ԳԼԵԽԵ ՆԵՐՔՐԵԳ

1

Այլ են հեռավոր թիկունքից դեպի ռազմաճակատի առաջավոր գիծը մեկնող զինվորի ապրումները, երբ նա առաջին անգամ է գնում դեպի կռվի ամենակուլ բոցերը, և այլ, երբ նա գեթ մեկ տնգսմ արդեն եղել է ռազմաճակատում ու խանձվել այդ բոցերի մեք:

Առաջին դեպքում նա միայն ֆանտաստիկ պատկերացում ունի առաջավոր գծի, ճակատամարտի կամ առհասարակ պատերազմի մասին: Մինչ այդ նա իր երեակայութլան ուժով հաբյուր անգամ մտնում է կռվի դաշտ, մարտնչում է, նույնիսկ վիրավորվում և դուրս է գալիս կռվի դաշտից հերոսացած ու հաղթող, անպայման հաղթող: Իսկ երկրորդ դեպքում ուրիշ զգացումներ են պաշարում նրան, նրա պատկերացումներն ալեկի կոնկրետ են, շոշափելի և մեծ մասամբ արտահայտվում են հուշերի ձևով:

Եվ ահա, ալադ լեյտենանտ Կոնստանդին Շուշանյանին պարտերցին այդ հուշերը, երբ նա այսօր կրկին շնչեց այն օդը, որը միշտ հագեցված է լինում ռազմաճակատի խանձահոտով... Ու նա հիշեց. հիշեց Սեաստոպոլի մատուլցները, այն գիշերը...

...Նրեք օր անընդատ թափվող անձրևը միայն մեկ ժամով դադարեց: Պատուլած ամպերի արանքից իր մեկ աչքով նայեց կիսալուսինը և Չյորնայա գետակի սև տուշի նմանվող ջրերը սփրթնեցին ու դողացին: Հոգնած գիշերը մի պահ հանգիստ շունչ քաշեց: Լա՞վ բան էր գուշակում արդյոք այդ ժամը, դժլար էր ասել:

Գետի ուղիղ մեշտեղը բարձրացած փոքրիկ քարաժայռը, որն իրենից ներկայացնում էր մի կղզակ, այդ վայրկյանին շարժեց:

Մեկը հանդարտորեն ետ տարավ գլխին քաշած վրան-թիկնոցը, որն անձրևաջրից կոշտացել էր և սրածայր տնկվել նրա գլխի վրա: Բրեզենտի ծայրերից ջուրը թափվեց նրա դեմքին: Քամին խփեց թրջված այտերին և նա դրանից մի անդուրեկան սաքսու զգաց: Այդ մարդը, որն առես կզղու քարերին էր ձուլված, դանդաղ աչք ածեց շուրջը: Թվում էր, թե ինչ-որ մեկին է որոնում: Հետո նա լուռ բարձրացավ ծնկների վրա ու ամբողջ մարմնով թնքվեց դեպի աջ, ապա դեպի ձախ: Այդ ամբողջ ժամանակ նրա հայացքը հառած էր դիմացը ուղիղ մի կետի, այնպես, որ կարծես վախենում էր աչքից կորցնել մի շատ թանկագին բան: Նա այդ պահին հիշեցնում էր այն լուսանկարչին, որը երկար շարժարվում է մի հարմար դիրք և նկարելու ցանկալի վայրկյան որսալու համար:

Գետակը հոսում էր նրա հայացքի ուղղությամբ և ձուլվում խավարի հետ:

— Կոմիսա՛ր, կոմիսա՛ր, — հաղիվ լսելի մի ձայն դետի աջ ափի քարերի միջից հասավ նրա ականջին:

Մարդը, որ կրկին դրկել էր քարերը և ձուլվել կղզյակի հետ, հայացքը շուռ տվեց ձայնի կողմը:

— Ոչի՛նչ չես նկատում, կոմիսար, — կրկին լսվեց նույն ձայնը, այս անգամ ավելի ցածր, գրեթե շշուռձի նման:

— Սատանաներ եմ նկատում, — դժգոհ քրթմնջաց նա, որի ձայնը միայն ինքը լսեց:

Մի բոպե շանցած գետափի քարերի արանքից մի ստվեր դուրս սահեց և մտավ ջուրը: Լսվեց ջրի թույլ ճողիլուն և կղզյակի քարաժայռին ձուլվեց մի նոր կերպարանք:

— Քանի՞ ժամ է, որ նրանք չկան, — հարցրեց եկողին առաջինը:

— Ուղիղ մեկ ժամ երեսուն բոպե. հինգ բոպե առաջ նրանք պետք է այստեղ լինեին, — պատասխանեց նորեկը:

— Սատանան տանի, աչքերս ջրակալեցին, բայց ոչ մի կերպարանք չեմ տեսնում:

— Հենց աչքերդ ջրակալել են, դրա համար էլ չես տեսնում, — վրա բերեց նորեկը, — սպասիր հիմա ես կդիտեմ:

— Դիտիր, բայց պահակներ դրե՞լ ես ձորի մոտքերի մոտ:

— Դրել եմ. ամենաարատես և արթուն տղաներից:

— Իսկ հրանոթները, արկերը, ձիերը...

— Ամեն բան պատրաստ է: Սակայն, կոմիսար, այնպես ես ինձ հետ խոսում, կարծես ես երկրորդ դասարանի աշակերտ լինեմ,— մի փոքր վիրավորվածի տոնով ասաց նորեկը, պառկելու համար դեռ գտնելով:

— Մի վրդավիճք, Վիկտոր Տիմոֆեևիչ, դուք ինձանից ավելի ջախել եք. այդպիսի դեպքերում զգուշությունը թանկ է, արդեն հոգնակիտվ առաջինը և ավելացրեց.— եթե մենք այս գիշեր մինչև առավոտ այս ծուղակից դուրս չգանք, առավոտյան ամպերը մեր դիակների վրա էլ սուգ կկապեն:

— Ես ռազմական տակտիկա սովորած հրետանավոր եմ և լավ եմ հասկանում իրադրությունը,— կտրուկ վրա բերեց Վիկտոր Տիմոֆեևիչը և ավելացրեց հատ-հատ բառերը արտասանելով.— իսկ մարտկոցի հրամանատարը առաջիմ ես եմ:

— Տա աստված, որ մի նոր Չապաև ծնվի այս գիշեր.— թեթև յուժնորի շեշտով շնչաց առաջինը և լոնց, չուղենալով վեճը շարունակել:

— Գուցե և Ֆուրմանով է ծնվում.— նույն յուժնորով պատասխանեց երկրորդը և նույնպես լոնց՝ չուղենալով վեճը շարունակել:

Դրանք երկուսն էլ Սովետական Բանակի սպաներ էին, որոնք Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին օրերից կռվի դաշտ մտան մեկը՝ որպես հետևակ գնդի հակատանկային հրանոթների մարտկոցի հրամանատար, իսկ մյուսը, որպես նույն մարտկոցի ղինվորական կոմիսար: Նրանցից մեկը՝ Վիկտոր Տիմոֆեևիչ Դյաչովը դեռ պատերազմից առաջ սովորել և ավարտել էր հրետանային նորմալ դպրոցը և ուներ լեյտենանտի կոչում: Իսկ մյուսը՝ Կոնստանդին Արշակի Շուշանյանը դրեթ ռազմական կրթություն չունեց և երկրորդ կարգի տեխնիկ-ինտենդանտի իր ղինվորական կոչումն ստացել էր տարիներ առաջ, երբ վերջացրել էր ինստիտուտը և մի ամառ երեք ամսով կանչվել վերապատրաստման:

Չնայած կինո-օպերատորի իր տեխնիկական նեղ մասնագիտությանը, Կոնստանդին Շուշանյանը հասարակական քաղաքական աշխատանքի մեծ փորձ էր կուտակել և պարտիական իր անբիծ վարքագծի շնորհիվ մեծ հեղինակություն ուներ թե՛ Մոսկ-

վայում՝ Կինեմատոգրաֆիայի պետական ինստիտուտի իր ուսանող ընկերներին շրջանում, և թե՛ Յալթայում՝ Կինո-ստուդիայի իր արվեստակից ընկերներին շրջանում:

Եվ ահա, Հայրենական պատերազմը բռնկեց անսպասելի, ալդպես անսպասելի էլ նրան կանչեցին ղինվորական ծառայության և ուղարկեցին շտապ ձևավորվող մի դիվիզիա: Այդ դիվիզիայում նույնպես Կոնստանդինի համար անսպասելի՝ նրան նշանակեցին հրաձգային գնդի մարտկոցի կոմիսար: Դիվիզիան արագ ձևավորվեց, հանդերձավորվեց, անցավ մարտական պատրաստության շատ սեղմ ծրագիր և նետվեց կռվի դաշտ՝ Դրիմի մատույցներում թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով: Այդ պայմաններում կազմված զորամասերի անձնակազմը խայտաբղետ էր, որովհետև այնտեղ ծառայության էին նշանակում թե՛ հին ղինվորական կրթության ու մարտական որոշ փորձ ունեցող մարդկանց և թե՛ զենքի նոր տեսակներից քիչ կամ աննշան դադափար ունեցող քաղաքացիներից, որոնց զենքի էր կոշել հայրենիքը: Այդ էր պատճառը, որ հրետանային ուսումնարանում նորմալ կրթություն ստացած քսանհինգամյա երիտասարդ լեյտենանտ Վիկտոր Դյակովը վերևից էր նայում «հրետանու այբուբենը չիմացող» իր կոմիսարի վրա և ամեն առիթով հիշեցնում նրան իր գերազանցությունը:

Սակայն Կոնստանդինի երեսներեքամյա կյանքի փորձը և համեստ բնավորությունն օգնում էին նրան, որպեսզի նա ուշադրություն չդարձներ այդ ամենի վրա և ձեռքն ընկած ամեն հնարավորություն օգտագործեի իրեն վստահած զենքի բոլոր գաղտնիքները բանալու, հասկանալու համար: Եվ նա եռանդուն կերպով սովորում էր տանկ ոչնչացնելու իր այդ նոր արվեստը — լինեք դա թիկունքում, մարտական վարժությունների լարված պահին, թե ուղեմաճակատում՝ կռվի ամենադաժան պահերին: Սակայն, այնուամենայնիվ, Վիկտոր Դյակովի աչքում Շուշանյանը դեռ մնում էր որպես ուղեմական արվեստից հեռու կանգնած մի մարդ, որը ղինվորներին միայն Քաղաքականություն կարող է սովորեցնել: Այդ հողի վրա էլ հենց հաճախ նրանց միջև ծագում էին այնպիսի թեթև վեճեր, ինչպիսին էր մեր քիչ առաջ հիշատակած վեճը, որոնք որպես կանոն, միշտ վերջանում էին Շուշան-

յանի համբերատար ու առաջին հայացքից գրեթե միշտ գիշող լռությամբ:

Չնայած ուռաշին անգամը չէր, որ նրանց մարտկոցը նետ-վռւմ էր ճակատամարտ և մարտական բարդ խնդիր կատարում, բայց այս գիշեր նրանց վիճակը այլ էր, անհամեմատ ավելի ծանր:

Յերեկը թշնամին գերազանց ուժերով ճակատային գրոհի ան-ցավ և մեծ դոհերի դնով նեղեց նրանց զորամասին: Հետևակին սեղմեց լեռան փեղեքից օձադալար անցնող այդ ձորին և աշ թե-վից ճեղքեց նրա պաշտպանության գիծը, անցավ Չյորնայտ գե-տակին ու փակեց դեպի Սևաստոպոլ տանող նահանջի միակ հար-մար ճանապարհը: Հրաձգային ստորաբաժանումները թեթև թռիչ-քով թնցան ձորը և ամրացան նրա հակառակ ափին: Իսկ լեյտե-նանտ Ղյակովի մարտկոցը հակառակորդի տանկերի գրոհը հս-մելուց հետո իջավ ձորը և շարժվեց դեպի հոսանքի հետ դեպի ցած, հույս ունենալով ավելի կարճ և աննկատ ճանապարհով դուրս գալ հարվածի տակից: Բայց գերմանացիներն արդեն կըտ-րեւէին էին ելքի ճանապարհը: Եւ դառնալ՝ նշանակում էր դառան նման դնալ և ընկնել դաշլի երախը, առաջ գնալը նույնպես այդ էր նշանակում: Մարտկոցը կանգ առավ ձորի ժայռոտ ափերի մեջ, ինչպես առյուծը վանդակում: Ինչպե՞ս դուրս թռչել վանդա-կից... ահա մի հարց, որ մռայլորեն կախվել էր մարտկոցի հրա-մանատար լեյտենանտ Վիկտոր Դյակովի և նրա կոմիսար Կոնս-տանդին Շուշանյանի հայացքից:

Ապասխլ մինչև առավոտ: Այդ համազար էր ինքնասպանու-թյան, որովհետև լուսաբացի հենց առաջին շողերի հետ գերմա-նացիները կհայտաբերեին նրանց և միայն օդից ուժակոծելով կամ ձորաբերանի բարձր ժայռերից կախված գնդացիներով ժեռ քարերի փռշիների հետ կխառնեին նրանց զիակները: Ուրի՞ հա-նել մարտկոցի ողջ անձնակազմը և հրամայել, որ նրանք մթու-թյան քողի տակ մագլցելով բարձրանան ձորի վիթխարի պատից իրենց կյանքը փրկելու հույսով...

Իրարամերժ հարցերի այս հեղեղը ասես ձորաբերանի այն վիթխարի ժայռերից դահավիժում էր ներքև ու թափվում մարտ-կոցի հրամանատարի և սուսվել նրա կոմիսարի՝ Կոնստանդին

Շուշանյանի գլխին: Կարծես այդ ահեղի ուժով ճնշող ծանրութունից նա կպել էր քարերին ու միաձուլվել փոքրիկ կղզու հետ: Կարկտաբեր ամպերով պատած երկնքի նման մռայլ էր նրա դեմքը, բայց գիշերային խավարի քողի տակ այն հանգիստ էր երևում: Մտքում նա ամենից շատ նախատում էր իրեն, որ մնաց վերջին հրանոթի հետ և չհասավ այն վայրկյանին, երբ մարտկոցի հրամանատարը հրամայել էր առաջին հրանոթներին ճանապարհից շեղվել ու մանել ձորը գետի հոսանքով առաջ շարժվելու համար: Իսկ ձորը քարքարոտ էր, ձիերի և հրանոթների շարժման համար աննպաստ:

«Նա, ես եմ մեղավոր,— մտքում դատափետում էր ինքն իրեն Շուշանյանը.— չէ՞ որ նա, Դյակովը, միանգամայն անծանոթ է այս տեղանքին, իսկ ե՞ս... է՛իս, Կոստյա, Կոստյա, չէ՞ որ այս ձորերում ու լեռների վրա է աճել ու բարձրացել քո հասակը...» Նա հուզված մի շարժում արեց ու մեքենայաբար ոտքը խփեց ջրին: Լավեց ջրի ճգփոցը և նա սթափվեց: Լուսինը վաղուց կորել էր ամպերի ետևում, իսկ նորից սկսվող անձրևի կաթիլները միալար թմբկահարում էին նրա վրան-թիկնոցը:

2

Լեյտենանտ Դյակովի և երկրորդ կարգի տեխնիկ-ինտենդանտ Կոնստանդին Շուշանյանի այն կարճ վեճից հետո տիրող լուռությունը երկար շտեկեց: Սակայն այդ ծանր լուռությունը երկուսի ուղեղի վրա էլ ճնշում էր հավասար չափով:

Դյակովը հրամանատար էր և պատասխանատու մարտկոցի յուրաքանչյուր ղինվորի և հրամանատարի կյանքի համար: Իսկ Շուշանյանը պատասխանատու էր նաև քաղաքական-բարոյական իմաստով: Որտե՞ղ էր կոմիսարի աչքը, որ կույրի նման տարավ ու ահագին մարտկոցը, մարտական ուժի այդ թանկագին միավորը գցեց այսպիսի մի քարակուռ կապանքի մեջ: Ո՞վ ամենից առաջ, եթե ոչ կոմիսարը, պետք է մտածեր իր զորամասի մարտական հզորությունը պահպանելու, այս ծանր ու դաժան պա-

հին... Ո՞վ նրան կների այդ քաղաքական և ռազմական կար-
ճատեսության համար, որի հետևանքով մի ամբողջ գունդ զրկվում
էր իր ամուր բռնեցքից, իր ամենակայուն և հուսալի հենարա-
նից, մարտկոցից:

Լեյաենանտ Դյակովի սիրտը ճմլվում էր այն պետակցություն-
նից, որ իր այդ սխալ քայլը պատճառ դարձավ մարտկոցի այս
անեկանելի դրության: Դա մի կողմից խլում էր նրանից այն մար-
տական ինքնավստահությունը, որ ամրացել էր նրա մեջ իր մա-
սին, իբրև դիտակ հրետանավորի: Մյուս կողմից նրա հպարտ
երիտասարդությունը չէր հանդուրժում այսպիսի մի թեթևամիտ
սխալ, որն անպատվաբեր էր սովետական նոր հրամանատարի
համար որի վրա հայրենիքը մեծ հույսեր էր դրել: Նրբորդ կող-
մից այդ սխալը զգալի չափով նսեմացնում էր նրա հեղինա-
կությունը իր ստորադրյալների, և ո՛չ միայն ստորադրյալ-
ների աչքում: Նա զգում էր, որ այս անգամ ինչ-որ մի բան
չատարվեց իր հետ, որով նա իր կամքին հակառակ ինչ-որ
բան զիջեց կոմիսարին, որի վրա նա միշտ բարձրից էր նա-
չել: Դյակովն, իհարկե, այդ չէր ցանկանա, բայց չէ՞ որ նա
իր խորին համոզմամբ կարծում էր, որ ձորով քողարկված շարժ-
վելն ավելի նպատակահարմար է, քան բաց ճանապարհով թշնա-
մու կատաղի կրակի տակ շարժվելը: Իսկ ինքն ի՞նչ իմանար, որ
գերմանացիներն այդպես արագ կկտրեին ձորը կիսող հրկու ճա-
նապարհն էլ:

Իսկ Կոնստանդին Շուշանյանի սիրտը մղկտում էր, երբ
մտածում էր, որ գերմանացիները հենց այս վայրկյանին կարող
էին վրա հասնել, փակել ձորը հրկու կողմից և փոշի դարձնել
այն հրաշալի ու խիզախ հրետանավորներին, հիանալի ձիերին և
կյանքի շափ թանկ վեներն ու զինամթերքը: Նա մտքում շարանում
էր նաև հրամանատարի վրա այն բանի համար, որ նա իր մեծա-
մտության պատճառով հարկ չէր համարել գոնե կապավորին ու-
ղարկել Շուշանյանից հարցնելու, թե այս ձորով հնարավո՞ր է

արդյոք առաջ շարժվել... Չէ՞ որ ինքը, Դյակովը շատ լավ գիտեր, որ Շուշանյանը ծանոթ է այս ձորերի ու քարանձավների բոլոր անցքերին, իսկ մյուս կողմից նրան քաջ հայտնի էր, որ գնդի ձախ թևը նահանջեց ավելի շուտ, քան իրենց աջ թևը և բնականաբար թշնամու աջ թևն ավելի առաջ պետք է շարժվեր ու փակեր ձորի ներքին մասը։ Եվ, վերջապես, ի՞նչ կլիներ, որ մի վայրկյան խորհրդակցեք իր, Շուշանյանի հետ... հո զրանից նրա սուրը չէր ծակի... Այս վերջին միտքը կոմիսարին ավելի էր վրդովում, և նա շարունակում էր լցվում առհասարակ բոլոր աեսակի մեծամտությունների ու գոռոզության դեմ։

Երկուսն էլ լուռ մտածում էին։ Երկուսի սրտերն էլ ուռչում էին, զգալով դրուժյան լրջությունը, երկուսն էլ միաժամանակ հիք էին որոնում մաքսկոցը դուրս բերելու այս ծանր վիճակից, սակայն նրանցից ամեն մեկը դատում էր իր տեսակետով։ Պետք է ասել, որ նրանցից և ոչ մեկը այդ վայրկյանին չէր մտածում միայն իր կյանքը փրկելու մասին։ Մեռնել, կամ ~~մեռնել~~ օղակը և դուրս գալ միասին։ Միմյանցից անկախ նրանք այս հաստատ վճռին հանդեպին այն վերջին, ութերորդ բուլետին, երբ նրանց հայացքի ուղղությամբ, դետալի քարերի արանքից նրանց դեմը դուրս եկավ մարդկային մի սև կերպարանք։ Ապա երկրորդ կերպարանքը ստվերի նման շարժվեց առաջինի ետևից ու նրանք աստիճանաբար մեծացան։ Ստվերները մոտենում էին։

Առաջինը լուռությամբ խզեց Դյակովը.

— Լավ, կոմիսար, մի թթվիր, ահա գալիս են հետախույզները։ Կարծում եմ, որ նրանք են։ Մտածենք, տեսնենք ինչպես կարելի է դուրս գալ այս քարե տակառից։

— Քարե տակառն ընկնելն ավելի հեշտ է, քան դուրս գալը, — մի փոքր նեղացած, բայց մտերմական տոնով շշնջաց Շուշանյանը, որի դեմքից մի այնպիսի ժպիտ անցավ, որ եթե Դյակովը նկատեր, անպայման կվիրավորվեր կրկին։

Սակայն խավարի մեջ հայտնված երկու կերպարանքին հետևեց մի երրորդը և ստվերները շարժվեցին դեպի փոքրիկ կղզին։

— Իսկ այն երրորդն ո՞վ է, — ուշի-ուշով նայելով խավարի մեջ, հարցրեց Շուշանյանը։

— Ավագ Ֆրանկոն է, — համոզված պատասխանեց Դյակովը։

վէ.— Ես նրան հրամայել էի թաքնվել քարերի արանքում առու-
ղելու համար, թե մերո՞նք կլինեն արդյոք եկողները, թե անկող
հյուրեր այցի կգան մեզ...

— Այդ եկողները չափազանց կարճ են երևում աչքիս. Ֆի-
սենկոյի հասակն ալգրան ցածր չի կարող լինել.— կասկածեց
Շուշանյանը:

— Տեսնենք... ահա նրանք մոտենում են:

Մոտեցող ստվերները, պարզ գծադրվեցին խավարի մեջ, և
թափվող անձրևի աղմուկի միջից արդեն լսվում էր նրանց ոտնա-
ձայներ.— չլոփ-չլոփ, չլոփ-չլոփ...

Յակոբյան մեծ եղավ լեյտենանտ Դյակովի զարմանքը, երբ
նկատվեց, որ հետախուզության ուղարկված սերժանտ Մասլովի
և հրանոթի նշանառու շարքային Յուրկեիչի հետ եկող երրորդ
անձնավորության գլուխը մինչև դոտին ծածկված էր վրան-թիկ-
նոցով ու դոտեատեղից ամուր կապած: Սերժանտը քայլում էր
առաջից և իր ետևից քարշ տալիս կապտած անծանոթին: Յուր-
կեիչը լուռ հեռուում էր նրանց, հրացանը պատրաստ բռնած ձեռ-
քում:

Կապտված մարդը կուրորեն հեռուում էր սերժանտ Մասլովին,
սակոբյան շիմանալով ուր դեի քայլերը, անընդհատ ոտքերը քարե-
րին խփելով ընկնում էր ու բարձրանում: Բարձրանալով նա նորից
հնազանդորեն շարժվում էր ձգվող փոկի ուղղությամբ:

Վերջապես, հետախույզները գետի աջ ափով բարձրանալով,
հավասարվեցին փոքրիկ կղզուն և անվճռական կանգ առան: Այդ
վայրկյանին մարտկոցի ավագ Ֆիսենկոն, որն իր թաքստոցից ճա-
նաչել էր իր մարդկանց և բաց թողել, որ նրանք առանց իրեն
նկատելու մոտենան մարտկոցին, ետևի կողմից արագ քայլերով
մոտեցավ նրանց: Հետախույզները ցնծությամբ զիմավորեցին
նրան: Սերժանտ Մասլովն արագ ուղղվեց ու փորձեց զեկուցել
ավագին, բայց վերջինս ցածր ձայնով ու կտրուկ վրա բերեց.

— Հեռու ել ինձ:

Այս ասելով նա իր երկար ու բարակ ոտները արագիլի պես
դրեց ջրի մեջ և երեք հսկայական քայլ դեցուց հեռո չորրորդը
դրեց արդեն կղզյակի մի քարին: Նա խսկույն պառկեց: Փոքրիկ
կղզին միանգամից մեծացավ:

Մաքաղոցի հրամանատարն ու կոմիսարը, որ լուռ դիտում էին այս ամենը, թեթև շունչ քաշեցին: Նրանց դեմքերին թե՛ ուրախության և թե՛ մի տեսակ հարցական ժպիտ կար: Նրանք շուտ եկան դեպի այն երեքը, որոնք Ֆիսենկոյի օրինակով անցան ջուրը և կանգնեցին նրանց կողքին: Մասլովը կրկին փորձեց ղեկուցել, ինչպես հարկն է, բայց լեյտենանտ Դյակովն անհամբերությամբ տեղից վեր թռավ, մի արագ շարժումով քողարկվածի վրայից դեն գցեց վրան-թիկնոցը և հայացքը մեխեց նորեկի աչքերի մեջ:

— Ֆրից.— հեգնանքով արտասանեց նա:

Գերին կծկված ու լուռ կանգնած էր նրանց դեմ: Բոլորը հետաքրքրությամբ նայում էին նրան:

Այդ ժամանակ ձորի մի քարանձավից ձիու փնչոց լավեց, և ձիերից մեկը ոտքով մուրճի նման սկսեց խփել քարերին:

— Ֆիսենկո,— դարձավ Շուշանյանը ավագին,— լռեցրու այդ անիրավին, եթե ոչ նրա այդ ձիային հրճվանքը մեզ օգուտ չի բերի: Ապա դառնալով սերժանտ Մասլովին, ասաց.— դե, պատմիր տեսնենք, ինչ նորություն ես բերել այս նմուշից բացի: Գուցե այս արձանի հետ հետ խոսենք,— դարձավ նա հրամանատարին, մատնացույց անելով նրանց դեմ ուղիղ առանշարժ կանգնած գերմանացի զինվորին, որի թթից ու ծնոտից կաթում էր անձրևաշուրը:

Դյակովը շառարկեց: Ֆիսենկոն գնաց, իր հետ տանելով գերի զինվորին: Կղզու վրա մնացին չորսը:

Մասլովն իր ղեկուցյն սկսեց հետևյալ խոսքերով.

— Այս ձորն այսպես, ինչպես որ տեսնում եք, շարունակվում է ես մեկ, մեկ ու կես կիլոմետր.— և նա մի հայացք ձգեց շուրջը, կարծես մթության մեջ թաց հոնքերը մոայլորեն կիտած ժայռերը վկա կանչելու համար: Զորը կիսում է մի ճանապարհ, որն անցնում է հյուսիսից հարավ: Ճանապարհով անցնում են գերմանական զինվորներ և հատ ու կենտ հրանոթներ: Տանկեր չնկատեցինք: Այս գետի հարավային ափն անցան և ժայռերի մեջ թաքնվեցին երկու զրահամեքենա: Թշնամու հետևակը կամուրջով անցնում էր գետը, դուրս գալիս ձորից ու կորչում բլուրի հետը: Անցնողների թիվը իմ հաշվով մոտ մի գումարտակի է հավասար, իսկ թե որքան մեզանից առաջ է անցել, չգիտեմ: Նրանք զինված են մեծ մասամբ ավտոմատներով, ունեն ձեռքի գնդացիներ և

երեք հրանոթ մեր տեսաւի... Մենք ճանապարհի ձախ եզրի փոսով սողացինք մինչև ձորի հարավային պոռնկը և տեսանք, թե ինչպես թշնամին թևանցեց, անցավ մեր հետևողային մի վաշտից և կտրեց նրա նահանջի ճանապարհը: Լավ էին կռվում տղերքը, բայց անիծված գերմանացիները շատ էին...

— Իսկ որտե՞ղ բռնեցիք այս թրջված հավին, — ընդհատեց Շուշանյանը, — ակնարկելով գերի վիճակին:

— Դրան, ընկեր կոմիսար, բռնեցինք հենց այն պահին, երբ նա հավ էր խժուռում: Երբ ես և Յուրկեիչը վերադառնում էինք դեպի ձորի կամուրջը, մեր դեմ ելավ ֆրիցների մի դասակ: Մենք թաքնվեցինք կամուրջի մոտ քարերի արանքում և շուշաներս պահած սպասում էինք, որ նրանք հեռանան: Բայց այս աղվեսը ետ ընկավ իր ընկերներից ու նստելով մի քարի, գրադվեց կոշիկով, իբր թե այն ոտքը ցավեցնում է: «Չլինի՞» թե ավանակը մեր կողմից շշուկ էր լսել՝ մտածում եմ ես: Բայց չէ, տեսնեմ սա իր շինելի փեշը ետ տարավ ու դոտից կախված մի բան արձակեց: Հետո կապոցը դրեց սալաքարին և բաց արեց, նայեց շուրջը և, ըստ երևույթին համոզվելով, որ իրենով հետաքրքրվող չկա, երկու ձեռքով բռնեց և դեպի բերանը տարավ ինչ-որ բան: Ես ձեռքերի ու գլխի շարժումներով հասկացրի Յուրկեիչին: Յուրկեիչը սողեսող . մոտեցավ նրան ետևից և... մինչև նա կուլ կտար բերանն առած հավի կտորը, մի ակընթարթում վրան-թիկնոցը ամբողջությամբ ծածկեց հավին էլ, հավակերին էլ... Նա սկսեց խոխուսել: Մենք նրան գլորեցինք ձորը և...

— Հավի մյուս կեսն էլ դուք կերաք. — այս անգամ նրան ընդհատեց Դյակովը:

Մասլովը լուռ ժպտում էր:

— Իսկ ոչ մի նշանից չէ՞ր երևում, որ գերմանացիները գլխի են ընկել մեր այստեղ դառնվելու մասին. — մտախոհ հարցրեց Շուշանյանը, որն անթարթ հայացքով նայում էր սերժանտին: Ասում ես, տանկեր չտեսաք, հա՞, — ավելացրեց նա:

— Նրանք, կարծես, չէին էլ ցանկանում նայել մեր կողմը... Իսկ տանկերը, երևի ձորն անցել են վերին ճանապարհով, որտեղից, մենք թաքնվեցինք ցերեկը, — եզրակացրեց Մասլովը:

— Իսկ ճանապարհ չկա՝ մինչև ձորի հատման կետը.— հետաքրքրվեց հրամանատարը:

— Ճանապարհ չկա, բայց դետակի աջ ափով իջնող արահետը ծածկված է ոչ այնքան մեծ քարերով: Ձիերն ու թնդանոթները մի կերպ կանցնեն, իսկ սայլը չի գնա: Բացի այդ նրա աղմուկը...

— Կանչիր կրակային դասակների հրամանատարներին, սպասելն ավելորդ է,— զիմեց Շուշանյանը մարտկոցի հրամանատարին:

— Այո, դրոթյունը պարզ է. պետք է շտապել,— ասես ինքն իրեն շշնջաց Դյակովը: Ապա ծառայության անունից շնորհակալությոն հայանեց հետախույզներին և հրամայեց գնալ կանչել դասակների հրամանատարներին այն քարայրը, ուր տեղավորված էր ավազը:

Մասկովն ու Յուրկեիչը գնացին: Անձրեի մանր կաթիլների թեթև խշշոցի մեջ խլացավ նրանց ոտնաձայնը:

3

Հրամանատարն ու զինկոմը, ասես հրամանով, վեր կացան պառկած տեղից և ջուրն անցան լուռ, անխոս: Երբ գետի աջ ափը դուրս եկան, այն ժամանակ միայն Շուշանյանը ցուրտ զգաց: Երկար ժամանակ թափվող անձրևը ծծվել էր նրա շինելի ծալքերից, անցել վերնաշապիկը, շապիկը: Վերջինս կպել էր մարմնին, և երբ սուր քամին փարվեց նրան, նա զգաց, որ մի սարսուռ ազդող ցուրտ թափանցում է մինչև ոսկորները: Սապոգների մեջ լցված ջուրը շատրվանի պես դուրս էր ժայթքում մի անդուր ճլղաոցով, երբ նա ոտքը սեղմում էր դետին: Հինգ օր առաջ սափրած մազերը նորից բուսանել էին և ասեղների նման ցցվել մրսած դեմքի վրա: Խոշոր, սև աչքերը քնատությունից և հոգնածությունից մի քիչ փոքրացել էին: Դլխին գրված հրամանատարական գլխարկը անձրևից, թե գլխին քաշած վրան-թիկնոցի ճնշումից ծանրացել էր, ճմվել ու իջել մինչև ականջները: Թվում էր, թե այդ ծանրությունից էր, որ նրա երկար ու բարակ իրանը ծովել էր հարցականի պես: Թաց շինելի ցեխոտված ու կոշտ-

ցած փեշերը դիպչում էին ստապոկներէ ճակերին և շփշփոցով ուղեկցում նրա ընթացքը:

— Դու չն՞ս մըսում Վիկտոր.— դարձաւ նա Դյակովին.— ջահելությունը պայքարո՞ւմ է հողմերի դեմ.— կիսահարցական ավելացրեց նա:

— Ոչ, չեմ մըսում... իսկ դու, ի՞նչ է, մըսում ես.— դարձացաւ Դյակովը.— Մերանում ես, կոմիսար, ծերանում... Լաւ, ես հիմա քեզ կտաքացնեմ,— ավելացրեց նա և Շուշանյանի թեից բռնած քայլերն ուղղեց դեպի այն քարայրը, ուր մի քանի ժամով բնակութիւն էր հաստատել մարտկոցի հոգատար տնտեսը, ամառ Զիսենկոն:

Մութ քարափնների արանքում ծվարել էր մարտկոցը: Վեց հակատանկային փոքրիկ հրանոթներն իրենց անձնակազմերով ու ձիերով տեղավորվել էին խոր ձորի քարաժայռների մեջ այնպես, որ օտար աչքը, ցերեկվա պայծառ լույսի տակ անգամ, դժվար թէ կարողանար հայտաբերել նրանց: Գիշերվա խաղաղության մեջ կարելի էր լսել միայն ձիերի ընդհատ-ընդհատ փնչոցը և սմբակների դոփյունը թաց դետին, երբ հոգնած տնտեսունները հանդստանալու համար ոտքերն էին փոխում:

Ցերեկվա կատաղի ճակատամարտից հետո մարդիկ հոգնած էին ու լուռ: Գիշերվա նման խորը՝ նրանք սուզվել էին իրենց մտածումների մեջ: Քնած էին արդյոք նրանք, թէ ամեն մեկն իր հերթին կըք էր փնտրում դուրս գալու այս քարե վանդակից: Զորս ժամ առաջ դասակի հրամանատարները զինվորներին հայտնեցին մարտկոցի համար ստեղծված ծանր վիճակը և տաղնապի նման մի անհանդստութիւն մտաւ նրանց սիրտը: Հետո եկաւ զինկոմը և առանց ճշմարտութիւնը թաքցնելու հանդամանորեն բացատրեց նրանց իրադրության լրջութիւնը, այցելելով բոլոր հրանոթների անձնակազմերը մեկ առ մեկ: Նրա խոսքերը հնչում էին համոզիչ ու փրկութեան հաստատ հավատի շեշտով: Նա ոչ միայն հավատ ու կորով ներշնչեց նրանց, այլ և դիմելով յուրաքանչյուր զինվորին առանձին, հարցնում էր շեշտակի:

— Ունե՞ս արդյոք քո մեջ կովեւու կամք ու արիութիւն, որպէսզի կովով ճեղքես այս թշնամական օղակը, որ փրկութեան բերեն քեզ, ու պատիւ՝ հայրենիքին:

Նրանք բոլորն էլ զգում էին իրենց մեջ թե՛ կռվելու կամք և թե՛ աբիուսյուն, բայց սպասման անորոշությունը կրժում էր նրանց սիրտը... Իսկ ժամը, իրոք ահալոր էր, հագուստները թաց, անիծված անձրևը դեռ թափվում էր պատուված հրկինքից: Ո՞ւմ աչքին քուն կգար:

Մինչ կրակային դասակների հրեք հրամանատարները կներկայանային նշանակված տեղը, Դյակովն ու Շուշանյանը մտան ավազի քարայրը:

— Տաքացրու կոմիսարին, ավազ,— հրամայեց Դյակովն ալեպիսի հղանակով, որ կարծես բարձրահասակ ու հաղթանդամ այդ երիտասարդ բանվորը Ուրալից իր հետ բերած լինե՞ր մարտենյուն հսկա վառարաններից մեկը:

Սակայն Ֆիսենկոն հասկացավ հրամանատարի ակնարկը և քարայրի դռան առաջ կանգնած երկանիվ սաղլի վրա լցված թաց խոտերի տափից դուրս բերեց հակազազի մի պոչուսակ: Բաց արեց պալուսակի մեջ հազիվ տեղավորված մետաղյա շշաձև ամանի բերանը և այն հենելով սաղլի անիվին, թեքեց ու պահածոյի դատարկ տոսիր բռնեց դեմը: Ամանի միջից հեղուկը կլկլալով լցվեց բաժակը: Նա մոտեցավ Շուշանյանին և մեկնելով նրան լի բաժակը, ասաց.

— Սրանից բացի տաքացնելու ուրիշ միջոց չունեմ, ընկեր կոմիսար,— ու քթի տակ գոհունակությամբ ժպտաց:

Շուշանյանը վերցրեց բաժակը, մոտեցրեց շրթունքներին, հոտ քաշեց և մի թափով դատարկեց այն: Հացի դառն օդին կոկորդը խանձելով լցվեց նրա ներսը՝ տաքացնելով իր անցած ողջ ճանապարհը: Շուշանյանի մարմնով մի դուրեկան ջերմություն անցավ, և նրա կռացած մեջքը շտկվեց:

— Կեցցե՛ս Ֆիսենկո, կեցցե՛ս,— արտասանեց նա նստած տեղից վեր կենալով, ձեռքերը տարածեց օդի մեջ և մարզանքի ամենակոպիտ ձևերով կոտրատեց մարմինը:— Իսկ ո՞ւր է մեր այսօրվա որսը,— հանկարծ շտապողի տոնով հարցրեց նա, շուրջը նայելով:

Նա փնտրում էր գերի ղինվորին:

— Ահա նա,— ձեռքը մեկնելով դեպի քարայրի մի անկյունը, ցույց տվեց ավազ Ֆիսենկոն,— դայլը գառնուկի նման հնազանդ հստել է այստեղ:

Շուշանյանը Ֆիսենկոյի հսկա թևը շոշափելով, որ մթության

մեջ ուղղութիւնը որոշի, շարժվեց դեպի մութ անկյունը, ուր քարի մի բեկորի վրա լուռ նստած էր գերի զինվորը:

— Եկ, եկ տեսնենք, աղաւնյակս. եկ տեսնենք, թե ինչ բարի լուր ես բերել մեզ,— ասաց Շուշանյանը և իր երկու ձեռքով դրկեց կապոտած դերմանացուն, կտրեց դետնից և մի ակնթարթում կանգնեցրեց քարայրի մուտքի մոտ:

— Բաւական ծանր է եղել անիծվածը, հազիւ դետնից կտրեցի,— քրթմնջաց նա և ձախ ձեռքով հանեց գերի զինվորի մինչև աչքերն իջած գլխարկը: Գլխարկի տակից փայլեցին զույգ աչքերը, որոնց մեջ մի տեսակ վստահութիւն ու կյանք հայցող շեշտ կար: Համենայն դեպս Շուշանյանին այդպես թվաց միութեան մեջ:

— Սա քեզ որեւէ բան խոստովանե՞լ է,— դարձաւ նա Ֆրանկերին:

— Նա միայն խնդրեց, որ եթե նրա կյանքը խնայենք, որոշ տեղեկութիւն կտա իրենց ուժերի մասին,— պատասխանեց ավագը:

«Հիմարի գլուխ,— ինքն իրեն մրթմրթաց Շուշանյանն այնպես, որ ոչ-որ չլսեց, սա ինձանից կյանք է խնդրում... Հա, լավ, եթե ձեռոնք կյանք շնորհեն ինձ, ես քեզ գրպանս դրած Սեւաստոպոլ կտանեմ...»:

— Իսկական անուն, ազգանուն ունե՞ս, թե սովորականի պես ֆրից անվանենք քեզ,— դարձաւ նա գերի գերմանացուն:

Վերջինս լուռ և անթարթ աչքերով նայում էր նրան: Կարծես ուզում էր հարցնել, թե «Միկնույն չէ՞» քեզ համար, թե իմ անունն ինչ է...»:

Սակայն Դյակովը, որ մինչև այդ լուռ հետևում էր այդ ամենին, մոտեցավ և գերմաներեն հարցրեց նրան.

— Ի՞նչ զորամաս է ձեր զորամասը:

— Հետևակային գունդ,— պատասխանեց զինվորը:

— Ամբողջ դո՞ւնդն էր անցել ջուրը, մինչև քեզ բռնեի:

— Ոչ, առաջինը մեր գումարտակն էր, իսկ թե ինչ ուղղութեամբ են շարժվելու մյուս ստորաբաժանումները, չգիտեմ:

— Քանի՞ տանկ ունեք ձեր գումարտակին տրված:

— Մեզ տանկեր չեն օժանդակում, նրանք գնացին ձախ թեից:

— Իսկ ի՞նչ օժանդակ ղենք ունեք, բացի ձեր ղենքից:

Գերի ղինվորը լուռ գլուխը կախ դրեց:

— Սրիկան շի ուզում ասել, — մեջ ընկավ Ֆիսենկոն, որի աչքերը փայլատակեցին կատաղությունից:

— Որտե՞ղ են թաքնված զրահամեքենաները, — հրամայական հարցրեց Դյակովը:

— Նրանք մեզանից առաջ անցան, իսկ թե որտեղ են, չեմ կարող ասել, — եղավ պատասխանը:

— Քանի՞ սվին կա ձեր գումարտակում... զնդացիներ ունե՞ք...

Հարցը մնաց անպատասխան:

— Չէ, կարծես թե չի ստում անիծվածը, — ուրախացած մեջ մտավ կոմիսարը, — շնայած ձեռքիս է, թե՛ ուղղմական դադարն է պահպանում:

Մինչև այդ, եկան կրակային դասակների հրամանատարները և ամեն մեկն իր հերթին, աջ ձեռքի շարժումով պատիվ տվեց հրամանատարին, շնջալով իր կոշտն ու ազդանունը, որ նշանակում էր, թե ներկայացավ լեյտենանտ կամ կրտսեր լեյտենանտ այսինչը:

— Օհո, էս որտեղից բուսավ, — զարմացած ու կիսակատակ հարցրեց երկրորդ դասակի հրամանատար լեյտենանտ Շելչուկը, տեսնելով զերմանացուն, — շինի՞ բանակցությունների համար է եկել սատանան...

— Դիվանագիտությունն այժմ մեղ չի փրկի, ընկեր հրամանատարներ, — մեծի տոնով իր ենթականերին դիմեց Դյակովը, — բոլորիդ համար պա՞րզ է արդյոք մեր այժմյան դրությունը: Չնայած բոլոր հրամանատարները գլխով դրական նշան արին, բայց մթության մեջ Դյակովը ոչ նկատեց այդ, և ոչ էլ ուշադրության կարժանացներ, եթե անգամ նկատեր այդ շարժումը: Եվ նա շարունակեց հաստատ, աշխատելով ավելի ազդեցիկ դարձնել իր յուրաքանչյուր խոսքը:

— Մենք ընկած ենք թակարդի մեջ, — շարունակեց նա: — Այս ձորի երկու մուտքերն էլ փակված են թշնամու ուժերով: Այստեղից աննկատ դուրս թռչելն անհնար է... Ուրեմն մենք պետք է կռվով ձեռքենք փականքը և դուրս գանք այստեղից մինչև լուսաբաց: Կամ դուրս կգանք, կամ կմնանք հավիտյան... Ներքեվից, — շարունակեց նա, — այս ձորը կտրում է մի ճանապարհ, որով

անցնում են գերմանացիները, հետապնդելով մերոնց: Մինչև մեր հետախուզների վերադարձը անցել է թշնամու հետևակի ավելի քան մեկ գումարտակ ղինված ավտոմատներով ու զնդացիրներով: Թշնամու երկու զրահամեքենա թաքնված են ձորի մեջ, գետի այն կողմի ժայռերի տակ: Իսկ թե ինչ կկատարվի այնտեղ, մինչև մեր մոտենալը, գծվար է գուշակել: Հրամայում եմ անհապաղ և անաղմուկ ոտքի հանել ողջ մարտկոցը բոլոր հրանոթներով, զենքով և հանդերձանքով: Զիերի սմբակները փաթաթել լաթերով և ամուր կապել, ավելորդ աղմուկ չառաջացնելու համար: Խստիվ արգելել ծխելը, խոսելը և բարձրաձայն հրամաններ արձակելը: Մենք պատրաստի ճանապարհ չունենք, այլ պետք է իջնենք գետի ափով, քարերի միջով. իսկ որտեղ անհնար է, ջրի միջով և զգույշ դուրս գանք ձորաբերանի ճանապարհը: Ճակատամարտի կրճնվինք այնտեղ, որտեղ հանդիպեցինք թշնամուն. այդ մասին կտրվի լրացուցիչ հրաման... Պատրաստ պահել ամեն ինչ... Մարտկոցի առջևից գնում եմ ես: Ինձ հետ գալիս են այսօրվա-հետախուզները: Դասակները շարժվում են իրենց համարների կարգով. մարտկոցի ետևից կգնա կոմիսարը... այս ասելով նա, այնուամենայնիվ, շուռ եկավ դեպի Շուշանյանը, կարծես համոզվելու համար, թե չի առարկում արդյոք նա:— Զեղ հետ չե՞ք տանի այս խրտվիլակին,— հարցրեց նա, ակնարկելով գերմանացի ղինվորին: Շուշանյանը դիտով համաձայնության նշան արեց: Դյակովը դառնալով ավազին, հրամայեց.— սայլը թողնել, բայց վերցնել բոլոր անհրաժեշտ իրերն ու պաշարը... բոլոր փամփուշտները բաժանել մարտիկներին: Ես վերջացրի: Հարցեր չունե՞ք ինձ ուղղված...

— Ինչքա՞ն տարածություն է մինչև ճանապարհը.— հարցրեց առաջին դասակի հրամանատար կրտսեր լեյտենանտ Ռոդիոնովը:

— Մոտ հազար հինգ հարյուր մետր: -- Դուք ասելիք չունե՞ք, կոմիսար,— դիմեց նա Շուշանյանին:

Շուշանյանն իր բնավորությամբ սակավախոս մարդ էր և չէր սիրում խոսել հատկապես այն ժամանակ, երբ դրությունը լուրջ էր, բայց այսօր, այս պարագայում շխոսել չէր կարող: Նա ինչ-որ ներքին պահանջ զգաց երկու խոսք ասելու իր մարտական ընկերներին՝ զուցե դա վերջին խոսքն է լինելու՝ ակամայից մտածեց նա և առանց տատանվելու առաջ եկավ:

— Այո, երկու խոսք միայն, — ասաց նա և սուր հայացքով ձեղքելով մթությունը, նայեց հրամանատարներին: — Ընկերներ, ո՞վ ձեզանից կցանկանար, որ սա մեր վերջին հանդիպումը լինի... Թեթև հուզմունքից նրա ձայնը դողաց: — Իհարկե, ոչ մեկը ձեզանից այդ չէր ցանկանա... Ուրեմն հայտնեք ձեր զինվորներին, որ նրանց կոմիսարը, որը մեծացել է այս ձորերում, կմեռնի նույն ձորերի ու լեռների պաշտպանության համար, բայց զենքը ձեռքից վայր չի դնի... Ասացեք նրանց իմ և հրամանատարի անունից, որ հայրենիքի աչքը այս ձորերի ու լեռների վրա է, նրանց պաշտպանների վրա... Թույլ չտանք, որ այդ աչքը արհամարհանքով և ատելությամբ նայի մեզ: Մեռնենք, բայց չոտնահարենք մեր հայրենիքի պատիվը... Ասացեք, որ մեր այս նահանջը միայն ժամանակավոր նահանջ է, որ մենք այսօր կմտնենք մի նոր, անհավասար ճակատամարտի մեջ, ոչ թե մեռնելու, այլ ապրելու և հաղթելու... Թող շողան նրանց ձեռքերը... Ուրիշ ոչինչ:

Շուշանյանը լռեց: Մի քանի վայրկյան ոչ ոք չէր ցանկանում ընդհատել այդ վեհ լուսնյակը: Վերջապես Դյակովը հրամայեց.

— Անցնել հրամանի կատարմանը:

Մի ակնթարթում հրամանատարներն անհետացան գիշերային խավարի մեջ:

4

Մի քանի րոպե անց գիշերվա խավարում քարացած մարտկոցը շարժվեց, թափահարեց թրջված իրանը և նրա զսպված, խուլ աղմուկը միախառնվեց անձրևի միալար խշշոցի հետ: Հոգնած ու թմրած զինվորները դուրս սահեցին քարանձավներից և մոտեցան ձիերին, հրանոթներին, արկասայլակներին: Նրանցից յուրաքանչյուրն իրեն թեթևացած էր զգում՝ վերջապես հրաման տրվեց մի գործի գլխավոր... Եթե ոչ, ինչի՞ նման է՝ ծվարել ժայռերի մեջ, փակված բոլոր կողմերից, երբ չգիտես թե կծագի՞ արդյոք մի հույսի արև այս սև, ամպամած երկնքից, երբ մտքերն ավելի ծանր են ճնշում ուսերիդ, քան այս թթված հայացքով ժայռերը: Ոչ, զինվորի սիրտը չի դիմանա մտքերի ծանրությանը, նա պետք

է գործի, պետք է կռվի և կռվի մեջ, կրակի վտրույթամբ լուծի այն բոլոր հանգույցները որոնք նա միայն մտածելով չի լուծի երբեք... իսկ այժմ արդեն կա պարզ հրաման.— «Շարժվել...» Նա կկատարի այդ հրամանը և կզգա, որ ինքը թեթև է շնչում, որ սրտի վրայից դնրվեց, ընկավ մի ծանր քար ու նա արդեն կարող է իր ողջ հասակով ուղղվել, ձգվել, ոտքի կանգնել և շարժվել առաջ վստահ իր հայրենիքի ուժին, հրամանատարի կամքին ու կարողությանը: Զինվորը կռվի մեջ ուրախ է, որովհետև նա այդ պահին ուրիշ բանի մասին չի մտածում, բացի թշնամուն ոչնչացնելուց... Իսկ դա հենց իր սեփական գործն է:

Գուցե այդ էր այն ներքին մղիչ ուժը, որը մի ակնթարթում շարժեց, ոտքի հանեց մարտկոցը, որի աշխուժացած ու թիփեացած մարդիկ պատրաստ էին դիմելու մարտական ամենաբարդ, ամենադժան գործողության:

Սերժանտ Մասլովը դեռ նոր էր իր հրանոթի հրամանատարությունը հանձնել եֆրեյտոր Գուդովին, իսկ մարտկոցի ավազը, Ֆիսենկոն, հենց նոր միայն սալլակից վերցրել էր անհրաժեշտ մթերքներն ու կապել Սևուկի մեջքին, երբ հայտնեցին առաջ շարժվելու մասին հրամանը:

— Վերջապես... թվելուն վերջ... Սիրտս պատռեց կծկված մտածելով, ասա, իմ ի՞նչ գործն է փրկստփայությունը... անտեր երկինքն էլ պարզ չէր, թե մարդ նայի՞ր աստղերին՝ մի բան իմանալու համար,— թավ բեխերի տակից նուրբ յումորով փնթփնթաց Գուդովը այնպես, որ լսելի հղավ նրա կողքին կանգնած Մասլովին:

Այդ վայրկյանին ձիու պայտը դիպչելով քարին ուժեղ ձայն հանեց:

— Փրկստփայությունից հեռու եղիր, այդ քո գործն է, բայց ձիերից հեռու լինելու իրավունք չունես... Կարմրի ոտքը դեռ լաթով փաթաթված չէ, իսկ դու աստղերի հետ խոսել ես երազում... — իսկույն փաթաթել. — հրամայեց Մասլովը և հեռացավ մարտկոցի հրամանատարի հետ առջևից դնալու համար:

— Թյո՛ւ, անամոթ ձի, դեռ հրանոթի հրամանատարությունը ուսիս չառած՝ խայտառակեցիր ինձ... Նա քեզ ի՞նչ կերպ զգու-

շացնեմ, որ ոտքերդ զգուշ դնես և գուլպաներդ հագիցդ չհանես,— քրթմնջալով Կարմրին մոտեցավ Գուդովը և ամրացրեց նրա առաջին աջ ստրի փաթաթանը, որն արձակվել էր գետինը փորելիս:

Մինչ այդ մարտկոցի առաջին դասակը դանդաղ շարժվեց առաջ,— տեղ բացելով երկրորդ դասակի համար: Ձորն սկսում էր լցվել հրանոթների ու ձիերի շարժման խուլ աղմուկով: Շուտով երկրորդ և երրորդ դասակներն էլ միացան երկին և ողջ մարտկոցը մի հսկայական սև մարմնի նման օրորվեց խավարի մեջ: Այդ ահագին զանգվածը, որ կաղմված էր մարդկանցից, հրանոթներից, ձիերից, արկասայլերից ու հրացաններից, մի ահավոր, բայց լուռ վրեժով ու զայրույթով լցված, վճռական ու հաստատ շարժվեց դեպի ձորաբերանի ճանապարհը, որը գրավել էր թըշնամին և ուր նստած էր մահը դարանակալ ու խորամանկ:

Չյորնայա գետակը լուռ ու անտարբեր, մեղմիկ սահանքով հոսում էր դեպի ծովը, ուղեկցելով թըշված ու մռայլ զինվորներին: Իսկ այդ անսովոր երկին հետևում էր մի մարդ, որի սիրտը մղկտում էր այն մտքից, թե առջևից գնացող մարդիկ դնում են դեպի կործանում և նրան թիկում էր, թե այդ ինքն է նրանց մղում մահի բերանը, որովհետև ինքը հտեից է դնում: Նա քայլում էր վերջին, վեցերորդ հրանոթի հտեից, տեղանքը ձայնի, հայացքը պցելով մերթ աջ ձորաբերանին, մերթ ձախ, մերթ իր հսկայական հասակի բարձրությունից չափում էր մարտկոցի ընթացքը հրամանատարից մինչև իր տեղը ու մտքում կրկնում անդադար:

— Առա՛ջ, առա՛ջ, իմ հոգնատանջ ընկերներ, իմ անդին բարեկամներ... Մահ կամ փրկություն. այդ է վիճակված այսօր ձեզ:

Դա մարտկոցի կոմիսար Կոնստանդին Շուշանյանն էր, որի համար այդ մեկ ժամը մի ամբողջ դար արժեր:

Գլշերվա այն ժամն էր, երբ լուսաբացը մոտենում է, բայց խավարն սովելի թանձրանում և որին ժողովուրդը ադամամուկ է ստում:

Հոգնատանջ ձիերը մթուկյան մեջ խարխալելով, լաթերով փա-

Թաթիլած ոտքերն անսովորությունից քարերին խփելով, բերան-
քսիւլայր ընկնելով ու բարձրանալով, դետի անճանապարհ ասիով
քաշում էին հրանոթներն ու արկասայլերը: Զինվորներից ոմանք
կրասանակները բռնած քաշում էին ձիերին իրենց հետից, իսկ
ոմանք էլ հրանոթի աջից ու ձախից քայլելով հետևում էին, որ-
պեսզի հրանոթները չշարժվեն, երբ նրանց ուսինն անիւլները
բարձրանում են մեծ քարերին և թրմփալով ընկնում թաց գետ-
նին: Պատահում էր երբեմն, որ շուռ էր գալիս հրանոթը և այն
ժամանակ մի քանի զույգ ուժեղ ձեռքեր, առանց ձիերը կանգ-
նեցնելու, հենց այնպես, շարժման ընթացքում գրկում էին հրա-
նոթը, շտկում ու շարունակում երթը: Պատահում էր նաև, որ նեղ
արահետը դեմ էր առնում վիթխարի ժայռին, չգիտես մագլցում էր
ժայռի կատարը, թե կորչում էր ջրի մեջ: Այդ ժամանակ առաջից
գնացող զինվորները մտնում էին ջուրը և իրենց հետից տանում
հնազանդ ձիերին, որոնց հետևում էր ամբողջ մարտկոցը:

Մարտկոցից մոտ հարյուր քայլ հեռավորության վրա առջևից
գնում էր լեյտենանտ Դյակովը՝ սերժանտ Մասլովի և նշանա-
ռու Յուրկեվիչի ուղեկցությամբ: Վերջիններս ցույց էին տալիս
հրամանատարին այն ճանապարհը, որով հետախուզության էին
գնացել իրենք ու վերադարձել:

Դյակովն ամբողջովին ուշադրություն դարձած ունկնդրում էր
ձորում լսվող ամեն մի ձայն և աշխատում որոշել, թե դա իր
մարտկոցի՞ հանած աղմուկն է, թե՞ կողմնակի մի բան, որը կա-
րող էր վտանգ բերել իր ձեռնարկած դորժին: Այդ վայրկյանին
նրան թվում էր, թե ողջ աշխարհի ազատությունը լցված է ապա-
կյա մի անոթի մեջ և նա պիտք է այն իր երիտասարդ ուսերի վրա
դրած տանի, անցկացնի մի սոսկալի արհամիրքի միջից ու ան-
վթար հասցնի նշված տեղը: Մի անզույշ շարժում, մի փոքրիկ
սայթաքում, և անոթը կընկնի գետափի ժեռ քարին ու փշուր-
փշուր կլինի, ջրին խառնելով կկորցնի անոթի միջի անգին դան-
ձը:

Մարտկոցի ողջ անձնակազմը ցեխակոխու, քրտնած ու անձ-
րեալքով ողողված հետևում էր նրան:

Վերջապես նրանք մոտենում էին ձորը կիսող ճանապարհին:
Հեռվից լսվում էր թշնամու զորքերի աղմուկը, որ հետզհետե
դառնում էր ավելի որոշ, մոտոսների հռնդյունն սկսում էր զատ-

վել ընդհանուր աղմուկից, լսվում էին ավելի բարձրաձայն տրված հրամաններ՝ կարճ կտրուկ: Փոքր անց, արդեն լսելի էր անցնող հետևակի ոտնաձայնը և ապա առանձին խոսակցության ձայներ:

Լեյտենանտ Դյակովը մի քարաժայռի տակ կանգնեց իր անելիքները խորհելու համար: Նրա շրթունքները հուզմունքից դուրս էին: Նա որոշակի լսում էր իր սրտի տրոփյունը: Դա երկյուղ էր, թե զայրույթ: Վրեժի հո՞ւրն էր բորբոքվում նրա երիտասարդ արյան մեջ, թե վերահաս վտանգի շոշափելի զգացումն էր այդ, նա չէր կարող որոշել: Գուցե դա հենց նոր կյանք մտած անփորձ երիտասարդի սովորական շփոթությունն էր, որ առաջանում է մի արտասովոր ու այնքան մեծ պատասխանատվություն կրող դորժ սկսելուց առաջ: Համենայն դեպս դա երկշտություն չէր նմանվում, որովհետև առանց քաշվելու նա նույն դողացող ձայնով հրամայեց Մասլովին առաջ շարժվել մինչև ճանապարհի եզրը՝ ստուգելու համար, թե զորքի ինչ տեսակներ են անցնում ճանապարհով, իսկ Յուրկելիչին ուղարկեց ետ՝ դասակի հրամանատարներին զգուշացնելու, որ նրանք ավելի անաղմուկ մոտենան ճանապարհին և, երբ կմոտենան բոլորովին, ներկայանան իրեն կոմիսարի հետ միասին:

Նա ժայռի հետևում կանգնած երեք տարբեր կողմերից ձայներ էր լսում և մտքում համեմատում նրանց ուժը: Մեկը թշնամու անցնող զորքերի անզուսպ աղմուկն էր, որ լցնում էր ձորը, մյուսը իր մոտեցող մարտկոցի չափազանց զուսպ, խուլ շփշփոցն էր, իսկ երրորդ ձայնը իր սեփական սրտի դրոփյունն էր, որն առաջինների նման իրեն լսել էր տալիս: Եվ նա նկատեց, որ այդ երեք ձայներից ամենից ուժեղն առաջինն է և մնացած երկուսը խլանում, ձուլվում են առաջինի մեջ: Դա նրան ուրախություն պատճառեց և օգնեց ավելի հանգիստ ու սառնասիրտ խորհել:

Մինչև այդ մարտկոցը բոլորովին մոտեցավ: Վերադարձավ նաև սերժանտ Մասլովը, որը հաղորդեց, թե թշնամու երկու տանկ նույն ճանապարհով անցան դեպի առաջ: Խնդիրն ավելի բարդացավ, թշնամին անհամեմատ դերազանց է... Նրկու տանկ, երկու զրահամեքենա, հետևակի մեծ թիվ, որը զինված է մինչև ատամները, և բռնել է ողջ ճանապարհը... Ի՞նչ անել... Արյունը փսիում է քունքերին զո՛ւտ, շո՛ւտ վճիռ արձակիր»:

Լեւսադեմի աւրդեն գորշացող աղշամուղը լցվում էր ձորը։ Հեռվից լսվում էին ավտոմատների կարճ տկտկոցներ։

Երբ մարտկոցը կանդ առավ ձորի քարքարոտ ելքը փակող քարե կորաքամակ կամուրջի մոտ, դասակի հրամանատարներ Ռոդիոնովը, Շեվչովը և Սիդովը Շուշանյանի հետ միասին թողնելով մարտկոցը ծանր սպասումի մեջ՝ ներկայացան հրամանատարին։ Դյակովն իր աջ թևով հենվել էր ժայռին, որի մի ծայրը ահադին սուր կացնի նման կախվել էր նրա գլխավերևում։ Նա գլուխը թեքած աջ ուսին, աչքերը փակած թաղվել էր մտքերի մեջ։ Այդ պատճառով չնկատեց, թե ինչպես Շուշանյանն անսովոր մոտեցավ և իր սառն ու մեծ ափի մեջ առավ նրա աջ ձեռքի նուրբ դաստակը։ Դյակովը մի փոքր ցնցվեց՝ չդիտես կոմիսարի ձեռքի սառնությունից, թե նրա անաղմուկ մոտենալուց և աչքերը բացեց։

— Սաա, կոմիսար,— եղավ նրա առաջին խոսքը.— հասել է վճռական ժամը, առա ի՞նչպես սկսենք։

— Իսկ դու ոչինչ չե՞ս մտածել, Վիկտոր,— եղբայրական քնքշությամբ հարցրեց Շուշանյանը։

— Ես, մտածել եմ, իհարկե, մտածել եմ գործողության երկու լճարիանա, բայց չդիտեմ, խելո՞ք եմ մտածել արդյոք... Ասացեք, ես այստեղ ձեզ պետք է լսեմ... Այ, լավ է, որ մենակ չեք եկել... ինչպես է տղաների տրամադրությունը։

Այսպես նա մեղմ, ոչ պաշտոնական կղանալով կշարունակեր իր հարց ու փորձը, եթե հանկարծ, չհիշեր, որ ինքն է այստեղ հրամանատարը և այնուամենայնիվ, վերջին ու վճռական խոսքը իրեն է պատկանում։ Նա խսկույն փոխեց խոսակցության տոնը և շատ հակիրճ արագ-արագ բացատրեց իր մտածած երկու փոփոխակն էլ, որոնք առանձին-առանձին վերցրած հետևյալ բովանդակությունն ունեին։

Առաջին փոփոխակի համաձայն մարտկոցը մթության քողի տակ թաքնված ամենախիստ լուռության պայմաններում պետք է դուրս գար ճանապարհը, որով շարունակում էին դեպի առաջին գիծն անցնել գերմանական նոր ստորաբաժանումներ, թեքվել ձախ, ծալալ կերպով ձուլվել թշնամու շարքերին և շարունակել ընթացքը, մինչև լույսը կբացվեր ու գերմանացիները գլխի կընկնեին ու կնկատեին իրենց։ Այդ ժամանակ միայն մարտկոցը քա-

ռատրուի կարշավներ գեպի կրակի առաջին գիծը, իր ճանապարհին ձիերի սմբակների ու հրանոթների անխլների տակ տրորելով թշնամու զինվորներին, որոնք հանգիստ ու անտեղյակ շարժվում էին առաջ: Ուշադրություն չդարձնելով արդեն գլխի ընկած գերմանացիների փախչող մարտկոցի կտեղից խփող կրակին, մարտկոցը մարտի կրոններ միայն այնտեղ, որտեղ թշնամին ուժով կատիպեր նրան կանգ առնել և ընդունել մարտը:

Երկրորդ վարիանտի համաձայն՝ մարտկոցը հենց այս վայրկյանից պետք է համապատասխան կրակային դիրք գրավեր, հրանոթները նշեին իրենց գնդակոծման հատածը և սպասեին «կրակ» հրամանին: Հրանոթներից յուրաքանչյուրը գերմանացիների գլխին պետք է թափեր առնվազն տասական բեկորային արկ, ոչնչացներ իր հատվածում գտնվող կամ շարժվող թշնամական կենդանի ուժը և կրակային միջոցները: Այդ անսպասելի հարվածը կշփոթեցներ թշնամուն և խուճապի կմատներ նրան, կամ առնվազն կատիպեր նրան ցրիվ դալ, թաքնվել ձորի քարակույտների մեջ կամ սեղմվել գետնին: Օգտվելով դրանից, մարտկոցն անհապաղ դուրս կգար ճանապարհը և սրընթաց կթռչեր դեպի առաջավոր գիծը, ուր ողջ գիշերվա ընթացքում կատաղի կռիվներ էին մղում մեր զորքերը: Այդ նպատակով, իհարկե, հրանոթների համար պետք էր ընտրել այնպիսի կրակային դիրք, որտեղից հեշտությամբ ու արագ ճանապարհի վրա դուրս դալու հնարավորություն լիներ:

Շուշանյանին դուր եկավ երկրորդ վարիանտը:

«Ծառ լավ է. — մտածեց նա. — եթե չաղատվենք էլ, գոնե մի լավ շարդ կտանք ֆրիցներին: Ինչու միայն մեր արյունը խառնվի այս պաղ ջրերին...»:

Բոլորն էլ լուռ մտածում էին:

— Դե, առացե՛ք, — անհամբերությամբ դիմեց հրամանատարներին Դյակովը, երբ նկատեց, որ բոլորն էլ մտքերի մեջ կըշռադատում են, թե փոփոխակներից որ մեկին տան գերապատվությունը:

— Դե ասացե՛ք, ժամանակ չկորցնենք. լույսը բացվում է: Կրասեր լեյտենանտ Ռոդիոնովը, որի բնավորության մեջ առհասարակ իշխում էր կյանքը ռիսկի ենթարկելու պատրաստ,

անհամբեր ու երկար-բարակ շմտածելով հրդեհի մեջ նետվելու գիծը, առանց տատանվելու ասաց.

— Ես կընտրեի երկրորդ վարիանտը. էլ շմտածենք, անց-նենք դործի:

«Այդպես, ապրես, շատ լավ էր...» իր մտքում նշեց Շուշանյանը:

— Իմ կարծիքով առաջին վարիանտն ունի այն առավելությունը, որ մենք ավելի քիչ զոհեր տալով, որոշ ժամանակ անհկատ դուրս կթուշենք այս թակարդից.— ասաց երկրորդ կրակային դասակի հրամանատար լեյտենանտ Շելչովը:— Պետք է գերմանացիներին խաբել, որքան այդ հնարավոր է, հետո նոր միայն մարտի բռնվել, երբ ծաղրված շարժվեն այլևս հնարավոր չի լինի:

— Գերմանացին այնքան կույր ու հիմար չէ, որ չճանաչի ճակատակորդի մի ամբողջ մարտից: Այդ նշանակում է մեր սեփական ուղքով զնանք և մոլորված միան ակն ընկնենք մի նոր թակարդի մեջ: Ինչու՞ թշնամուն մի վնաս չտված զուկներս զնենք նրա կացնի հարվածների տակ,— մի փոքր զրդոված ասաց երրորդ դասակի հրամանատար կրտսեր լեյտենանտ Սիդովը և քթի տակ փնթփնթաց.— փախչել է ուզում բորենու ճանկերից, փոխանակ դանակը նախապես խրելու նրա թաթի մեջ:

«Ապրես, այդ նույնպես լավ էր...» նորից մտքում նշեց կոմիսարը:

— Գուցե ձեզանից սրեւ մեկը ուրիշ վարիանտ ունի, առաջարկեցեք. ես հետո կասեմ իմ խոսքը,— միջամտեց Դյակովը և նայեց Շուշանյանի կողմը:

Կոմիսարը լռում էր:

— Ուրեմն, վեճի չբռնվենք,— անհամբեր ու վճռական ասաց Դյակովը:— Ես ընտրում եմ երկրորդ վարիանտը. իսկ քո կարծիքն ի՞նչ է, կոմիսար...:

— Իմ կարծիքը նույնն է, ինչ քոնը, հրամանատար: Գործիր, խելոք ես մտածել: Այս իրադրության մեջ միակ հավանական ելքը առաջժամ այդ է, իսկ երկար մտածելու մենք ոչ ժամանակ ունենք և ոչ էլ իրավունք: Մենք չենք կարող մեռնել առանց թշնամու արյունը թափելու, իսկ...

Կամուրջի վրայից, առաջին գծից դեպի թիկունք թռչող գեր-

մանական զրահամեքենայի հոնդյունը խլացրեց նրա ձայնը: Շուշանյանն այլևս չշարունակեց:

— Այդ լավ նշան է, մի մեքենա պակասեց.— թեթևացած արտասանեց մարտկոցի հրամանատարը և հրամայեց.— ամեն ինչ պարզ է... Անցնել հրամանի կատարմանը:

Դասակի հրամանատարները գնացին իրենց դասակները:

— Դու ի՞նչ հետ կլինես, կոմիսար,— մի տեսակ խնդրանքի տոնով Շուշանյանին դիմեց Դյակովը, երբ հեռացան հնթակաները:

— Ո՛չ: Ես կլինեմ Շեվչուկի դասակում,—կարճ պատասխանեց Շուշանյանը:

— Հասկանալի է.— ավստոսանքով համաձայնեց Դյակովը: Բաժանվելիս նրանք գրկախառնվեցին և նրանցից ոչ մեկը մթության մեջ չկարողացավ նայել մյուսի սիրով լի, բայց հուզմունքից պղտորված աչքերի մեջ:

5

Գիշերային խավարը փշրվում էր հեռվում պայթող հրազենների հարվածներից և զրնգոցով թափվում ժայռերի վրա: Զորն արձագանքում էր խշշոցով: Երկինքը ցրտից կապտած շրթունքի գույն էր ստանում:

Կուսաբացն անողորմաբար մոտենում էր, չսպասելով, որ վերջին հրանոթը կրակային հարմար դիրք գրավեր կացնի սուր բերանի նման կախված այն ժայռի տակ, ուր քիչ առաջ մտասույզ կանգնած էր մարտկոցի հրամանատարը: Զինվորները ժայռերի արանքում թաքցնում էին վերջին, անհնազանդ ձիերին:

Դյակովն այժմի ճարպկությամբ մագլցեց ժայռի կատարը և փորի վրա փռվեց քարերին: Այդտեղից երևում էր և՛ ճանապարհը, որ հյուսիսից իջնում էր դեպի ձորը ու Դյակովի քթի տակից անցնելով բարձրանում ձորի հակառակ կողմը, և՛ կամուրջից այն կողմ փռված փոքրիկ, կանաչ հովիտը՝ դեպի ուր իջնում էր գերմանական զինվորների դասակաշարի մի շղթա, և՛ գետափի այն վիթխարի ժայռը, որի տակ պետք է որ կանգնած լիներ թշնամու զրահամեքենան... Մի խոսքով այն կաթսան, որի մի անկյունում

դտնվում էին իրենք և որտեղից նա իր սուր աչքով կարող էր դիտել այդ կաթնալի մեջ կատարվող ամեն մի շարժում:

Այդ պահին պետք էր հակառակ կողմից նայել և տեսնել, թե ինչպես բոլոր մարտկոցայինները աչքերը իրենց դիրքերից դարանակալ ու վրիժառու փայլով նայում էին թշնամուն իրենցից բաժանող ճանապարհին ու նրանից այն կողմը:

Լույսը բացվում էր:

Դյակովը հեռվում, դիմացի բարձր ժայռի տակ ինչ-որ ծխի նման բան նկատեց և ականջին մոտոռի հանդյուն հասավ:

— Պատրաստվիր,— շնչաց նա իրենից ցած ժայռի տակ հրանոթի մոտ կանգնած առաջին հրանոթի հրամանատարին:

— Պատրաստվիր,— կրկնեց վերջինը, դիմելով նշանադրին:

— Ուղում է շարժվել անիրավը,— լրացրեց խոսքը Դյակովը:

Այդ ժամանակ բոլորի կողերից սողալով գերմանական զինվորների մի նոր, ավելի մեծ շղթա սկսեց խնկել դեպի հովիտը: Առաջին շղթան փովեց գետափին: Նույն վայրկյանին ճանապարհի ծայրին արագ հայտնվեց գլխավորներով լի մի բեռնատար ու սլացավ դեպի կամուրջը, կարծես ուղիղ դեպի մարտկոցն էր խոյանում: Նրա ետևից երևաց երկրորդ մեքենան... Գալիս էր արդյոք երրորդը նրանից հետո, թե ոչ, Դյակովն այլևս չտեսավ: Նա դառավ իր սպասած միակ հարմար վայրկյանը և ամբողջ ձայնով գոռաց.

— Մարտկոց, կրակ...

Հրանոթների հրամանատարները միայն այդ «կրակ» բառին էին ուշադրում, նրանցից և ոչ մեկը չնկատեց լեյտենանտի հրամանի փոքր ինչ անսովոր և մի փոքր էլ պարափոխական ձևը:

Նրանք լավ գիտեին, թե ինչ է նշանակում կրակ վարել ուղիղ նշանառությամբ, հրանոթը գնդացրի նման ճակատ առ ճակատ դուրս բերելով բաց տարածության վրա: Բավական էր, որ նշանառուի վարժ ու փորձ աչքը աղջամուղչի միջից նշմարեր թշնամու ավտոմեքենան, հետևալը, տանկը, հրանոթը, կամ մի այլ կրակային կետ, որն ընկնում է նշանացույցի իրար խաչվող գծերի ուղիղ կենտրոնում... Խփիր, արկը կգտնի իր խնկական տեղը: Այդպես էլ նրանք այդ պահին իրար հերթ շտալով, ձայները հրանոթների թնդունին խառնելով հրամաններ էին տալիս.

— Առաջին հրանոթ, թշնամու զրահամեքենային երկու զրահահար արկով, կրա՛կ:

— Երկրորդ հրանոթ, հետևակի շարժվող շղթայի վրա բեկորային արկով, կրա՛կ...

— Երրորդ հրանոթ, կրա՛ա՛կ...

Նվ ալսպես կրակոցների ու նրանց մեջ խլացող մարդկային ձայների միջից դժվար էր որոշել, թե որն էր իր անմիջական հրամանատարի ձայնը:

Ճիշտն ասած, իրադրությունն այնպես էր, որ գործը լիովին թողնված էր նշանառուին: Մի տեսակ ինքնավարություն, ազատություն էր տրված նրան: Խփի՛ր, միայն թե անվրեպ խփիր. միայն թե ոչնչացրու քո նշանացույցի մեջ շարժվող թշնամուն, թույլ մի տա, որ նա դուրսը բարձրացնի ու տեսնի քեզ: Մարտը վարելու բոլոր ձևերն ու կանոնները տեղի էին տվել մի ինչ-որ ուրիշ դիտակցության, ավելի ճիշտ, հալվել էին մի արտասովոր զգացման մեջ, որին չդիտես, թե ինչ անում ատա, բայց և որը հենց այդ իր տարերայնության մեջ էլ զորեղ էր, ոչնչացնող, բարձր էր ու վեհ: Այդ միջոցին մարտի իսկական ղեկավարը ոչ մարտիցի հրամանատարն էր, ոչ կոմիսարը, ոչ կրակային դասակների հրամանատարները, ոչ հրանոթների հրամանատարներն էին և ոչ էլ նույնիսկ ինքնավարություն ստացած նշանառուները, որոնք, եթե հնար լիներ, արկերի հետ միասին կմտնեին հրանոթների փողը և նրանց հետ էլ շփացած կթռչեին դեպի թշնամին: Այդ պահին մարտը ղեկավարում էր մի զգացում, որն իշխում էր բոլորի ու ամեն ինչի վրա, տիրում էր բոլորին, կատաղի ու հզոր էր դարձնում նրանց: Դա վրեժի զգացումն էր:

Դյակուվն ամբողջովին աչք ու ականջ դարձած դիտում ու լսում էր ձորում տիրող իրարանցումը: Նրա մարմինը դողում էր լարումից, ատամները ցավեցնելու չափ սեղմած իրար, հետևում էր յուրաքանչյուր հրանոթի կրակին և նրա աչքերն ամեն անգամ մեկ այս, մեկ այն հրանոթի փողաբեղանից ելնող ծխի ու բոցի հետ թռչում էին արկի ճանապարհով, մինչև որ այն ընկնում էր հետևակի շղթայի մեջ ու պայթում: Պայթող արկի թնդունի հետ նա ևս մի «ո՛ւլս» էր անում կամ մտքում քաջալերում նշանառուներից մեկին կամ մյուսին:

— Կեցցե՛ս, սերժանտ, լավ էր...

Նա տեսավ, թե ինչպե՞ս համար առաջին հրանոթի արձակած երեք զրահահար արկերից մեկը խփեց ժայռին ու փշրեց այն, զրահամեքենայից վերև: Դրանից հետո մի քանի լուռ վայրկյաններ անցան: Ինչքան երկար թվաց այդ ակնթարթը... «Խփիր»— անհամբեր գոռաց նա: Մինչ նա կարտասաներ այդ բառը, հետևյալ երկու արկը, ճեղքելով աղջամուղջը, սլացան դեպի ժայռը և... թշնամու զրահամեքենայի կանգնած տեղից սև ծխի կծիկ բարձրացավ: Նրա դեմքը կծկվեց. դա նրա դոհունակությունն արտահայտող ժպտի տարօրինակ մի ձևն էր: Այդ նույն պահին աննկարագրելի արագությամբ դեպի կամուրջն էին սլանում թշնամու երկու բեռնատար մեքենաները՝ լի զինվորներով: Լեյտենանտ Շելվուդի երրորդ և չորրորդ հրանոթները, որ կրակային դիրք էին բռնել գետի մյուս ափին, կամրջի հակառակ ծայրից խփեցին բարձունքից դեպի ներքև սլացող առաջին բեռնատարին: Նրա մոտոռը բոցավառվեց արկի պայթյունի հետ միասին և մեքենան վայրէջքի իր ահագին թափով գլուխկոնձի տալով շրջվեց, մի ահավոր ճոխնչ արձակելով: Երկրորդ մեքենան նույնպես խոցված, անդեկ ու շփոթված իր կույր թափով եկավ ու խփեց այրվող մեքենային: Նա ցնցվեց այնպիսի ուժով, որ հտևի մասը վեր թռավ ու առաջ նետվեց, ասպ ուժով զարնվեց գետին, բայց չմնաց այդպես, այլ ինքրիցիայով ծովեց ու շրջվեց ճանապարհի յայնքով անիվները դեպի երկինք ցցած: Մի ակնթարթում տասնյակ գերմանական զինվորներից, փշրված, ծխացող մեքենաներից, պայթող արկերի ընկած տեղից բարձրացող հողից, քարերից ու բեկորներից կաղմված մի հսկա զանգված դուրսացավ ճանապարհի վրա: Նույն միջոցին հինգերորդ և վեցերորդ հրանոթները շարունակում էին անդադար ուժակոծել գետի ափին ու նրանից քիչ հեռու փռված հետևակի շղթաները: Չորրորդ հրանոթն արդեն փողն ուղղած դեպի ճանապարհի ծայրը, պատրաստ սպասում էր երրորդ բեռնատարի երևալուն:

Դշակովը նայում էր այդ ամենին բոցավառվող աչքերով, որոնց մեջ չգիտես դոհունակության, թե հպարտության մի անմարելի խարույկ էր դրված: Նա ինքնամոռացության մեջ էր:

Շուշանյանն էլ էր տեսնում այդ ամենը, բայց փոխանակ շլանալու, ավելի ու ավելի էր մոայլում և անհամբերության դողը

սղոսկում էր սիրտը: Նա աչքերը չուած փնտրում էր Դյակովին, որ հասկացնի, թե հասել է թռիչքի վայրկյանը, որ ուշանալն այժմ արդեն ավելի վտանգավոր է, բայց Դյակովը հակառակի պես, չէր նայում իրեն:

Գոռա՜լ... միևնույն է նա ոչինչ չէր լսի, եթե անգամ նրա ձայնը հրանոթի կրակոցից էլ բարձր որոտար:

Վերջապես նա որսաց Դյակովի հայացքը:

Մարտական ընկերների վճռականությունը վառվող աչքերը օդի մեջ իրար հատվեցին լուսարձակների նման: Շուշանյանն աջ ձեռքով մանգաղի նման լրատեց օդը, որը նշանակում էր արագ կամրջի վրայով թռչել դեպի իր կանգնած տեղը և սլանալ ճանապարհով:

Դյակովն սթափվեց և անբնական ուժեղ ձայնով գոռաց.

— Մարտկոց, դեպի ճանապարհը իմ ետևից, առա՜ջ... ապա ժայռի կատարից ցած թռավ ու վաղեց դեպի կամուրջը:

Հրանոթները լռեցին:

Կռվի հանկարծակի սկսված որոտից ու ճարձատյունից բեզ-կեռվող լուսաբացը ծանր տնքում էր դետի եզերքին:

Չորում լսվում էին միայն զանազան խուլ ձայներ: Այդ հրանոթներն իրենց հաղթ բազուկների և ուսերի ուժով դեպի ճանապարհ հրող զինվորների ծանր փնչոցն էր, կամ ընդհատ-ընդհատ արտասանած կարճ, իրար շտապեցնող ձայները: Լսվում էր ձիերի քարերին խփող ոտքերի ձայնը, անիվների թրմփոցը, երբ դրանք բարձրանում էին քարերի վրա և թափով ընկնում հողին: Քիչ հեռու ճարձատում էին այրվող տվտոմեքենաները, նրանց մոտից լսվում էին գերմանական վիրավոր զինվորների հառաչն ու ինչ-որ շարժման, իրարանցման ձայներ: Վնասված զրահամեքենայի կողմից լսվեց զնդացրային կրակահերթի տկտկոցը: Գետափին փռված հետևակի շղթայից խոսեցին հատ ու կենտ ավտոմատներ... Սերժանտ Մասլովը հանկարծ ցնցվեց ու աջ ձեռքով բռնեց ձախ թևի արմունկից վեր: Բլուզի թևի տակից դուրս նայեց արյան կարմիր շիթը և ներկեց ձեռքի երեսը: Ավազը նկատեց, որ Սևուկի ոտքից նույնպես արյուն է հոսում:

Մարտկոցը արագորեն դուրս էր գալիս ճանապարհի վրա: Յուրաքանչյուր դուրս բերված հրանոթին ու արկասայլին ջնապ-

մոտեցնում էին ձիերն ու լծասարքը, լծում էին ու անհամբեր ապաստամ մյուսաներին:

Դյակովը քրտինք մտած վաղում էր մեկ այս հրանոթի մոտ, մեկ այն, օգնում, շտապեցնում էր անձնակազմին, բայց դեռ չէր դառնում իր հրամանատարական տեղը: Շուշանյանը ցեխի մեջ շաղախված փռվել էր գետնին և աջ ուսը դեմ տված երրորդ հրանոթին, նշանառուի և հրամանատարի հետ ջանում էր շտկել ու դնել անիվները վրա: Ավագ Ֆիսենկոն չէր երևում:

Այն պահին, երբ Շուշանյանն արագ ոտքի ցատկեց և դինվորների հետ շտկած հրանոթը հրեց դեպի խճուղին, Դյակովն աչքի տակով շափեց մարտկոցը, նայեց շուրջը և հրամայեց.

— Մարտկոց, ձիերի և անիվների վրա, իմ հտեկց. քառաարոտի, առաջ... ապա թռավ իր ձերմակի մեջքին ու սլացավ տուաջ:

Ձիերը, որ վերջապես թաքստոցից դուրս եկած ազատ շունչ քաշեցին, փնչացրին ու թափով պոկվեցին տեղերից: Հրանոթները թեթև գլորվեցին, դղրդացնելով ու ցնցելով կամուրջը: Ուշացած դինվորները վաղեվազ հասնում էին նրանց հտեկց ու կառչում հրանոթի վահանից, բռնում վողից ոտքը մի որևէ բանի հենած, թռչում էին ուժարկով, քաբշակի կամ հրետասայլի վրա:

Բուրից ուշ կամրջի տակից դուրս թռավ ավագ Ֆիսենկոն՝ կապույտ խորամանկ աչքերը փայլեցնելով ու հսկայական ջալլամի նման լոք-լոք դցելով քայլերը, վաղեց դեպի վերջին հրանոթը, որն արդեն կամուրջը ցնցելով թռչում էր առաջ, իր լաֆետի վրա տանելով նաև Շուշանյանին:

— Թյո՛ւ, պիղծ անիրավ. քիչ էր մնացել ես իրեն բախտին արժանանալի.— հազիվ շունչ քաշելով ասաց նա, երբ ոտքը մի կերպ հրետասայլին դրեց և ամուր բռնեց անընդհատ ցնցվող վահանը:

— Այդ ո՞ւմ հասցեին... առավոտը շուտ, այդքան ջերմեռանդ, ավագ.— հարցրեց Շուշանյանը:

— Հավակեր գերմանացու, այն, որ իմ խնամքին հանձնեցիք,— մեղավորի ժպիտով պատասխանեց նա:

— Եվ ինչ... խնամեցի՞ր.— բազմանշանակ աչքերը կկոցեց Շուշանյանը:

— Ինչպե՞ս որ հարկն է, ավագավարի, հենց կամրջի տակ...

Նրանց զրույցն ընդհատեց նոր միայն ուշքի եկած գերմանացիների ուժեղ կրակը, որով ուզում էին կտրել նրանց ճանապարհը: Սակայն ուշ էր:

Մարտկոցը կրակի միջից թռչում էր դեպի ավելի մեծ կրակը, շեպի առաջավոր գիծը:

6

Լեյտենանտ Դյակովը մտածում էր առանց մարտկոցի ընթացքը դանդաղեցնելու, հենց այդպես քառատրոփ վազելով հետևից հեղքել գերմանական կրակի գիծը և մի ոստյունով անցնել յուրայինների տերիտորիան: Մինչև գերմանացիները գլխի կընկնեին նրանց ուլ լինելը և ղենքը շուտ կտային մարտկոցի կողմը, մարտկոցը կկտրեր, կանցներ առնվազն ավտոմատի, իսկ առաջն բարենպաստ դեպքում նույնիսկ ձեռքի գնդացրի կրակի խոցելի տարածությունը: Մարտկոցը դուրս կթռներ վտանգավոր գոտուց և կմտներ, այսպես կոչված, այն մեռյալ գոտին, որը հրկու կողմի կրակից էլ քիչ թե շատ անխոցելի էր: Մինչ հակառակորդն իր ավելի զորեղ կրակային միջոցները կուղղեր դեպի մարտկոցը, նա կկարողանար իր հրանոթները մարտական զրույթյան բերել: Իսկ այնուհետև իրադրությունն ինքը կթելադրեր հետագա անելիքը:

Նա այդպես էր մտածում, երբ հոգմի նման սլանում էր առաջ իր սպիտակ զամբիլի բաշը դրկած, հետևից տանելով դեռևս անվնաս իր սիրելի մարտկոցը: Իսկ թե ի՞նչ կսպառահեր այնտեղ, ի՞նչ սպայամաններում և ինչ ձեռով էր ինքը լուծելու այդ խնդիրը, ի՞նչպես կդիմավորեին նրան յուրայինները, նա այդ մասին մտածելու դեռ ժամանակ չէր գտել, և ահա թե ինչ կատարվեց:

Քանի դեռ մարտկոցը չէր հասել գերմանական առաջապզրի նոր փորված խրամատներին, ոչ ոք արտակարգ ոչինչ չէր նկատում այդ շարժման մեջ և ոչ ոք չէր փորձում խանդարել մարտկոցի այդ ընթացքը: Դյակովն իր սլացքի ժամանակ թաքուն նայում էր շուրջը և զարմանում գերմանացիների վրա, որոնք քիչ առաջ իրենց թիկունքում ձորի մեջ բարձրացած այն կրակային աղմուկ-աղաղակից հետո էլ դեռ չէին կասկածում, չէին կոսհում

այս օտար մարտկոցի այսպիսի խեղազար թռիչքի իսկական նսլա-տակը:

«Չե՞ն լսել, չե՞ն նկատում մեզ, թե խորամանկում են» — մտածում էր նա:

Բայց նրա այդ գործողությանը հետևողներ կային:

Այդպես պետք է ենթադրել, որովհետև այն վայրկյանին, երբ լեյտենանտ Դյակովի մարտկոցը դեռ գերմանական հետևակի խրամատներին չհասած արագ կիսաշրջան դորձեց դեպի աջ ու դուրս եկավ ճանապարհից, վեց արկ իրար հետևից պայթեցին մարտկոցի գլխին: Մարտկոցը մի պահ կորավ երկինք բարձրացած հողի սև սյուների մեջ: Արկերի բեկորները խառնված թաց հողի կույտերի ու քարերի հետ, ուժգնորեն խփեցին մարդկանց ու ձիերին: Զինվորներից ոմանք, որոնք հրանոթներից կառչած մի կերպ կորողանում էին իրենց պահել, օդի ուժեղ ցնցումից վայր գլորվեցին, ոմանք խոցված ընկան, ծանր հառաչ արձակելով: Նրբորդ հրանոթի հրամանատար Պետրովը ճշաց, ձեռքը մեքենայաբար տարավ դեպի աչքը և բաց թողնելով հրանոթի վահանը, վայր գլորվեց: Չորրորդ հրանոթի անիվներն անցան նրա վրայով: Նրկորդ հրանոթի երկու զույգ ձիերը միանգամից փռվեցին գետին. արկը պայթեց շուրս ձիերի հենց ոտքերի մեջ: Նրկու հեծյալները ծանր վիրավոր մնացին ընկած ձիերի տակ: Հրանոթը մնաց, իսկ անձնակազմի ողջ մնացած զինվորները ցած թռան հրանոթի վրայից ու միացան մարտկոցին: Մարտկոցը սրընթաց դուրս նետվելով երկնքից իր վրա թափվող հողի, քարի ու երկաթի կարկուտի տակից, շարունակեց թռչել առաջ, արդեն գերմանական դիրքերի վրայով, ոտքի ու անիվների տակ տրորելով թշնամու շփոված, կատարվող երևույթին անգիտակ զինվորներին: Մարտկոցի առաջից կատաղի փռնչալով քրտնքի մեջ կորած սլանում էր Դյակովի ճերմակը՝ հետևից դեպի փրկվելու տանելով ողջ մարտկոցը, իսկ մեջքին իր թանկագին բոլոր, իր տիրույթ:

Ռմբակոծության ժամանակ հրանոթներից վայր ընկած առողջ կամ թեթև վիրավոր զինվորները արագ բարձրանում էին գետնից և հողակուլու, կամ վերքերը բռնած, որքան ուժ ունեին վազում էին մարտկոցի հետևից, վերջին հրանոթին հասնելու հույսով, կամ անցնելու թշնամու խրամատից որքան հնարավոր է հեռու:

Այդ տեսնելով, գերմանական հետևակը ուշքի եկավ, հասկա-

ցավ, թե ինչ անակնկալ և կարևոր որս է բաց թողնում ձեռքից։ Նրա խրամատներում մի արտասովոր խլրտում ընկավ։ Կրակի բոլոր միջոցները միանգամից ուղղվեցին մարտկոցի վրա։ Վերջինի վիճակն ավելի ծանրացավ։ Մարտկոցը քամու պես փախչում էր, իսկ նրա ետևից թռչում էին գնդացիներից, հրացաններից, ավտոմատներից արձակված գնդակները։ Ականանետներից ռոնոցով պոկվեցին ականները... Փախիր, որքան ուժ կա հոգնած ձեռքի կամ քո ոտքերի մկաններում, բայց գնդակից արագ կթռչես արդյոք...

Մարտկոցի տված դոհների թիվն աճում էր։ Ընկնում էին թիկունքից խոցված զինվորները, բայց քանի դեռ շնչում էին, հողը շանգռելով սողում էին առաջ...

Ընտ երևույթին այս արտասովոր փախուստը և փախչողներին հետապնդող թշնամական ուժեղ կրակը մի բան հասկացրեւ էին բարձունքի կողերին ամբացած սովետական զորամասին, որովհետև նրանց կողմից սկսված մարտկոցի գնդակոծումը սահմանափակվեց միայն առաջին հրետանային համազարկով։ Նրանք դադարեցրին կրակը և սպասեցին, մինչև որ մարտկոցը փոքր ինչ հեռացավ գերմանական դիրքերից։ Այնուհետև սովետական դիրքերից լավեց կենտրոնացված կրակի մի ահավոր գոռոմ-գոչում, որից ցնցվում էր ահազին բարձունքը, ասես, հենց հիմա հրաբուխ էր ժայթքելու նրա կատարից։

Նրանք խփում էին գերմանական դիրքերին, որպեսզի ստիպեն նրանց դադարեցնել մարտկոցի գնդակոծումը։ Իսկ դրան հակառակ թշնամին է՛լ ավելի էր ուժեղացնում իր կրակը նախ մարտկոցը վերջնականապես ջախջախելու, և ապա իրենց թաքըստոցը մատնող սովետական կրակային կետերը ոչնչացնելու նպատակով։ Ի՞նչ գերմանական արկերն ու ականները մեկը մյուսի ետևից պայթում էին մարտկոցի մեկ առջևում, մեկ ետևում, մեկ աջ, մեկ ձախ կողմը։

Իսկ մարտկոցը դեռ շարունակում էր թռչել կրակի միջով։

Շուշանյանը հրանոթի լաֆետին կպած մերթ ընդ մերթ գլուխը բարձրացնում և ուշի-ուշով դիտում էր դեպքերի ընթացքը։

Մարտկոցի հրամանատարի սկսած այդ համարձակ և իր ձեռով արտասովոր գործողությունը իմաստից զուրկ չէր թվում կոմիսարին։ Չնայած աչքի առաջ թափվում էր հարազատներին ա-

բլումբ, ընայած ծանր վիրավոր և սպանված իր հիանալի զինվոր-
ները մնում էին ընկած թշնամու սահմանագծում, և իր աչքի
տոաջ խախտվում էր մարտկոցի ամբողջութունը, բայց ընդհա-
նուր առմամբ մարտկոցի փրկության հավատը հաստատուն քայ-
լերով ուղեկցում էր նրան այդ թռիչքի ընթացքում:

Երբ վերջին անգամ նա ետ նայեց և տեսավ, որ բալանիտնա-
չափ հեռացել են դերմանական խրամատներից, ազատ շունչ քա-
շեց և մտքում քաջալերեց Դյակովին: Հետո նրա աչքերն անհամ-
բեր որոնեցին հրամանատարի սպիտակ ձին: Հրանոթին լծված
ձիերը խանդարում էին նրան ավելի հեռուն տեսնել: «Անվիճա՞ս է
արդյոք...» — մտքում հարցրեց նա և գլուխն ավելի վեր բարձ-
րացրեց նրան գտնելու հույսով: Հենց այդ ժամանակ մի գնդակ
ծակեց նրա աջ թիակի տակը և գուրս հկալվ կրծքավանդակի ոս-
կորների արանքից: Նա սուր ցավ զգաց, թուլացած ձեռքերից բաց
թողեց լաֆետը և... քիչ էր մնացել հրանոթի ցնցղամից վայր
զլորվելը, երբ Ֆիսենկոյի ուժեղ ձեռքը բռնեց նրա գոտուց:

— Ախ, ընկեր զինկոմ... մի՞թե կարելի է այդքան անզգուշ
լինել... հաղթվ հրանոթի վահանը մի քիչ պատսպարում էր ձեզ...

— Ոչինչ, բարեկամս, ոչինչ. եթե... — Մոտիկ պաշթող արկի
գզիրդը խլացրեց նրա ձայնը... Նա ուզում էր ասել «եթե որանով
միայն աղատվենք, մեծ բան է...» Բայց լռեց: Արյունն սկսեց հոր-
դել կրծքից և սպիտակ շապիկը ներկելով հոտեց դեպի ցած: Ֆի-
սենկոն այդ շնկատել չէր կարող: Նա նստեց հրետասայլի վերջին
մասին ալնպես, որ ոտքերի ծայրերը դեմ ընկան նրա թևերին
ներքևից, իսկ մեջքը սեղմեց հրանոթի վահանին և ամուր գրկեց
Շուշանյանին:

Նրա արյան կաթիլները հրանոթի ետից բարակ հեռք էին
թողնում:

— Այնուամենայնիվ ես կուզենայի տեսնել, ինչ վիճակումն է
հրամանատարը, — շշնջաց նա կամաց, կարծես ինքն իրեն: Մա-
հայն Ֆիսենկոն չսեղուռ տվեց:

Երբ, վերջապես, մարտկոցը բարձունքի ստորոտը հասնում,
Դյակովն անսպասելի ցած թռավ ձիուց ու գոռաց, որքան ուժ
ունիր...

— Մարտկոցը բաժանել երկու մասի, մարտական հարդի բե-
րել հրանոթները և կովելով նահանջել բարձունքի հակառակ կող-

մը... Առաջին, երկրորդ և երրորդ հրանոթները շարժվեն բլուրի աջ լանջով, իսկ մնացած երեքը՝ ձախ.— նա չգիտեր, որ երկրորդ հրանոթն այլևս իր մարտկոցի կազմում չկար:

Գերմանացիների կրակը մի ակնթարթի դադարեց: Դա նշանակում էր, որ նրանց հրանոթներն ու ականանետները նշանացույցն են փոխում հարմարեցնելով կանգ առած մարտկոցի դիրքին: Ֆիտենկոն օգտվեց դադարից և նույն միջոցին պատռեց Շուշանյանի բուլվը, բաց արեց կուրծքը և վիրակապով փաթաթեց վերքը:

Դյակովը, կարծես բնագոյով, զգաց թշնամու կրակը դադարեցնելու շարագուշակ նշանակությունը, զգաց իր սխալը և տագնապահար հրամայեց իր մոտ գտնվող դասակի հրամանատարներին՝ շուտ ցրել կուտակված մարտկոցը:

Նրանք իրենց հերթին հրամաններ արձակելով— «Դասա՛կ իմ ետևից...» «հրանոթ, դեպի ձախ...» «անձնակազմ անխնդիր վրա...» «հեծյալներ, քառասարսի տուշ...» գոռոցուցին և մի ակնթարթում ողջ մարտկոցը, բացի վեցերորդ հրանոթից, երկու մասի բաժանված շարունակում էր թռչել բարձունքի աջ ու ձախ լանջերով:

Այդ իրարանցման պահին կոմիսարը ջալից տնքալով ցած իջավ հրետասայլից և կտրոտի մի անդուստ, բուռն զգացումով դնաց դեպի մարտկոցի հրամանատարը: Դյակովը նույնպես մզվեց դեպի նա և դողացող շուրթերով արտասանեց.

— Կոմիսար, ո՛ւր է երկրորդ հրանոթը...

Մինչ Շուշանյանը կիտրձեր բացատրել նրան պատահածը, մարտկոցի հենց քիչ առաջ կանգ առած տեղում պայթեցին արկերը և նրանք վայր գլորվեցին:

Անցավ մի քանի վայրկյան:

Երբ Շուշանյանը մի փոքր ուշքի եկավ ու աչքը բացեց, տեսավ, որ իրենից երկու-երեք քայլ հեռու, հողերի մեջ արնաշաղախ ընկած է Դյակովը: Արկի մի սուր բեկոր ուժգնորեն խփել էր նրա կրծքին ու պատռել կուրծքը: Շուշանյանի աչքերը մթնեցին. նա հազիվ կարողացավ նվաղ ձայնով արտասանել.

— Դո՛ւ էլ, Վիկտոր, իմ անգին եղբայր... Ապա պոռոռ աչքերով նայեց շուրջը և նոր միայն տեսավ, որ վեցերորդ հրանոթը

շի հեռացել և այդ միջոցին ինչ-որ տարօրինակ վազքով էր զբաղված: Ի՞նչ էր այդ, նա լավ չէր հասկանում:

Բանն այն էր, որ հրանոթի հեծվորներից մեկը, կարմիրքանակային Տիտովը մի փոքր առաջ սպանվել էր ուղիղ ճակատին կպած բեկորի հարվածից: Ավագ Ֆիսենկոն ցած էր թռել հրանոթի վրայից, նստել ձիու թամբին նրա փոխարեն և քշում էր ձկնորջ ոչ թե ուղիղ գծով դեպքի վայրից հեռանալու համար, այլ արագ վազքով մի կլոր շրջան էր գծում, պտտվում հրամանատարի ու կոմիսարի շուրջը նույն տեղում շկանդներու, թշնամու կրակից խռտափելու և միևնույն ժամանակ կոմիսարից ու հրամանատարից շատ չհեռանալու նպատակով: Նա մտածում էր, որ եթե հրանոթը հեռանա, Դյուկովն իր ձերմակով մի կերպ պոկ կգա և կհասնի հրանոթներին, իսկ վիրավոր Շուշանյանը... ինչպե՞ս կարելի է թողնել նրան հետիոտն...: Սակայն նա այդ պտույտի ժամանակ նկատել էր, թե ինչպես արկը ընկավ նրանց մոտ և երկուսին էլ ծածկեց հողով:

Այն ժամանակ, երբ Շուշանյանն աչքը գցեց հրանոթի կողմն ու ինչ-որ բան էր ուզում ասել, վազելով դեպի նրա կողմը եկան հրանոթի հրամանատար սերժանտ Բելովը, նշտնառու Լիսիցինը և լցնող Արկաշկան:

— Սպասեցե՛ք. — հրամայեց նա, երբ տեսավ, որ նրանք մոտենում են Դյուկովին, նրան ձեռքերի վրա տանելու համար: Նա տնքալով ուղեց բարձրանալ տեղից, բայց ուժերը դավաճանեցին: Սակայն նա փոքրուդ դնաց դեպի Դյուկովը, մոտեցավ նրան, կուցավ և, հազիվ հեկեկոցը զսպելով, համբուրեց նրա արդեն դեղնած ու սառչող ճակատը: Հետո բռնեց նրա ձեռքը, շոյեց մոմի նման բարակ մատները, սեղմեց կրծքին ու դառնալով կողքին սպառնալից տխուր զինվորներին, հրամայեց.

— Վերցնել հրամանատարին:

Այդ նույն վայրկյանին Ֆիսենկոն սրարշավ մոտեցավ նրանց և գոռաց.

— Ընկեր զինկոմ, ֆաշիստները հարձակման անցան, շտապեցե՛ք...

Երբ Շուշանյանը մարտկոցի հրամանատարի դիակը գրկած զինվորների հետ տեղավորվեց լաֆետի վրա և, հենված հրանոթի արդեն շարժումից ցնցվող վահանին, նայեց թշնամու խրամատ-

ների կողմը, տեսավ, որ գերմանական հետեակի հսկայական շղթաները ծովի ալիքների նման իրար ետևից բարձրանալով ու իջնելով գլորվում էին առաջ, դեպի այն բարձունքը, որի վրա ամրացել էր սովետական զորամասը:

Թշնամու հրետանին դեռ խփում էր անընդհատ և անխնա:

Հակատանկային հրանոթների սովետական մարտկոցը ուժասպառ և արյունաքամ բլուրի երկու կողմերից շարժվում էր առաջ, կարմիր արյան հետքեր թողնելով իր ճանապարհին:

Վեցերորդ հրանոթի հտևից գլուխը քարշ գցած, սանձը ոտքերի տակ տրորելով մեն-մենակ վազում էր լեյտենանտ Դյակովի ձին, ձերմակը, որի վիրավոր ազդրից արյունը հոսում էր մինչև սմբակը և վերից վար, անդրավարտիքի երիզի նման բարակ, կարմիր գիծ կազմում:

Այդ պահին սովետական բարձունքը կրկին ցնցվեց ուժեղ կրակից և Ֆիսենկոն նկատեց, թե ինչպես գերմանական հետեակի շղթաները ափին խփվող ալիքների նման այս անգամ հո գլորվեցին:

Հեռու, Չադրը Դադ սարի կատարից բարձրանում էր արևը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԲԱՐԴ

1

Այն օրը, երբ առաջին անգամ Վոլդինն ու Շուշանյանը ոտք դրեցին Ղրիմի հողի վրա, նրանց դեմ ծառացավ մի անխուսափելի հարց. ամենից առաջ ո՞ւր մեկնել:

Այդ էր պատճառը, որ երբ նրանք հասան Կերչ քաղաքի արևմտյան ծայրամասի ստուգման ու բացթողման կետը՝ համբն-
նաց մեքենայի սպասելու նպատակով, կապիտան Վոլդինը ուսից իջեցրեց իրերի պարկը, նստեց ճանապարհի եզրին նոր ծլած կանաչների վրա, ճակատի քրտինքը սրբեց և դիմեց Շուշանյանին այս հարցով.

— Խմբագրի առաջադրանքը քեզ համար պարզ է, Կոստյա:

— Միանգամայն պարզ,— կարճ պատասխանեց Շուշանյանը և նույնպես նստեց գետնին, վռլգինի մոտ:

— Իսկ ի՞նչ ես կարծում, դեպի ո՞ւր մեկնենք հիմա:

— Պարզ է, դեպի առաջավոր գիծ:

— Բան ասացիր... այսպես դեպի ուր էլ գնանք, առաջավոր գիծ է: Իսկ դեպի ո՞ւր ուղղություն վերցնենք. այդ պետք է որոշել քանի դեռ մեքենա չի եկել: Ինչպես լսեցիր, Մերձծովյան հատուկ բանակը շարժվում է երկու ուղղությամբ՝ դեպի Սիմֆերոպոլ— Զորքորդ Ուկրաինական ռազմաճակատին միանալու համար և ծովեզերքով՝ դեպի Յալթա ու դեպի Սևաստոպոլ: Մեր առաջնահերթ խնդիրն է նյութեր կազմակերպել հարձակվող զնդերի կազմում հերոսաբար կռվող խիզախ և անձնազոհ մարտիկների մասին: Դրա համար մենք պարտավոր ենք, այնուամենայնիվ, խորհուրդ հարցնել Բանակի շտաբում:

— Իսկ ինչ գիտես, որտեղ է հիմա դրնվում շտաբը: Ա՞յթ երբ հետ է շարժվում, թե՞ ձախ. ի՞նչ առաջ պարետը:

— Դե, նա ինքն էլ չգիտե... Դեռ երեկ է նշանակվել, ի՞նչ պետք է գիտենա խեղճը: Սակայն, եթե խոսք կա շտաբների միացման մասին, պետք է եղբակացնել, որ մերոնք դեպի աջ, դեպի Սիմֆերոպոլ կշարժվեն: Չէ՞ որ վերջին նպատակը Սևաստոպոլը շրջապատելն է:

— Այդ ճիշտ է, Տոլյա, բայց մեր երկրորդ խնդիրը՝ նյութեր վերցնել զերմանացիների կողմից Ղրիմի հռչակավոր կուրորտներում կատարած ավերածությունների ու բարբարոսությունների մասին, նույնպես պակաս կարևոր չէ: Հերոսներ ամեն մի գնդում էլ կգտնես, իսկ ինչ վերաբերում է շտաբի կարծիքին, անկեղծ ասած, ես մի փոքր թերահավատ եմ դեպի այդ շտաբների տված տեղեկությունները: Ես գերադասում եմ հերոսի հետ անձամբ տեսնվել, խոսել, մի հատ էլ նկարել, քան թե շտաբում կուտակված զեկուցագրերը քրքրել... Զորամասում, հենց իրեն, քաջ զինվորի ստորաբաժանումում ավելի հեշտ է ճշմարտությունը զրտնել, քան շտաբի խոնացած թղթերի մեջ: Բացի այդ, դու մի մոռանա, Տոլյա, որ սիրտս թռչում է դեպի Յալթա, դեպի Ֆելիքս... ա՛խ, ինչ անհամբեր եմ դարձել ես...— հառաչեց նա ու լռեց:— Դու ներքի ինձ, սիրելի ընկեր,— մի փոքր լռելուց հետո շարունակեց նա.— ուրիշ է հայրը, եղբայրը, բույրը, կինը և նույնիսկ

մայրը, — ուրիշ է երեխան... ավար դու երեխա չունես... ինչպես հասկացնեմ քեզ, որ երեխան սիրո, կարոտի, ամենամիլրանկան, աղնիվ զգացումների մի վճիռ աղբյուր է, որին ձգտում է ծնողի տոշորված սիրտը... Նա զգաց, որ սկսում է հուզվել, զսպնյ իրեն և խոսակցության նյութը փոխեց:

— Պարեմը չասա՞ց, թե մոտավորապես որտեղով է անցնում առաջավոր գիծը:

— Թեոդոսիայի դրավման մասին հայտնել են այսօր առավոտյան: Այդ նշանակում է, որ գիշերվա ընթացքում միտոնք շարժվել են առաջ և, կարծում եմ Ստարիյ Ղրիմը նույնպես գրաված կլինեն: Խոսում էին նաև Սիմֆերոպոլի մասին, Ալուշտայի մասին, բայց հաստատել չէին կարողանում: Յալթայի մասին դեռևս խոսք չկար:

Հեռվից մոտեցող բևեռատար մեքենայի հոնդյունն ընդհատեց ընկերների զրույցը: Նրանք գլուխները բարձրացրին:

— Դե, զնանք, Կոստյա, ճանապարհին, մինչև. Թեոդոսիա հասնելը կվճռենք մնացածը. — ասաց Վոլգինը և արագ վերջնելով իր անբաժան իրերի արևից խոնացած ու փոշոտված տոպրակը, վաղեց դեպի կարգավորող սպան, որն ստուգում էր մեքենայի ուղեգիրը:

— Մեզ դեպի Յալթա. — ասաց նա վստահ և ցույց տվեց փաստաթուղթը:

Սպան հարցական նայեց նրանց:

— Յալթան, կարծեմ դեռ մերը չէ, — փնթփնթաց նա, նայելով փաստաթղթերին:

— Մինչև մենք հասնենք, մերը կլինի, — ուրախ վրա բերեց Շուշանյանը, որը մինչ այդ կասկածում էր, թե Վոլգինը, իբրե իրենց երկուսից ավագ, կստիպի իրեն նախ Սիմֆերոպոլ գնալ:

— Յալթան գրավված է, Յալթան մերն է. — ավտոմեքենայի վրայից լսվեց մի հաստատուն ձայն:

Բոլորը շուտ եկան դեպի գլխավորային կրտսեր լեյտենանտը, որ կանգնած բեռնատարի թափքի մեջտեղը, վառում էր ծխախոտը:

— Ճիշտ եմ ասում, աղնիվ խոսք. այս գիշեր լուսագեմին

մերոնք մտել են Յալթա: Հենց քիչ առաջ իմ ծանոթ շոֆերն ասաց, որ հեկել էր տանկերի համար բենզին տանելու:

— Դե, ուրեմն պարզ է, որ գործը տանկերին հասավ, ուրեմն ճիշտ կլինի.— կատակեցին տղաները:

Մեքենան տեղից շարժվեց: Շուշանյանի ուրախությանը ասհման չկար:

2

Ամբողջ ճանապարհին, սկսած առավոտից, երբ կերչը թողնելին, մինչև ուշ գիշեր, երբ ավտոմեքենան հաշվելով կիլոմետրերը սլանում էր ծովիզրյա ոլորապտույտ և անտառապատ ճանապարհով, Շուշանյանի տրամադրությունը շատ բարձր էր: Սիրտը թեթև էր, հոգով պատանի:

Ո՛չ կերչ քաղաքի ծալքամասում սպասելիս, երբ այրված ծառի բնի մոտ սլաքոված վերապրում, վերհիշում էր իրենց մարտկոցի հեքիաթային թուխքի մասին՝ մինչև Վոլգինի պարեսառնից վեյրադառնալը, ո՛չ Թեոդոսիայում գեպի Յալթա գնացող մեքենայի երկար ու ձանձրալի սպասելը չէին հոգնեցրել նրան, չէին ազդել նրա մանկացած հոգու վրա: Նա, այդ երեսունհինգամյա տարած ու տառապած մարդը, իսկական տասնհինգ տարեկան պիտներ էր դարձել, երբ նրանք անցնում էին աշխարհաճշակ Արտեկի մոտով: Ինչքա՛ն անհոգ, հաճելի ու հրջանիկ օրեր է անցկացրել նա այս վայրերում... և այդ օրերի քաղցր հուշերը չափազանց շատախոս էին դարձրել նրան:

Նա խոսում էր շարունակ, ճանապարհին լեզենդներ պատմում՝ կապված այս կամ այն ծովախորշի կամ լեռան հետ, ձևերով ցույց էր տալիս մթության մեջ երկինք խոլացած Նկատերինայի սարը, որի կատարին ցցված ժայռը հեռվից այնքան նման է Նկատերինա Թագուհու գեղեցիկ խոպոպներին ու նրա պրոֆիլը պատկերող կիսարձանին: Նա ցույց էր տալիս Արջի սարը, որն, իրոք, մի վիթխարի, իսկական արջի նման դունչը թաթերին դրած, իսկ թաթերը ջրի մեջ, վրեժխնդիր նայում է ծովին, որի ալիքները ձեղքելով՝ փախչում է հեռու լեզենդի մեջ հիշատակված խանի գեղեցիկ աղջկան, չքնաղ Ֆաթմային առևանգող ծովահենների առաքառտանավը:

Մեքենայի մեջ նրա կողքերին սեղմված զինվորները, որոնք առաջին անգամն էին լինում Ղրիմում, լսում էին նրան՝ հոգնած աչքերը կիսախուփ, կամ մերթ ընդ մերթ թմրած ոտքերը՝ ձգելու, հանգստանալու նպատակով, բարձրանում էին, իբր թե Սրջի սարին կամ Նկատերինայի կիսարձանին նայելու համար։ Զինվորներից ոմանք իրենց երևակայությամբ առես տեսնում էին դժբախտ Ֆաթիմային տվազակի գրկում սև սաթի նման աչքերը արցունքով լցված, իր սիրած իդիթ շորանին օդնության կանչելիս, կամ կատաղած, աչքերը վրեժի հրով լի ճարպկորեն դողանում է իրեն գրկել ցանկացող ծովահենի դուռկից դաշույնը, խրոմ ավազակի կուրծքը և թուշում ազատ ծովի ալիքների մեջ... և ահա նրա ձեռնասուն արջը սպասել է ափին, սպասել երկար և սպասումից լեռ է դարձել... Լսելով Շուշանյանին, ամեն զինվոր մտքում իր սեփական լեգենդն էր կառուցում, նրանցից ամեն մեկն իր Ֆաթիման ուներ։

Քեռնատարը սլանում էր առափնյա տնտառների միջով, ուր երեկ, դեռ երեկ ծվարած էր թշնամին։

Գիշերվա ժամը երեքին, վերջապես, մեքենան կանգ առավ Յալթայի արևելյան ծայրին, խճուղու աջ կողմում կանգնած մի եռահարկ դեղեցիկ ծովահայաց շենքի զիմաց։

Շոֆերը դուրս եկավ իր խցիկից և գոռաց.

— Դե, ընկերներ, հանգստացե՛ք մինչև առավոտ, ով ինչպես կարող է. մեքենան այլևս առաջ չի գնում։

— Ո՛ւր ենք հասել,— լսվեցին ձայներ։

— Յալթա, իմ սիրելի սպիտակ քաղաքը.— ուրախ արձագանքեց շոֆերը, մեքենայի անիվներն ստուգելով։

Շուշանյանը, որ ճանապարհի անշափ հուզումներից ու զրույցներից հոգնած ու թմրած վերջին մի քանի րոպեն լուռ, գլուխը կախ կծկվել էր մեքենայի թափքի մի անկյունում, «Յալթա» բառը լսելով վեր ցատկեց և ննջող Վոլգինի կողին խփելով՝ համարյա թե գոռաց.

— Տոլյա, Անատոլիյ, վեր կաց, հասել ենք, ինչ ննջելու ժամանակ է, եղբայր,— վրա տվեց նա ու ցած թռավ մեքենայից։

Վոլգինը քնկոտ աչքերը թարթեց, ցավելու շափ թմրած գոտքերը հազիվ ձգելով կանգնեց թափքի վրա, մարմնի բոլոր մասերը ձգեց և ապա շուրջը նայեց։ Նրա հայացքի առաջ փռված

էին թանձր խաւարի մեջ սուղված վաղուց ծանոթ քաղաքն ու ծովը: Հեռվում, այնտեղ, ուր պետք է որ ընկած լինէր գեղեցիկ Լիւվադիան, դեռ խաւարի հետ մենամարտում էին այրվող շենքերից բարձրացող վերջին բոցերը: Մովսիսից թռչող դարնանային դիշերվա խոնավ քամին իր հետ բերում էր հրդեհված տների ու տնային կահ-կարասիների կծու խանձահոտը: Հեռու ընձերի ետևից լսվում էր հրետանային համադարկերի և օդային ուժեր-կոծութեան խուլ որոտը: Նա երկար աչքերը թարթում էր, որ կարողանա տեսնել իր վաղեմի ծանոթ սպիտակ քաղաքը, բայց քաղաքը չկար... Նրա դեմ փռված էր խիստ ծխահոտ արձակող մի սև դանդված, որը գիշերային խաւարի մեջ ավելի մոռյլ էր ու մահու շափ սառը:

Այս առաջին, վայրկենական տապալարութեան էր կլանել Վոլգինին, բայց համբերութեանից ելած Շուշանյանի ձայնն անընդհատ խանդարում էր նրան.

— Նո՛ւ, Տոլլա, իշխի՛ր վերջապես, ի՞նչ ես արձանի նման ցցվել մեքենայի վրա:

Վոլգինը ցած թռավ, բայց հայտնի չէր, թե ինչու, բռնեց Շուշանյանի թևից և հանգիստ ասաց.

— Լսիր, Կոստյա. ինչ միտք ունի հիմա, այս ուշ ժամին գնալ և անհանգստացնել ձերոնց... Չի՛ լինի, որ այս շենքում մի տեղ գտնենք, հանգստանանք մինչև լույս, իսկ առավոտյան էլի կգնանք ձերոնց... ընդամենը մի երեք-չորս ժամի բան է...

— Դո՛ւ ես գծվել, Անատոլիյ թե՛ ուզում ես, որ ես այստեղ գծվեմ մինչև լուսաբաց.— գայրացավ նա ու խռովածի նման թեք պոկեց ընկերոջ ձեռքից:

— Բայց ասա,— հանկարծ ետ դարձավ նա, մոտեցալ ընկերոջը և ձայնի մեջ չգիտես խորհրդավորութեան, կասկած, թե խնդրանք արտահայտող շեշտով հարցրեց.— ասա, ի՞նչ նպատակ ունի հազարից ավել կիլոմետր տանջվելով ու տառապելով անցնել ջնշակուտը դալ, հասնել այստեղ և վերջին կես կիլոմետրը անցնելու համար չորս ժամ սպասել... Ինչո՞ւ ես այդպես մտածում, տաս, մի բա՛ն գիտես... հարցրեց նա ու լռեց:

Թե ինչու էր այդպես մտածում և ինչու այդ առաջարկութեան արեց Վոլգինը, ինքն էլ, եթե անգամ ուզենար, չէր կարող բացատրել Շուշանյանին: Սակայն ինչ-որ մի անորոշ զգացում դր-

դեց նրան այդպես վարվել: Զգուշութիւն էր այդ, քնկերօջր որեւէ անակնկալի նախապատրաստելու նպատակով, թե իր ստացած առաջին մուսլ տպավորութեան արդյունք, նա ինքն էլ որոշել շկարողացավ: Այդ էր պատճառը, որ նա ընկերօջր թողնց անպատասխան և լուռ հետևեց նրան, երբ Շուշանյանը քաջեց նրա թեկից և համարյա ուժով նրան տարավ դեպի ծովափ իջնող նրբափողոցով:

Մինչև ծովափ դուրս գալը երկուսն էլ լուռ էին: Գիշերվա խալարի մեջ լսվում էր մեկ քարերին խփվող նրանց երկաթյա կոշկատակերի ձայնը, մեկ էլ՝ ավերված շենքերի մերկ կմախքներից կախված թիթեղյա ծածկերի և ջրորդան խողովակների տխուր զննզռնդոցն ու մահասարսուռ ճօնըն էր միախառնվում ծովից իջող անտուն քամու միալար նվոցին:

— Ո՛ւր է ծովային կայարանի գեղեցիկ, հույսկապ շենքը, Կոստյա, նրա տեղն ավերակների մի կույտ է մնացել,— խոր հառաչով լուսնունը խզեց Վովգինը, երբ նրանք առափնյա՝ Լենինի անվան փողոցը դուրս եկան:

— Դու միայն նավահանգիստն ես դիտում, Տոլյա, հայր հյուրանոցի ծխից սևացած պատերին, հայր այն շենքերին, հայր քաղաքին, ո՛ւր է սպիտակ քաղաքը... Սակայն շտապիր, եթե ոչ, ես անհամբերութունից կապյվեմ շուտով:

Նրանք քայլեցին լայն ասֆալտապատ փողոցով, որի հարթ մակերեսը տեղ-տեղ մեխին ընկած սև վերարկուի նման պատրված էր արկերից ու ռումբերից: Փողոցի աջ կողմում բազմահարկ շենքերն էին, որոնք կույր աչքի խողոշների պես մթության միջից ահավոր նայում էին ծովին: Իսկ նրանց դիմացը հուղված իր ավերին էր խփում ֆշշացող ծովը:

Շուշանյանն անընդհատ ու անհանգիստ քաշում էր քնկերօջ թեկից և շտապեցնում.

— Գնանք, Տոլյա, գնանք: Ահա Ստալինի անվան տանատորիան... Ա՛խ, ամսոս, ինչպե՛ս են ավերել ոճրագործները... Ահա և կամուրջը: Հիմա շուտ կգանք դեպի մեր փողոցը: Ահա և Կիրո-ստուդիան. հրկիզել են... Ի հարկե կհրկիզեն, ճիճունե՛ր... Իսկ մեր տունը կա՞ արդյոք... Հիմա, հիմա կհասնենք...

Նա այնպես շրջապատը դիտելով ու ինքն իրեն արագ-արագ խոսելով քայլում էր. ավելի ճիշտ, վազում էր իր հետ քաբշ տո-

լով հոգնած Վոլգինին, որը կարծես հենց Կոստյային շարշարելու համար, դանդաղում էր: Գոնե այդպես էր թվում Շուշանյանին, որը մտքում նախատում էր ընկերոջը՝ նրա դանդաղկոտություն համար: Շուշանյանը հուզմունքից դողում էր: Այդ դոգում էր Վոլգինը, երբ Կոստյան նրան առաջ մղելու համար բռնում էր թևից: Նրանք մի փոքր ևս առաջ շարժվեցին և հանկարծ, Շուշանյանը ուրախ բացադանչությամբ թողեց ընկերոջ թևը, վազեց դեպի դիմացի երկհարկանի շենքի մուտքը, բարձրաձայն կրկնելով:—

— Մեր տունը կա', Տոլյա', կա', կա'... — և նա մի ակնթարթում անհայտացավ մուտքի խավարի մեջ:

Քիչ անց Վոլգինը լսեց փայտե սանդուղի աստիճաններից վեր վազող Շուշանյանի ոտնաձայնը և սանդուղի ճնշոցը գիշերային լուսյան մեջ: Նա շտապեց հասնել ընկերոջ ետևից՝ դրախտի փոքրիկ լապտերով լուսավորելով ճանապարհը:

Այն պահին, երբ Վոլգինը սանդղաղխի մուտքից անցավ բակի կողմը կառուցված փայտյա երկար պատշգամբը, Շուշանյանն արդեն կանգնած էր հին բնակարանի դռան առաջ՝ անհամբերությամբ ու աղմուկով թակում էր դուռը: Նա թակում էր դուռը՝ ու հետո էլ դուռում:

— Վերա', Վերա'...

Գիշերվա այդ ժամին այդպիսի աղմկալից բախումը, մանավանդ երբ մի օր առաջ միայն գերմանացիները փախել էին քաղաքից, իրոք տաղնապալի էր և ահաբեկիչ:

Վոլգինը մոտեցավ Շուշանյանին և ցանկանում էր նրան հանգստացնել, որ ավելորդ տագնապ չստեղծի, լիսանդարի առաջին ուղևորական հանգիստ գիշերը վայելող մարդկանց թույնը, բայց կաշկանդվեց, երբ նկատեց, թե ինչպես Շուշանյանը ձեռքին բռնած գրպանի փոքրիկ լապտերի լույսը գցել էր դռան վրա՝ փակցրած մի քառակուսի թղթի կտորի վրա և փորձում էր կարդալ նրա վրա գրված տեղանքները: Բայց լույսի դողողացող կտոր շրջանակը կանգ չէր առնում ցուցակի վրա: Նրա ձեռքերը հուզմունքից դողում էին, իսկ դուռը չէին բացում:

Վերջապես նա մի փոքր ուժ հավաքեց իրեն զսպելու և Վոլ-

դիւնի չապտերի դցած հաստատուն, անշարժ լույսի օգնութեամբ դողդոջուն շուրթերով ու խզվող ձայնով սկսեց կարդալ թղթի վրա նշված անունները, յուրաքանչյուր անվան վրա մի հարցական դնելով.

— Վալյա՞, Նինա՞, Նատաշա՞, Սոնյա՞... Պետրովնա՞... Իսկ ո՞ւր են Ֆելիքսը, Վերան... Ուլբն՞ը են ապրում այստեղ, ինչո՞ւ դուք բաց չեն անում:— Եվ նա սկսեց ավելի ուժգին թափել դուռը ձեռքերով, սապոգի քթով, հրում էր այնքան ուժեղ, որ քիչ էր մնում ջարդեր դուռը և գոռում էր հնչեղ ոտաներեն.

— Բայց արեք դուռը, մի՞թե այստեղ մարդիկ չեն ապրում:— հնչում էր նրա հուզված, անհամբեր ու վշտոտ ձայնը և աղմուկով լցնում խոր դիշերվա դատարկ լուսթյունը:

Վերջապէս դուռը ճոնշալով բացվեց և դռների մեջ երևաց մի կիսամերկ կանացի կերպարանք՝ ահաբեկված, չափ աչքերով: Երկու լապտեր միանգամից լուսավորեցին նրա դեմքը: Նա, աչքերը կկոցում էր, բաց ու խուփ անում, բայց ոչինչ չէր տեսնում: Վոլգինն այդ զգաց և անմիջապէս իր լապտերի լույսի դեղնավուն փունջը շուտ տվեց նախ Շուշանյանի և ապա իր վրա: Կինը տեսավ նրանց, նայեց արդեն մի փոքր հանգստացած ու խաղաղված աչքերով և՛ այն է, ուզում էր հարցնել, թե ում և ինչ են ուզում նրանք, բայց Կոնստանդինը կանխեց նրան և հարցերի տարափը տեղաց կնոջ վրա.

— Այստեղ Շուշանյաններն էին ապրում, ո՞ւր են նրանք, դուք ո՞վ եք, ե՞րբ եք եկել այս բնակարանը. ուրիշ բնակիչներ կայի՞ն, երբ դուք եկաք այստեղ... բայց Վոլգինը, որն ավելի սառնասիրտ հետևում էր այժմ ամենին, ընդհատեց Շուշանյանին և դիմեց անժանոթ կնոջը.

— Դուք ներող եղեք, որ այսպէս անժամանակ անհանգստութուն պատճառեցինք ձեզ: Ընկերոջս ընտանիքն այստեղ էր բնակվում մինչև դերձանացիների գալը: Այժմ նա վերադարձել է և փնտրում էր իր ընտանիքը՝ Շուշանյան Վերային և իր փոքրիկ 6—7 տարեկան տղային՝ Ֆելիքսին. դուք որեւէ տեղեկութիւն չունե՞ք նրանց մասին:

Անժանոթ կինը, որն արդեն հասկացել էր, թե ինչ է կատարվում, հանգիստ և հարգալի պատասխանեց, որ ընդամենը երեք ամիս է, ինչ իրենք փոխադրվել են այս բնակարանը և որ այժմ

տեղ ոչ մի ընտանիք չեն տեսել, երբ եկել են: Ապա նա շատ քաղաքավարի սպաներին հրավիրեց ներս: Բայց մինչև նա իր հրավերի խոսքերը կավարտեր, Կոստյան հուսահատ ձեռքը թափահարեց և արագ գնաց դեպի պատշգամբի մյուս ծայրը, սկսեց բախել հարևանի, իր հին դասընկերուհու բնակարանի դուռը:

— Զոյա՛, Զոյա՛, — կանչում էր նա անդադար, մինչև որ դռները բացվեցին և միջանցքում կանգնած կինը իր զարմանքից յայնացած աչքերը բաց խուփ անելուց հետո սկեռեց շեմքի վրա կանգնած բարձրահասակ սպայի վրա:

— Կոստյա, հարազատս, — ճանաչելով սպային ճշաց նա և մոլեց դեպի Կոնստանդինը:

— Զոյա, Զոյա, իմ լավ բարեկամ... ո՛ւր են իմոնք... ու՛ր են Վերան, Ֆելիքսը, — հազիվ արտասանեց Շուշանյանը և նրանք կարոտով փարվեցին իրար:

Խոր գիշերվա լուսվյան մեջ Վոլգինը միայն նրանց հեկեկոցե էր լսում և մթուփյան մեջ հուզմունքից կրծում շրթունքները:

3

Առավոտյան Վոլգինը Շուշանյանին դտավ Զոյա Պավլովնայի ամուսնու՝ Յավթայի կինո-ստուդիայի նախկին բանվոր Միխայիլ Դուդենկոյի մահճակալի վրա ընկած: Նա քնել էր հենց տշնպես, առանց շորերը հանելու, ճանապարհի շեկ փոշին դեմքի վրա, բացի աչքերի տակի մի փոքրիկ մասից, ուր հոսել էին արյունքի մի քանի կաթիլ ու սրբելով փոշին, շորացել երկու աննըջ-մարելի քուլակի հուն թողնելով աչտի վրա: Մապոգները հանված էին. հավանաբար Զոյան էր հանել, որովհետև ոտքի փաթաթանները մնացել էին ոտքերի վրա:

Զոյայի տխուր և մտախոհ դեմքին նայելով՝ Վոլգինը եզրահացրեց, որ բարեկամների գիշերվա երկար զրույցն ուրախալիրան չի տվել Կոստյային: Բացի այդ Զոյա Պավլովնայի մեղավորի նման անհամարձակ շարժ ու ձևերն ասում էին, որ նա չի կուրացել օրեէ կերպ բավարարել մտերիմ ընկերոջ հարցումներին իբրև ընտանիքի մասին, չի կարողացել մխիթարել նրան, ընտանիքի բռնաբար չգտնելու նրա այդ անակնկալ հուսահատ պահին: Վոլ-

զինն լայն նկատեց, երբ սկսեց ստապոգները հագնել և աչքի տակով նայել դուրս ու ներս անող Զոյա Պալլովնային:

Գիշերը, երբ նա մի կերպ հանգստացրեց միջանցքում երկար ժամանակ իրար փառված հեկեկացող բարեկամներին ու ներս տարավ, նկատեց, որ Զոյան Շուշանյանի անընդհատ մի կտրի խփող հարցերին որոշակի պատասխան չի տալիս և, չգիտես ինչու, նրան թվաց, որ Զոյան խուսափում է, ինչ-որ մի բան ուղղակի առելուց: Իսկ Կոնստանդինի այն հարցերին, որոնք պահանջում էին միայն կոնկրետ ու ճշգրիտ պատասխան, նա արձագանքում էր, ինչպես ասում են, խոսքը կտուրը գցելով. — Բե՛ Վա՛վ, մի շտապիր, կպատմեմ...» կամ «Այ Բե Միխայիլն այստեղ լինե՛ր...» նա քեզ շատ բան կպատմե՛ր...» և այլն: Իսկ Շուշանյանի հարցին, Բե Վորտեղ է Միխայիլը» պատասխանեց, որ «Նա Յամանտաշի անտառներում պարտիզանություն էր անում, բայց դեռ տուն չի եկել...»:

Այդ պատճառով էլ ինքը, Վուզինը, ենթադրելով, որ Զոյան քաշվում է իր, Վուզինի, ներկայությամբ Շուշանյանին ճշմարտությունը պատմել, բացի այդ՝ քունը իր զորեղ ձեռքերով փակում էր նրա կոպերը, նա որոշ ժամանակ պատշաճ տոն պահելով դեպից-դեմից հարցեր տվեց ասնտիրուհուն, հանգստացրեց հուզված, հուսախաբված ընկերոջը և պառկեց հանգստանալու իրեն առաջարկված մահճակալի վրա: Նա մի առժամանակ դիմադրելով հոգնած ուղեղի վրա գրոհող իմբռնյանը, ձգտել էր որևէ բան որսալ Շուշանյանի և Զոյայի շարունակվող զրույցից, բայց էական ոչինչ չստեղծելով, այդպես էլ քնել էր, առանց իմանալու Բե, մերջապես, իր ընտանիքի մասին ի՞նչ լուր ստացավ Կոստյան:

Այժմ նա արթնացավ դռան ճոռոցից, մի բան, որ սոսկալի ազդում էր նրա նյարդերի վրա: Ինչքան էլ Զոյա Պալլովնան զգույշ էր շարժվում, որ մինչև նախաճաշ պատրաստելը շարժանցների իր հյուրերին, չհաջողվեց: Կապիտան Վուզինն արթնանալով աչքերի մեջ զգաց դարձնան արևի խոռոտը և վեր կենալով, սկսեց հագնվիլ:

Զոյան, վախենալով, որ կապիտանը կարող է շուտ արթնացնել նաև Կոստյային, շտապեց կանխել նրան, առելով.

— Ինչո՞ւ արթնացա՛ր, քնե՛իր, ընկեր կապիտան, ուշ պատ-

կեցիք. մանավանդ Կոնստանդինը շատ ուշ քնեց... ինչպե՛ս է տառապում խեղճը իր ընտանիքի, իր զավակի համար:

— Իսկ դուք չկարողացա՞ք մխիթարել նրան, հարցրեց Վոլգինը:

— Ես շատ քիչ բան ունեմ նրան մխիթարելու համար,— սկսեց տանտիրուհին,— այն, ինչ պատահեց նրա ընտանիքի հետ և այն, ինչին ականատես եմ եղել ես, հազիվ թե մխիթարական լինի նրա համար:

Այս խոսքերը Վոլգինի հետաքրքրությունը շարժեցին և սրեցին նրա ուշադրությունը:

— Իսկ ի՞նչ դեպքի եք ականատես եղել, ինձ հո կարո՞ղ եք պատմել: Եթե ցանկանաք, ես կխոստանամ ոչինչ չհայտնել Կոստյային:

— Ձեզ, այո, ձեզ կարող եմ պատմել: Ձեզ կպատմեմ, որպեսզի ձեր միջոցով աշխարհը իմանա, չե՞ որ դուք գրող եք... Ես Ձեզ կպատմեմ, իսկ դուք պատմեք ողջ աշխարհին, թե ինչ արժեք ունի օտարի համար այն հողի վրա ապրող ընտանիքի պատիվը, որին նա այդ օտար զավթողը տիրել է լրբաբար:

— Պատմեցեք, խնդրում եմ, պատմեցեք. առանց քաշվելու.— շտապեցրեց Վոլգինը, նկատելով, որ Զոյան տարվում է իր դատողություններով և հուզվում: Մյուս կողմից նա երկյուղ էր կրում, թե կարող է արթնանալ Շուշանյանը և խանդարել իրենց դրույքը:

— Դեպքերն ընթանում էին այսպես,— սկսեց Զոյան,— օկուպացման առաջին երկու գիշերը Յալթայում խաղաղ անցան: Դե, մենք էլ մտածեցինք, թե մարդ են էլի, երկիրը գրավել են, հս ժողովրդին էլ ուտելու չեն... Եթե ժողովուրդն ոչնչացնեն, էլ ում վրա են իշխելու գրանք: Այդպես էին մտածում, իհարկե, ո՞չ բոլորը: Բայց մենք, կանայքս, ուզում էինք գրա մեջ մի մխիթարական բան պահել: Սակայն երրորդ, թե չորրորդ գիշերը, շեմ հիշում, մեր այդ հույսերը փշրվեցին հառակին ընկած հայկելու նման:

Մի օր, ցերեկը պարեհատանից եկավ մի սպա, երեք զինվորի ուղեկցությամբ, մտավ բոլոր բնակարանները, հրամայեց, որ ընտանիքների բոլոր անդամները ներկայանան իրեն: Մենք կատարեցինք նրա կամքը: Ներկայացավ նաև վերան, Կոստյայի

կինը, իբ Ֆելիքսի ձեռքից բռնած՝ երբ ավազակը տեսավ նրան, աչքերը փալաւատակեցին մի ցինիկ, վաւաշոտ փայլով, և նա քթի առակ ժպտաց: Մի սոսկալի դող անցավ մեր մարմնով, մի այնպիսի սարսափ, որը միայն կինը կարող է զգալ: Վերան սկզբում մի փոքր շփոթվեց, շառագունեց և ապա դունատվեց մեռելի նման: Հետո սպան հրամայեց յուրաքանչյուր բնակարանի դռան վրա փակցնել ընտանիքի անդամների ցուցակը, որպէսզի, երբ պարետային վարչութիւնը ցանկանա ստուգել, ստիպւած չլինի խանդարել քաղաքացիների հանգիստը... Այդպէս էլ աւաց նա.

— Որպէսզի ստիպւած չլինենք գիշեր ժամանակ վրդովել ձեր հանգիստը, դուք պարտավոր եք ընտանիքում կատարված փոփոխութեան ամեն մի դէպք հայտնել պարետային վարչութեանը և միեւնոյն ժամանակ ճշտում կատարել ցուցակում:

Մենք խոստացանք կատարել հրամանը: Նա զնաց:

Այդ նույն օրը, գիշերվա ուշ ժամին մեր ախանջին հասավ կանացի մի խուլ ճիշ, ապա ինչ-որ շփշփոցի նման աղմուկ, ոտքերի քստքստոց կանացի խեղդված լացի ձայն: Թե որտեղ ինչ էր կատարվում, այդ մենք իմանալ չէինք կարող: Պատշգամբում բայլում էին դերմանական երկու զինվոր ավանմատները ձեռքերին: Քիչ անց լսվեց սանդուղների ձոխնչ, ապա ոտքերի թփթփոց և ամեն ինչ լռեց խաղարի մեջ:

Չանցած մի քանի րոպէ, մեր դուռը թակեցին: Ես սարսափահար մոտեցա դռանը և լռեցի կանացի հեկեկոց: Բաց արի դուռը և ինչ տեսնեմ... դիվանարի նման մազերը զզգզված, աչքերը սոսկումով ու արտասուքով լի ներս ընկավ մի կիսամերկ կին և մի ողբալի ճիշ արձակելով փռվեց հատակին: Ես ահից դողդողացող ձեռքերով հաղիվ կարողացա դուռը փակել և, երբ մտա սենյակ, իմ ոտքերի առաջ ընկած էր անօգնական ու անարգված վերա Պետրովնան, իմ երկար տարիների ամենամտերիմ ընկերուհին և իմ պատանեկութեան օրերի մոտիկ ընկերոջ, Կոնստանդին Շուշանյանի գեղեցիկ ու հպարտ կինը: Ես փորձեցի վեր բարձրացնել նրան, բայց նույն վայրկյանին սոսկումով հիշեցի, որ նրանց սենյակում մենակ է մնացել Ֆելիքսը՝ կ'ս վաղեցի աչնտեղ, վառեցի լուցիկն և տեսա, որ հատակին ուշագնաց ընկած էր նրա փոքրիկ դավալը: Գրկեցի նրան և շտապեցի վերայի մաս: Մթութեան մեջ խարխալելով մի կերպ երեւային դրե-

ցի իմ անկողնի վրա և վառեցի մոմը: Ի՞նչ անեմ, տեր աստված, որի՞նչ օգնության ձեռք մեկնեմ... Ես ինձ կորցնում էի: Իսկ մյուս կողմից վախենում եմ, որ լույսը, ահա, դրսից կնկատեն և... վաչ ինձ, խախտել հմ քաղաքային խիստ կարգը: Արագ փակեցի լուսամուտի խլափեղկերը, ապա ջուր ցանեցի Ֆելիքսի երեսին: Նա ուշքի եկավ և ծանր անքայ: Խեղճ մանկիկո, քեզանից ինչ էին ուզում այդ մարդակերները... Այդ միջոցին հանկարծ վերտն բարձրացավ հատակից և խելագարի նման վազեց դեպի դուռը: Ես հազիվ բռնեցի նրան:

— Ֆելիքս, Ֆելիքս. — խուզ հառաչանքների միջից արտասանում էր նա:

Ես հազիվ ուժով ետ բերեցի նրան ու ցույց տվի Ֆելիքսին, անկողնի վրա ընկած՝ դունատ ու նվաղած: Վերան երկար ժամանակ բնկած որդու ոտքերին՝ աղեկատուր հեկեկում էր ու իր դեմքին քսում երեսայի մերկ ոտքերը:

Էլ ինչ պատմեմ Ձեզ, աչգակես նրա կյանքը թունավորվեց: Այդ դեպքից հետո դժոխք դարձավ մեզ համար և՛ հայրենի քաղաքը, և՛ մեր տունը, և՛ մեր ողջ կյանքը: Առավոտյան ինչքան համոզեցի վերային, որ հանգստանա, մոռանա այդ ամենը, կյանքը, դատավորի մի կերպ, շարունակի ապրել իր տանը հանում իր երեսայի, մինչև տեսնենք ինչ է լինելու աշխարհի վերջը, բայց ոչինչ դուրս չեկավ: Նա սարսափում էր իր բնակարանի անդունդ լոճույց, իսկ Ֆելիքսը ճշում էր ու ահով կոչում մոր փեշերից, երբ ևս ակնարկում էի իրենց սենյակը գնալու մասին: Մի քանի օր ևս նրանց ինձ մոտ պահեցի: Այդ օրերին բարեբախտաբար խիստ սասուղումներ չեղան: Վերան աստիճանաբար ուշքի էր գալիս, ու կարծես թե հաշտվում էր իր դժբախտ վիճակի հետ: Բայց հանկարծ մի օր նա անհայտացավ: Իմ որոնումները ոչ մի արդյունք չտվին: Անցան ամիսներ: Հետո ևս իմացա զանազան մարդկանցից, որ վերան միացել է պարտիզաններին և երկար ժամանակ կավել է նրանց շարքերում իր վրեժխնդիր հոգուն հաղեցում տալու համար: Այնուհետև ևս լսեցի, որ այս անցած ձմեռ Ֆելիքսը չի կարողացել դիմանալ պարտիզանական կյանքի դրկանքներին ու ծանր հիվանդացել է, որի պատճառով վերային ստիպել են մի կերպ ընկնել Սիմֆերոպոլ, պրոֆեսոր Պոտապովի մոտ, որն ամենից հավատարիմ մարդն էր պարտիզաններին

բժշկական օգնություն ցույց տվողների մեջ: Վերայի մայրը նույնպես Սիմֆերոպոլում էր ապրում:

— Ուրեմն մենք Սիմֆերոպոլում կարող ենք գտնել Վերայի մորը, դուցե և Վերային և իր Ֆելիքսին, — ուրախացած ընդմիջեց Վոլգինը:

— Այո, կարծում եմ որ կգտնենք:

— Իսկ ո՞վ է հայտնել ձեզ այդ վերջին լուրը:

— Պարտիզաններից մեկը, որ նրանց հետ է եղել և ճանաչում է Վերային:

— Այստե՞ղ է այդ պարտիզանը, մենք չե՞նք կարող տեսնել նրան:

— Ոչ, պարտիզանական ջոկատը լուծվեց: Նրանց մի մասը միացավ Կարմիր Բանակին: Իմ այդ ծանոթը նույնպես գնաց նրանց հետ: Թե որ զորամասումն է այժմ, չգիտեմ:

— Իսկ նա ընտանիք ունի՞, այստե՞ղ է ընտանիքը, շարունակում էր իր հարցաքննությունը Վոլգինը, սրին թվում էր, թե արդեն ինքը բռնել էր կծիկը քանդող թելի ծայրը:

— Նա միայնակ տղա էր, այստեղ ոչ ոք չունի:

— Իսկ այդ նույն ջոկատից ուրիշ պարտիզաններ չկա՞ն այստեղ, Յալթայում:

— Գուցե կան, բայց ես չեմ ճանաչում նրանց:

— Բայց, սատանան տանի... եթե պառավին Սիմֆերոպոլում չգտնենք հանկարծ, հապա ումի՞ց մի բան խմանանք:

— Պառավին կգտնենք, անպաշտան կգտնենք, Կոստյան գիտե, թե նա որտեղ է ապրում, — պատասխանեց Զոյան և շտապեց խոհանոց, ուր նավթավառի վրա արդեն այրվում էր արնշով քաշովին:

Շուշանյանը խորը մանչաց, ձգեց ոտքերը, որոնք դուրս եկան մահճակալի ճաղերի արանքից, շուտ եկավ մյուս կողմն և աչքերը բացեց:

Արևը բավական բարձրացել էր:

— Վեր կաց, Կոստյա, սիրելիս, մի տխրիր, ես գտել եմ քո Ֆելիքսի հետքերը, — ուրախ բացազանչեց Վոլգինը, երբ Շուշանյանը շտկվեց, նստեց մահճակալի վրա և շփեց ճակատը՝ աչք ձեռքի երկար մատները խրելով մազերի մեջ:

Հետո, երբ նա գլուխը դանդաղ բարձրացրեց և հուսափառ

հայացքով նաչեց ընկերոջը, Վուդինը նկատեց, որ այդ հայացքի մեջ ինչ-որ մի հարցական շեշտ կա, որն ավելի հույս է արտահայտում, քան հուսահատություն: Նա նկատեց, որ ընկերոջ աչքերի մեջ լճացած այդ զգացմունքը նման է այն սիրող երիտասարդի զգացմանը, որը մի քանի րոպե առաջ մերժման խոսք է լսել, բայց այժմ չի կարողանում, ավելի ճիշտ չի ուզում հավանալ իր լսածին: Նրա ականջին դեռ հնչում են մերժողի դաժան խոսքերը՝ սակայն նա սպասում է նորից սիրո խոսքեր լսել ու վախենում է, թե հարցնի՝ ճիշտ էին իր մի քիչ առաջ լսածները: Շուշանյանի աչքերը հույս ու մխիթարություն էին հայցում, շնայած կասկածը իր ճանկերի մեջ առած ձմլում էր նրա սիրտը:

— Վեր կաց, սիրելիս, վեր կաց լվացվիր, և անցնենք դուրս: Խմբագրի առաջագրած խնդիրներից մեկն էլ թող լինի այն, որ մենք փնտրենք և գտնենք քո ընտանիքը: Դա պակաս կարևոր խնդիր չէ. այժմ ամբողջ Կարմիր բանակն է դրանով զբաղված, ամբողջ երկիրը. — ասաց Վուդինը և վեր կացավ, մոտեցավ Շուշանյանին, ձեռքը դրեց նրա ուսին, ուղիղ նաչեց նրա աչքերի մեջ և ավելացրեց, — դու հույսով մի կորցնի, Կոստյա, ամբողջ Ղրիմը դաքի տակ կտանք և կգտնենք նրանց: Սակայն այսօր կուտում-նասիրենք Յավթան, մեր սիրելի սպիտակ քաղաքը, որը, սեծիով է պատած:

Այդ ժամանակ խոհանոցից եկավ Զոյա Պավլովնան և թեթև վացած սրտով կարգադրեց սպաններին պատրաստվել նախաճաշի: Նա խոհանոցից լսել էր Վուդինի ընկերոջն ուղղած սրտապնդող խոսքերը, և ինքն էլ սրտապնդվել:

Նրբ նախաճաշը վերջացավ, Զոյան հավաքեց սեղանը, վերջին մտա երկու տարվա ընթացքում առաջին անգամ ինչ-որ խորքերից դուրս բերեց սպիտակ սիւնոյր, փռեց սեղանին և դարձավ Շուշանյանին.

— Կոստյա, դու չէի՞ր ցանկանա քո հին լուսանկարները նայել, և դրանք ձեր տանից վերցրել, և պահել եմ խնամքով միայն քեզ, քեզ հանձնելու համար:

— Զոյա, թանկադինս, ինչպե՞ս չեմ ցանկանա, բե՛ր, բե՛ր, ս՛ուր են նրանք, բեր որ Ֆելիքսիս տեսնեմ, — աշխուժացավ Շուշանյանը:

Վուդինն աչքերը դարացրեց ուրիշ Զոյայի վրա, բայց ար-

դեն ուշ էր: Տանտիրուհին պահարանի խորքերը մտած սկսեց
պրպտել և Վուդփինի հանդիմանող հայացքը շտեմալ: Նա հանեց
մի ահագին արկղ լուսանկարներով լիքը և ուրախ-ուրախ, իր
բարեկամին մեծ հաճույք պատճառելու ցանկությամբ լի բերեց
ու դրեց սեղանի վրա:

Շուշանյանը վրա հասավ արկղին և սկսեց դուրս բերել նրա
միջից հազար ձևի ու չափի լուսանկարներ և փռել սեղանին: Նրա
ձեռքերը դողում էին, աչքերը պղտորվում: Արկղի հատակից
բարձրացող հազարավոր պայծառ հուշերը խոնջում էին նրա
աչքերի դեմ, ինչպես ծաղկաքաղի դուրս եկած ուրախ մանուկների
դուլնդուլն խմբեր, որոնք իրենց հնչյուն ծիծաղի մեջ խլացնում
էին ուրիշ շատ ձայներ: Նա այլևս անկարող դարձավ ուշադիր հայել
ամեն մի նկարին առանձին-առանձին: Հուշերը մեկը մյուսին հա-
ղորդող կոհակների նման դալիս ու անցնում էին սեղանի վրա-
յով: Նրան թվում էր, թե այդ կոհակների զուլալ հատակից դեպի
վեր լողացող ուրախ ու անհող ձկնիկների ահագին մտառից
բաժանվում է մի ոսկյա ձկնիկ, լողում է ջրի երեսին և ապա
արագ փախչում, միախառնվում իր բեկերներին, սուզվում հա-
տակը, հեռանում աչքից:

Շուշանյանը մեքենայաբար շուռ ու մուռ էր տալիս լուսա-
նկարները, բայց աչքերի առաջ կրկին այն առավոտ ծովափին
հանդիպած այն փոքրիկ, հալածված ձկնիկն էր, որը կյանք ա-
ռավ իր ձեռքերի մեջ, շնչեց ազատ և գնաց հեռու, ծովի հարազատ
գիրկը:

Շուշանյանի կամքին հակառակ նրա աչքերը լցվում էին ար-
տասուքով, սակայն նա ձգտում էր զսպել իրեն, ցույց չառնել իր
թուլությունը մի կնոջ, որը եղել է իր մանկության բնկերը և որի
աչքում Կոստյան միշտ եղել էր որպես վիշտը արհամարհող, տու-
կուն, դժբեղ կամքի ուժ ունեցող մի երիտասարդ, որը կյանքի վրա
նայում է իշխողի հայացքով: Այդ վիճակում նա դիտում էր նկար-
ները, որոնք ինքն իր ձեռքով էր հանել զանազան ժամանակնե-
րում, զանազան առիթներով և որոնց մեծ մասի մեջ նկարված էր
Ֆելիքսը բազմաթիվ գիրքերով: Նա նկարները մեկ-մեկ ցույց էր
տալիս Վուդփինին, հեռք կցելով մի հուշ, մի ծիծաղաշարժ էպի-
զոդ, որը ցույց էր տալիս Ֆելիքսի ճարպիկությունը, սրամտությու-
նը, չարաճճիությունները:

— Նայիր, Տուլա, — Վուլգինին մեկնելով մի լուսանկար ասում էր Շուշանյանը, — նա դեռ երեք տարեկան էր, իր փոքրիկ ցնցուղն ուներ և ջրում էր ծաղիկները: Իսկ այս նկարի ժամանակ նա արդեն չորս տարեկան էր և իր շնիկին — Զուլբարսին հեծած լողանում էր ծովում, — ասում էր նա և ընկերոջը մեկնում մի այլ նկար: Սա նկարել է Վերան, այն ժամանակ, Ֆելիքսը շատ էր սիրում իմ ուներին բարձրանալ և «չո՛ւ, չո՛ւ» անելով քշել: Նա ևս մի նկար մեկնեց Վուլգինին և խոտված սիրահարի նման երեսը դարձրեց մի կողմ: Վուլգինը վերցրեց լուսանկարը և ակնապիշ նայում էր, նայում ու նրան թվում էր, թե այդ կնոջը մի տեղ տեսել է: Այդ Շուշանյանի կնոջ, Վերայի լուսանկարն էր: Նրա երկնագույն խոշոր, գեղեցիկ աչքերի մեջ մի խոր ու երջանիկ ժպիտ կար: Թվում էր, թե նրա հովհարի նման բուլբուլակ ու խիտ թարթիչների շրջանակի մեջ պատկերված էր առավոտյան նոր ծաղող արևի ոսկեգույն ճառագայթն արտացոլող մի հերիաթային լճակ, որին կարելի էր «Խնդության լճակ» անվանել:

Վուլգինը հիացած նայում էր և իր հիշողության արխիվում որոնում այդ ծանոթ գիմնագծերի սկզբնաղբյուրը:

— Կոստյա, դու գիտե՞ս, թե Վերան ում է շատ նման, — վերջապես ասաց նա, նկարը ձեռքում պահած:

— Ո՞ւմ. — կարճ հարցրեց Շուշանյանը:

— Լյուբով Օրլովային, հեշտավոր արտիստուհուն: Դու տեսե՞լ ես նրան: Իսկ և իսկ նա է:

— Տեսել եմ, Տուլա, տեսել. բայց լավ կլինեք, որ ոչ մեկին էլ տեսած չլինեի... ասաց Շուշանյանը և խոր հառաչեց: Այն ժամանակ, — շարունակեց նա, — երբ ես ուսանող էի Մոսկվայում և սրտաբաստվում էի կինո-օպերատոր դառնալ, նա իմ իգեալն էր և ես ձգտում էի նրա նման գեղեցիկ կին ունենալ: Նվ ինչ ես կարծում, դու... Ուշ ամուսնացա, բայց դու: Դժվարությամբ դուռ, բայց հեշտ կորցրի... Ահա արդյունքը. — կրկին հառաչեց նա և աչք ձեռքը շղաձգորեն սեղմեց, բռունցք արավ այնպես, որ սպիտակ քիտոցը ձմրվեց մատների արանքում:

— Կոստյա, սիրելիս, մի հուսահատվիր. նա դեռ կգտնվի... դու դեռ միայն Ֆալթայում ես եղել, դեռ պետք է փնտրել նրանց: Սիմֆերոպոլում, Սևվաստոպոլում, վերջապես ամբողջ Ղրիմում: Հո Ղրիմից էլ դեմը չե՞ն գնացել... Միջամտեց Զոյան, որն ար-

դեն պատմել էր Շուշանյանին այն ամենը, ինչ պատմեց կապիտան Վոլգինին, թաքցնելով միայն Վերայի հետ կատարված դժբախտության դեպքը, այն ահավոր դիշերը, որը նրանց փախուստի խնկական պատճառը դարձավ:

— Ընդհատ է ասում Զոյա Պավլովնան, — հաստատեց Վոլգինը և վեր կացավ. — այսօր մենք կուսումնասիրեք Յալթան. — շարունակեց նա: — Դու մեր պարտականությունների մեջ է մտնում: Իսկ Յալթան մեզ հարկավոր նյութերի անսպառ աղբույր է: Դու աչքերդ արցունքով լցրած՝ կնկարես այս ավերակները, իբրև գերմանական բարբարոսությունը վկայող պերճախոս նմուշներ, խոհ ես իմ ակնարկներում կնկարագրեմ դրանք, քեզ էլ նրանց հետ: Դե վեր կաց. դու մի մոռանա, որ մենք ոչ միայն թղթի, այլև մեր սրտերի վրա ենք գրում մեր հայրենիքի պատմությունը: Այդ սիրտը պետք է դիմացկուն լինի:

— Դու ներիք ինձ, Տոլյա, և ուշադրություն մի դարձնու իմ արցունքներին: Դրանք, հենց այնպես, գալիս են առանց իմ կամքի՝ հարցնելու, ինքնաբուխ... երեւի նյարդերս շատ են թուլացել... Բայց մի բան հաստատ իմացիր, որ դրանք ոչ այնքան վշտի, որքան կարոտի և անփոփանքի արցունքներ են: Ես վշտին դիմանալ կարողանում եմ, բայց կարոտին՝ ոչ:

4

Նրանք դուրս եկան փողոց:

Գտնեան դուրեկան արևը իջել, գրկել էր քաղաքը, փռվել ծովի խաղաղ, հարթ մակերևույթի վրա և իր ճառագայթներով խոռոտ էր տալիս նայողի աչքերը: Այդ բանը ծանոթ էր Շուշանյանին և նա դրանից դուրեկան, բերկրանքի նման մի բան էր գգում: Բայց երբ նա իր հայացքը շուռ էր տալիս ծովից ու նայում քաղաքին, մոռանում էր պայծառ արևի գոյությունը և նրա աչքերի առաջ տեսիլքի նման մշուշոտ ու խորթ փովում էր մի տեսարան, որը թվում էր նրան և՛ ծանոթ, և՛ միևնույն ժամանակ անճանաչելի, ինչպես երազում է լինում: Նա քայլում էր առափնյա փողոցով և իր բոլոր զգայարաններով շոշափում, ըզգում, տեսնում էր մի ծանոթ բան, ոտներ մայթի մի քարը, մի-

Հին ցուցանակ, լուսանկարչատան դուռը, ծաղկավաճառի խանութի լայն լուսամուտները, հյուրանոցի պատշգամբը, առափնյա մայթի երկարությամբ ձգված ծառուղին, ծառեր, հեռադրական սյուներ, կամուրջը, այգին, ամեն, ամեն բան մի տեսակ ծանոթ հայացքով են նայում Շուշանյանին, կարծես թե ժպտում են նրան, իրենց ավերված աչքերի խոռոչներով, ողջունում նրա գալուստը։ Բայց էլի ինչ-որ այն չէր քաղաքը, անծանոթ էր, փոխված, մուսյլ։ Վշտի միջից երևացող ժպիտ էր նրանց այդ ժպիտը։

Այո, չկար այլևս այն հարազատ, ջերմ, մտերիմ և ուրախ սպիտակ քաղաքը, որն իր բոլոր գոներն ու լուսամուտները լայն բացած, ինչպես հարազատ մոր դիրկը, ընդունում էր նրան ամեն տեսքով, երբ նա վերադառնում էր գործով ուրիշ վայր մեկնելուց հետո։

Ճիշտ է, այսօր էլ փողոցում հանդիպում էին հատ ու կենտ ծանոթ կանայք ու տղամարդիկ, որոնց մտազբաղ հայացքը մի պահ պայծառանում էր, երբ տեսնում էին իրենց Կոստյային ու «Կոստյա՛, հարազատս» ճշալով ընկնում էին նրա դիրկը, կամ նրան իրենց կրճրին սեղմում կարոտով, բայց նրանց հայացքի մեջ էլ Շուշանյանը նկատում էր ինչ-որ ավերածության, տնձա-նաշելիության հետքեր։ Նա զգում էր այդ, դառնության մտածում այդ մասին և ավստասնքից ճմլվում էր նրա սիրտը։

«Ավերված քաղաքը դժվար է նորոգել, բայց ավերված հոգին՝ է՛լ ավելի դժվար».— մտածում էր նա երկար նայելով նրանց հետեից, երբ նրանք հեռանում էին։ «Ոչինչ... երկուսի հիմքերն էլ ամուր են և անվնաս... խալ կարևորը հիմքն է».— եզրակացնում էր նա և շարունակում իր ճանապարհը։

Բայց բավական էր, որ Շուշանյանը հայացքը դարձնեի դեպի ծովափի երկարությամբ ընկած ծառուղին, որպեսզի նրա սիրտը հոգից պղտորվեր։ Քաղաքի ծովափը զարդարող հարյուրավոր նոճիներն ու արմավենիները, մշտադալար եղևնիներն ու թզենիները, կղբիներն ու բաղմատեսակ ղեկորատիվ սաղարթախիտ ծառերը կտրված էին անխնա։ Խալ դրանց փոխարեն ծովափը զանցված էր առափնյա պաշտպանության փշալարերով, բետոնե պատնեշներով, դուռերով, ավազի մեջ թաղված տեղանե-րով, որոնց այս երկրորդ օրն է, պայթեցնում կամ անվնաս էին դարձնում Կարմիր Բանակի սակրավորները։

Կապիտանն Վուլֆինն ու Շուշանյանը լուռ քայլում էին, հա-
յացքները մերթ քաղաքի, մերթ ծովի կողմը թեքելով, առանց մի
երկու խոսք փոխանակելու նշումներ էին անում մեկը իր մտքում
կամ ծոցատետրի մեջ, մյուսը՝ իր լուսանկարչական ապարատի
մեջ դրված ժապավենի ու իր սրտի վրա: Առանց նախապես հա-
մաձայնակելու, նրանք գնում էին դեպի նավահանգիստ, դեպի ծո-
վային կայարանի այն հոյակապ շինքը, որի ավերակները նրանք
դիտեցին գիշերը, թուրքիկ հայացքով: Նրկուան էլ կարծես տա-
նից դուրս գալիս հենց այդպես էլ որոշել էին և գոհ էին, որ
իրենց ընթացքն այդպես դասավորվեց:

Այդ միջոցին նրանց ուշադրությունը գրավեց դիմացից, ծա-
վահանգստի կողմից եկող մի մարդ, որի գլուխը բաց էր, շագա-
նակագույն մազերն արտակարգ խնամքով սանրված, հագին իր
մազերի գույնի մի հնամաշ բաճկոն և գալիֆե շաւվար: Ոտքերը
մինչև ծնկածալը ամուր գրկել էին նույնպես շաղանակագույն
զանգապանները՝ դեղին կոշիկների հետ միասին:

Մարդը քայլում էր փողոցի մնշտեղով, գլուխը կախ, բայց
խոսում էր ինքն իր հետ բարձրաձայն, առես խոսում էր ձեռքին
բռնած մետաղյա անկյունաշափի հետ: Նա ինքն իրեն հարց էր
տալիս և ինքն էլ պատասխանում՝ մերթ զարմանքի, մերթ հեղ-
նանքի շեշտ դնելով պատասխանի մեջ: Հետք քրքշում էր բարձր,
առանց շուրջը նայելու, բայց և տնմիջապես, դեռ քրքիշը շավար-
տած լրջանում էր այնքան, որ մի խոր ախրություն էր իշնում
նրա դեմքին: Ապա նա լալիս էր հոնգուր-հոնգուր ձեռքի անկյու-
նաշափով դիտին էր խփում և կրկնում ինչ-որ անխմաստ, անհու-
կանալի խոսքեր:

Շուշանյանը Վուլֆինի թևից բռնած ապշահար նայում էր ան-
յորդին ու չէր կարողանում հանգիստ մնալ կանգնած տեղում:
Իսկ մարդը հեռանում էր շրջապատին անտարբեր, շարունակելով
խոսել ինքն իր հետ, միճել, լաց լինել ու քահ-քահ ծիծաղել Շու-
շանյանի և Վուլֆինի անանջին հասան նրա վերջին խոսքերը:—

«—Դու երջանիկ ես, Ջինովյոյ, դու խելագար ես... ինչ լավ է,
որ խելագար ես ու երջանիկ... հա, հա, հա, հա...»: Ապա սկսեց
ինչ-որ երգի նման բան մոմալ քթի տակ ու գնաց անկյունաշա-
փով դիտին խփելով:

— Ո՞վ էր այդ մարդը, — անհամբերությամբ հարցրեց Վու-

գինը դառնալով Շուշանյանին, որը դեռ շարունակում էր տխուր հայացքով նայել անցորդի ետևից:

— Դու չե՞ս ճանաչում նրան,— վերջապես սխալվելով, իր հերթին հարցրեց Շուշանյանը:

— Ոչ, չեմ տեսել երբևիցե:

— Չես տեսել, բայց լսած կլինես նրա մասին: Դա հայտնի ճարտարապետ Պերեմեևովն է, Զինովիյ Պերեմեևովը, որի նախագծով էր կառուցված ծովային կայարանի այն գեղեցիկ շենքը, մեր ճարտարապետության լավագույն կոթողներից մեկը:

— Չլինի՞ թե խելագարվել է խեղճը, ինչու՞, ինչ հողի վրա մի բան գիտե՞ս, ասա:

— Այո, այժմ նա մի դժբախտ խելագար է, շնայած ինքը, ինչպես լսեցիր, «երջանիկ խելագար» անվանեց իրեն: Այս դիշեր Զոյան ինձ պատմեց նրա մասին:

— Ի՞նչ պատմեց Զոյան, ինչպե՞ս է պատահել այդ:

— Պատահել է այսպես.— սկսեց Շուշանյանը.— երբ գերմանացիները մի երեկո ծովից և օդից ուժեղ ուժեղակոծության են ենթարկել քաղաքն՝ ու նավահանգիստը, ճարտարապետը փողոցումն է եղել: Նա տեսել է, թե ինչպես ուռմբերն ու արկերը իրար ետևից պայթում են նավահանգստում ու երկինք բարձրացող փողոցում ամպերը ծածկում են իր ստեղծագործությունը: Այդ տեսնելով, նա դանդաղ, աչքերը հառած դեպի ընկնող ու պայթող ուռմբերը, գնում է, առանց ուշադրություն դարձնելու պայթյուններին, առանց երկյուղ զգալու, մտքում միայն անեծք մտնելով դնում, դնում է դեպի նավահանգիստ, դեպի իր կառուցած շենքը, ինչպես խելակորույս մայրը կնհավեր դեպի հրդեհի բուցերի մեջ մնացած իր դավակը, և կորչում է ավերակներին փաշու մեջ: Հետո պատմում են, որ հետևյալ օրը՝ երան դռն էլ են միբալոր, փլատակների մեջ բերանքսիվայր ընկած՝ երկու ձեռքով դրկած շենքի խոյակներինց պոկված գարգաքանդակներից մի բեկոր: Նրան այդ վիճակում տանում են տուն: Վերքերը բուժելուց հետո նա գրեթե ամեն օր դնում է նավահանգիստ, անցնելով միայն առափնյա փողոցը, անսրտ մի երկ. քթի տակ մրմռալով: Հանդիպում են նրան գերմանական և ուսմիական սպաներ, քաջքում, ձեռն են առնում, ծաղրում, միբալորում են նրան, իսկ նա,—ասում են,—չէր էլ զգում միբալորանքը, աստիճապուշ, նայում էր նրանց, ժպտում էր կամ

բրթջում: Ասլա հեռանում, գնում էր նստում շենքի փլատակների վրա լալիս էր ու բարձրաձայն երգում նույն անկառու աւնորոշ երգը: Կռիվ էր անում բեկորների հետ, իսկ երեկոյան տուն չէր վերադառնում, քնում էր ավերակների մեջ, մինչև որ հարազատները փնտրում, գտնում էին նրան ու տուն տանում:

— Բուժման համար ոչ մի միջոցի դեռ չե՞ն դիմել, — հարցրեց Վոլգինը, երբ Շուշանյանը վերջացրեց իր պատմութիւնը:

— Ո՞վ, գերմանացիներ... ղարմանալի մարդ ես, Տուլա:

— Դե լավ, դիտեմ, որ նրանք այդ չէին անի, հարազատներն էլ միջոց չունեին... հիմա, հիմա հո մենք կարող ենք նրա մասին հոգալ:

— Կարող ենք, իհարկե, բայց դեռ երկու օր է, փրկվել է մարդը... կարծում ես հե՛շտ է մարդու ավերված հոգին վերականգնելը:

Մինչ ընկերները խոսում էին նրա մասին, Զինովիյ Պերեմելովը մի վերջին խելագար քրքիշ արձակեց և անհայտացավ փողոցի անկյունում:

Շուշանյանն ու Վոլգինը քայլում էին ծովափով, բայց այժմ արդեն նրանցից և ոչ մեկը ցանկութիւն չունեի դեպի նավահանգիստ գնալու...

Կապիտան Վոլգինը նստեց հենց առաջին պատահած կտրած ծառի բնին, հանեց ծոցատետրը և ցրված հալապրը մեկ ծովին, մեկ թղթին ուղղելով, սկսեց նշումներ անել:

— Նավահանգիստ չգնա՞նք, Տուլա, — հարցրեց Շուշանյանը այնպիսի մի հղանակով, որ հավասար էր այդ «չգնանք» բառը առանց հարցականի արտասանելուն:

— Կարծես թե պատկերն ավելի քան պարզ է. բայց այնուամենայնիվ, դու գնա, մի երկու տեսարան նկարի և եկ, մինչև ես ճարտարապետի մասին իմ նշումները կանեմ:

Կոստյան որագ քայլերով հեռացավ:

Երբ Շուշանյանը վերադարձավ, Վոլգինն արդեն իր ծոցատետրի մի քանի էջի վրա գրի էր առել իր առաջին տպավորութիւնները՝ «Ապիտակ քաղաքի վերքերը» խորագրի տակ:

— Հիմա ո՞ւր ես ուղում գնանք, Կոստյա, — դիմեց նա Շուշանյանին ծոցատետրը դրականը դնելով և ոտքի կանգնելով:

— Գոնե մի քանի սանատորիա դիտենք, վերջ ի վերջո այս քաղաքը դրանցով է հռչակված և քո նյութերը դրանց վրա պետք է խարսխես:

— Այդ ճիշտ է, բայց ես տեղեկացա, որ դրեթե բոլոր սանատորիաներն ու հանգստի տները հրկիզված կամ պայթեցված են, քացի Լիվադիայի Նիկոլաևյան պալատից, որը պայթեցված չէ, բայց ուսմանական ղեկավորները հիմնավորապես թալանել են:

— Այդ ինչ բան է. խնայել են ցարին... երևում է, որ նրա հիշատակը թանկ է իրենց համար:

— Ընդհակառակը, Կոստյա, Լիվադիայի պալատը փրկել են պարտիզանները: Նրանք հարձակվել են այն վերջին գիշերը, երբ դերձանտիկան հրձիգները պատրաստվում էին պայթեցնել ու փախչել: Պարտիզանները լուսադեմին հարձակվել են անտառից, որին սպանել են, որին փախցրել և պայթեցման գործը կիսատ է մնացել:

— Այս շենքին նայելով, իհարկե, մյուս սանատորիաները կարելի է և չայցելել, քանի որ նրանց վիճակն էլ այն է, ինչ որ որանք,— ասաց Շուշանյանը, ցույց տալով Լենինի փողոցի արեւմրտյան ծայրին կանգնած մի հսկայական շենք, որ առաջ Ստալինի անվան սանատորիան էր,— բայց պետք է այցելեմ մի քանիսը, սրովհետեւ նկատել անհրաժեշտ է:

Շուշանյանի ցույց տված շենքը հրկիզված էր այնպես, որ ոչ մի սենյակ չէր փրկվել: Մովսիսյանը ֆառադի վրա ուղարկեց իր խմբի մեկին, որ հարգել էր հորդել բաղմամբով լուսամուտներից և սե ներկիւ անվնաս մնացած պատերը:

Այդ վայրկյանին հենց նույն շենքի առաջին հարկի մի լուսամուտից նրանց ահանջին հասան դաշնամուրի խաղառ հնչյուններ:

— Հետաքրքիր է,— ասաց Շուշանյանը և քայլեց ձայնի ուղղությամբ, նշան անելով ընկերոջը, որ հեռի իրեն:— Մեռած քաղաքում երաժշտություն, հեքիաթ է սա, թե իրականություն.— ինքն իրեն ուղեւորից նա և մոտեցավ անփեղկ, բաց լուսամուտին:

Սենյակի դռների գեւ ընկած էր կիսով չափ ուլուլած, ճարճեղված, փռշտ ու մրտ ու մի գաշնամուր, որը, ինչպես երևում էր, փորձել էին դուրս բերել, բայց չէր հաջողվել ու այդպես մնա-

ցել էր ընկած: Կիտով շափ անվնաս մնացած ստեղծների գիմացը կանգնած էր մի յոթ-ութ տարեկան տղա, որը միայն աջ ձեռքի ցուցամատով նվազում էր ռուսական հայտնի երգը «Վատյուշան»: Շուշանյանի սիրտը հանկարծ թիրտաց, երբ նրա աջքն ընկավ տղայի ծոծրակին:

— Ո՞վ ես, այ տղա,— հանկարծ հարցրեց նա այնպես, որ տղան ցնցվեց վախից ու ետ նայեց: Ախ, այդ դո՛ւ ես, Վանյուշա... Այդ ի՞նչ ես անում այդտեղ... նվազո՞ւմ ես... դե, եկ մոտիկ տեսնեմ ինչպե՞ս է քեֆդ... մայրիկդ կա՞...

Շուշանյանը ճանաչել էր տղային: Դա այս նույն սանատորիայի խոհարարուհու տղան էր, Վանյան, մի չարաճճի, ճարպիկ և շատ ընդունակ տղա, որը թիկունքից շատ նման էր Ֆելիքսին:

Նա նույնպես ճանաչեց Շուշանյանին ու...

— Քեռի Կոստյա, բարի դալուստ,— կանչելով դուրս թռավ լուսամտուից և կախվեց Շուշանյանի պարանոցից:

— Դու այն ասա, Վանյիկա, որտե՞ղ է Ֆելիքսը, դու վաղո՞ւց չես տեսել նրան,— հաղիվ պարանոցից պոկելով ու նրա շեկ գլուխը շոյելով հարցնում էր Շուշանյանը:

— Վաղուց չեմ տեսել,— տխրությամբ պատասխանեց Վանյան ու գլուխը կախեց:— Մայրիկը մի ամիս առաջ Միմֆերոպոլում ահսել էր վերա մորաքրոջը, ասում է, որ Ֆելիքսը շատ հիվանդ է... Նա պարտիզան է եղել, գիտե՞ս, քեռի:— Ապա նա հոգարտությամբ գլուխը բարձրացրեց և նայեց Կոստյային: Նախանձի փայլ կար նրա մանկական աչքերի մեջ:— Ես էլ էի ուզում գնալ քեռի Սիրգորի հետ, մայրիկը չթողեց, ասում էր՝ այնտեղ շատ ցուրտ է, հաց չկա... բայց այնտեղ գերմանացիներ չկային, չէ՞, քեռի Կոստյա:— այսպես վրա էր տալիս Վանյան ու տեղը հանգիստ չէր կանգնում:

— Իսկ մայրիկը ե՞րբ տանը կլինի, ճուտիկս,— հարցրեց Կոնստանդինը՝ բռնելով տղայի գունատ թուշը:

— Հիմա չգիտեմ տա՞նն է թե՛ չէ, բայց երեկոյան անպալման տանը կլինի... եկեք, էլի, քեռի Կոստյա:— խնդրում էր փոքրիկն ու քաշում Շուշանյանի ձեռքից:

— Կա՛մ, ճուտիկս, ես երեկոյան կգամ, ասա մայրիկին, որ տանը լինի...

Մինչ Շուշանյանը խոսքը կվերջացնելու, փոքրիկ Վանյուշան

պոկիկեց տեղից ու սլացավ դեպի տուն, ճանապարհին ետ-ետ դառնալով ու գոռալով:

— Եկեք, քեռի Կոստյա, տանը կլինի մայրիկը:

— Հը՞, Տոլյա, ի՞նչ ես կարծում... այս փոքրիկի տված տեղեկությաններն ավելի թարմ են, չէ՞.— հարցրեց Շուշանյանը զատնալով ընկերոջը:— չդճամ երեկոյան պառավին տեսության:

— Անալյաման դնա: Կասկած չկա, որ պառավն ավելի շատ քան կառի քեզ, քան Զոյան ասաց: Բավական է, որ նա անձամբ է տեսել Վերային:

Փոքրիկ Վանյայից բաժանվելով նրանք քայլեցին դեպի Լիվադիա՝ ձգվող ճանապարհով, որի ձախ կողմում, ծովահայաց արևոտ սարալանջի կանաչ այգիների մեջ ընկած էր սանատորիաների և հանգստյան տների մի խումբ: Բարձրացան դարավանդը, ուր կանգնած էր հռչակավոր զորավար Բազրատիոնի թոռան՝ Վերա Պետրովնա Բազրատիոնի փոքրիկ տնակը, և թերվելով ձախ՝ իջան դեպի ծովը:

— Տեսնես ո՞ղջ է պառավը, — վերսկսեց խոսակցությունը Վոլգինը, գլխով ցույց տալով պառավ Բազրատիոնի տնակը:

— Ողջ է, բայց խիստ տկար է խեղճը. ասում են շատ է հյուծվել ձմեռվա սովի հետեանքով: Դուցե կցանկանայիր այցելել՝ նրան... պառավի հայտարարով դերմանացիների արարքներն ստուգելը վատ չէր լինի:

— Դե, որ տկար է, էլ ի՞նչ անհանգստացնել նրան: Այ, այդ նպատակի համար թերևս մենք այցելենք Մարիա Պավլովնային, Անտոն Պավլովիչ Չեխովի քրոջը, որն իմ կարծիքով ավելի տկարիվ հասարակական կործմի տեր կին է և հասկանում է մեր օրերի անցուդարձը:

— Ինչպես տեսնում եմ, պառավների հին բարեկամներից ես... ինչպե՞ս էլ դիտես նրանց բնավորությունը, — թեթև կատակեց Շուշանյանը:

Կոնստանդինի խոսակցության այս ուրախ շեշտը շատ դուր եկավ ընկերոջը: Նա զգաց, որ Շուշանյանի հույզերը հանդարտվում են և նա սկսում է իր կրճթի տակ փայտիայել մի ներքին հովատ, մի առկաջող հույս, որը նրան դարձնում էր ավելի հանգիստ և հավասարակշռված: Փոքրիկ տղայի հաղորդած լուրն է՛լ ավելի ամբողջեց այդ հավատը:

Այցեկելով սանատորիաները մեկը մյուսի հետեից, նկարելով ու գրանցելով առանձին մանրամասներ, որոնք չէին վրիպում զինվորական ժողնալիստի բժախնդիր ու սուր աչքից, նրանք կանգ առան «Եշիլ-Ադան» կոչվող մանկական սանատորիայի դիմացը: Թե ինչու նրանք հենց այդ սանատորիայի մոտ կանգ առան, իրենք էլ չիմացան, բայց նրանց աչքերի առաջ բացված պատկերը դամեց նրանց ուշադրությունը իր վրա և շատ խորհրդածությունների առիթ ծառայեց:

Կիսամեր շենքի այրված, մրի մեջ թաղված պալատներից դեռ փշում էր ծխի հոտ: Բակում քանդված ծառուղիների վրա ու ծառերի տակ ընկած էին բենզինի, նավթի ու մագլիթի բազմաթիվ տակառներ, երկաթածուղեր, այրված ավտոմեքենաներ, կրակված փամփուռների և արկերի սեպացած պարկուճներ, մի փշացած քարշիշտրակառոր, կեղտոտություն ամենուրեք: Մի խոսքով այն ամենը, ինչ կարող էր վկայել, որ այստեղ, թեկուզ մի ժամով, կանգ է առել դերմանական բանակի մի դորամաս, որը հուսա-հատ վրեժի մոլուցքից ատամները կրճատցնելով և պոչը քաշած, բռնել է իր փախուստի ճանապարհը: Այդ էին ապացուցում նաև այդու զանազան մասերում ծառերի տակ ընկած մոտ մի տասնյակ գնդակահար ձիերի դիակները և նրանց քայքայումից տառաջացած գարշահոտությունը, որը լրացնում էր պատկերը:

Չնայած այդ ամենին, հսկա կիպարիսների շուրջպարի մեջ, ծաղկանոցում իրենց նուրբ թարթիչներն էին բացում չինական վարդերը: Որոնք անխղճորեն տրորված, ճմլված էին, բայց ծաղկում էին:

Շուշանյանն ու Վոլգինը շրջում էին ու դիտում այս ամենը լուռ, ամեն մեկն իր մտքերի հետ:

«Այս մարմարե սանդուխտներով ղևալի ծառուղիներն են իջել հազարավոր մանկական տոտիկներ ու զնացել շրջապատել են մի գեղեցիկ ավազան: Ավազանի շուրջը զարդարված է բազմաթիվ բադերի, սագերի, կարապների, գորտերի ու նրանց կողքին մեջ ընդ մեջ կանգնած երեխաների փոքրիկ արձանիկներով: Նրանց ցուցամատերի ծայրից, թռչունների կտուցներից ու գորտերի բերանից ժայթքում են փոքրիկ շատրվաններ և ստեղծում ծորակների մի կլոր ծիածանագույն շրջանակ: Զուրբ թափվում է ավազանի մեջ, իսկ ավազանում ձկներ են լողանում, որոնց ոչ մի

կերպ բռնել շնա կարող, որովհետև այն խորն է, ձկնիկները ճարպիկ, իսկ ավազանի ուղիղ կենտրոնում, ժայռի վրա կանգնած է վիթխարի արծիվը՝ թևերը չալն առածած: Արծվի դեպի երկինք ուղղված կոտցից խփում է մի ուժեղ շատրվան ու վերևում փշթված ջրի անհամար կաթիլների փոշին թափվում է արձանիկների գլխին օդում յոթներանգ ծիածանի մի շքնաղ տեսիլ ստեղծելով:

Սպիտակ խալաթներ հագած երեսները փոքրիկ կարապետների նման թռչկոտելով եկել շրջապատել են ավազանը, իրենց մանկական հնչյուն ծիծաղով ու ճիշերով լցրել կանաչ պարտեզները. ծովի զով զեփյուռը շոյել է նրանց փամփլիկ թշիկները, ծածանել, նրանց վարդադույն թաշկինակները, ճերմակ, ծաղկազարդ գոգնոցները, կարմիր վզկապները: Նրանք վազել են թիթեռնիկի հետից՝ իրենք էլ նման գարնան նախշուն թիթեռներ: Իսկ երբ քնել են իրենց փափուկ անկողիններում, ծովը օրոր է առել նրանց, որ քնեն անուշ և աճեն, հասակ առնեն ինչպես այս գեղեցիկ երկնասուաց շինարին:

Հիմա էլ դարուն է, արևն իր ջերմ, նրբաթև ճառագայթներով բացում է ծաղիկների ու վարդերի քնքուշ աշիկները, բայց ո՞ւր են երեսները... նրանք չկան:

Ո՞ւր են նրանք, ո՞ւր են այն հազարավոր ֆելիքսները, որոնք նախշուն թիթեռների նման թռչկոտում էին այս պայծառ, ծիածանագույն շատրվանի շուրջը, ինչպես իրենց ապագա լուսավառ կյանքի շուրջը, մինչև որ մեծանային, կյանք մտնեին և կյանքի մեջ նետված այրվեին այդ կյանքի սիրո և ստեղծագործ աշխատանքի անմար բոցերի մեջ: Ո՞ւր են նրանք... Փնաբիր, կարմիր Բանակի մարտիկ, փնտրիր, որ գտնես ու վերադառնաս կյանքը, մանկական ուրախ և հնչյուն ծիծաղը այս փշթված արձանիկներով ավազանի շուրջը...

Այսպես ճշտմ էր նրանց սիրտը, մղկտում ցավից, երբ Շուշանյանն ու Վոլգինը դիտում էին «Ճշիւ-Աղան» կոչվող մանկական սանատորիայի ավերված պալատները:

Նրանք թողին սանատորիաները և վերադարձան քաղաք:

Սիմֆերոպոլն սկսեց ազատ շնչել:

Սև ամպի նման երկնքից կախված մղձավանջը ցրում ու դեպի ծովն էր քշում ազատաբեր հողմը, որը փչում էր Ղրիմի թերակղզու հյուսիսից և արևելքից:

Սովետական զորամասերը, որ արդեն մի շարաթ էր մուտք էին գործել Սիմֆերոպոլ, գերմանացիներին սրարշավ հալածում էին դեպի հարավ: Նույնը կատարում էին արևելքից արշավող զորադնորները, որոնք դալիս ու Տավրիկյան լեռների հարավային լանջերին միանում էին հյուսիսից արշավող զորագնդերին, ստեղծելով մի վիթխարի աբցան, որի մեջ էր ընկնում Սևաստոպոլն ու նրա շրջակայքը:

Գերմանացին ամրացել էր այնտեղ և երեք կողմից սեղմված ծովին, ծանր, օրհասական, բայց կատաղի մարտեր էր մղում այժմ արդեն ոչ թե հարձակվող զորամասերը կտ մղելու նպատակով, այլ քաղաքը որքան կարելի է երկար իր ձեռքում պահելու և փախչելու համար ժամանակ շահելու նպատակով: Ղրիմն իր ձեռքում պահելու նրա երազները ցնդել էին արդեն Սիվաշն ու Պերեկոպը թողնելուց հետո: Սակայն անհամար զորքերի վիթխարի կուտակումները ծովով փախցնելու հուսահատ ճիգերը ստիպում էին նրան առատորեն արյուն թափել արյուն փրկելու համար:

Սովետական հեռաձիգ հրետանու և օդանավերի անդադար, գիշեր-ցերեկ կատարվող ուժեղ հարձակումներն այդ օրերին մի այնպիսի ահավոր դժրդյուն ու գոռոմ-գոշում էին բարձրացնում երկրի այդ փոքրիկ անկյունում, որ կարելի էր կարծել, թե աշխարհի բոլոր պատերազմներից առաջացած աղմուկներն ու սարսափները հենց այդտեղ են կուտակվել: Իսկ Սիմֆերոպոլի և թերակղզու մյուս բոլոր գյուղերի ու քաղաքների վրա շողում էր ապրիլյան ջերմ արևը:

Խաղաղությունը, որպես նոր կյանքի ամլետիք, վերագարծող կոունկների երգի հետ իջնում էր դաշտերի ու լեռների վրա, մտնում էր բոլոր տների դռներից ու բաց լուսամուտներից, դուրս էր կանչում գունատ մանուկներին, դողդոջուն ծերունիներին և արևից թաքնված աղջիկներին:

Քաղաքն սկսում էր ապրել... Բայց մի անսովոր, տարօրինակ կյանք էր դա, որին չգիտես ինչ անուն տաս: Մի կողմից վերադարձել էր ազատության սպին ու շրջում էր փողոցներում հույսի և հապառության կաշիք աչքերի մեջ, մյուս կողմից մարդիկ վշտահար իրար էին նայում, և նրանց հայացքի մեջ նստած էր մի անողորմ հարց. «Ինչ է մնացել իրենց, ո՞վ է մնացել հարազատներից, որին տեսնեն ու պարնան ավետիքը տան»:

Աի կողմից տեղական իշխանության օրգանները վերսկսում էին իրենց աշխատանքը՝ հրատարակում էին թերթեր, բաց էին անում հացի փոեր, աշխատանքի էին կոչում մարդկանց, մաքրում էին փլատակները և նրանց տակից հանում կուլտուրական արժեքները — խնդարան, գրադարան, թատրոն, կինո, հողի տակ պահած հնությունները. խի մյուս կողմից՝ հենց նույն այդ փլատակների տակից դուրս էին բերում իրենց հարազատների դիակները և արցունքով ողորդում նույն այդ ազատության բերած պայծառ ժպիտը: Աի խոսքով սրախոսությունն ու միշտ, ազատությունը և ավերված հողու մառախուղը միախառնվում էին մարդկանց աչքերի մեջ և նրանք չէին կարողանում անքնիթ հայացքով նայել կյանքին: Կարծես նրանք հենց նոր էին դուրս եկել մոսկու ու մութ բանտից, և վերից շողացող պայծառ արևի լույսը խանգարում էր նրանց տեսողությունը:

Եւ ի՞նչ խոսք կարող էր լինել դեռատի Աստղիկի մասին, որը գերմանական սպայի հետապնդումներից խոնարհելու համար ինչոր դեղով խամբեց, մարեց իր գեղեցիկ աչքերը, որպեսզի իրեն ալլելա այցակա գեղեցիկ ու գրավիչ շտեմանեին:

Այդ առավոտը նա նստած էր Վոլգինի և Շուշանյանի դիմացը, բակում բնկած մի կոճղի վրա, մոսկու ու կոտորված սրտով և նայում էր հեռու, առեւ խավար անդունդի մեջ փնտրում էր իր աչքի լույսը:

— Ախր ինչու՞, ինչու՞ այդքան անզգույշ ու դաժան գոհնեցիք դուք ձեր սեփական աչքերի նկատմամբ: Չէ՞ որ դուք արդեն հասունացած աղջիկ էիք, և կյանքը դեռ ձեր առջևն էր իր պայծառ ու խավար գունդերով: Չեղ պետք էին աչքերը, ուղեկազմի դուր տարբերելիք, կյանքի դույները: Այնինչ դուք սեփական ձեռքով փակել էք դեպի կյանքը տանող բոլոր դռները. — ասում էր Շու-

անգլիական համալսարանի պրոֆեսոր

շանյանը վշտոտ, փոքր ինչ հանդիմանական, բայց առավել խղճահարություն ու խոր ամոսոսանքի շեշտը ձայնի մեջ:

— Ես ուրիշ ելք չեի կարողանում գտնել այդ ժամանակ, Կոստյա, — պատասխանում էր Աստղիկը շատ ցածր, համարյա շշուռջով և շարունակում էր նայել նույն այն հեռավոր անդամ-դին: — Կյանքը անտանելի էր դարձել ինձ համար, իմ գեղեցկու-թյունը իմ աչքում դգվելի... Իսկ պատիվը, ջահել աղջկա հպար-տությունը իշխում էին իմ ամբողջ էության վրա: Ես ցանկանում էի լինել տղեղ, ալլահդակ, որպեսզի գերմանացին զգվանքով երես թեքեր ինձանից և աչք չունենար իմ անարատության վրա: Անդա-դար հետապնդումներն ու զրանցից խուսափելու համար իմ ան-բնդհատ թաքստոցներում մնալը հուսահատության հասցրին ինձ: Մի անգամ փորձեցի փախչել պարտիզանների մոտ, չհաջողվեց. հասկացան, բռնեցին, ետ բերեցին և այնուհետև խիստ հսկողու-թյուն սահմանեցին... Չգիտեմ. երևի ուզում էին Գերմանիա տա-նել: Ես պատրաստ էի ինքս իմ կյանքին վերջ տալու, միայն թե վերջ տրվեր իմ այդ անվերջանալի տառապանքներին: Եվ ահա մի կին, չգիտեմ օրհնե՞լ պետք է նրան, թե անիծել, խորհուրդ տվեց մի տե-սակ դեղ քսել աչքերիս, որպեսզի դրանք ցավեն, որովհետև ասում էին, թե գերմանացի սպաները խուսափում են ցավացող աչ-քերից: Ես ուրախությամբ ընդունեցի նրա խորհուրդը, մանավանդ, որ նա հույս տվեց, որ կգտնի նաև այն դեղը, որով կարելի է հե-տո բռնել աչքերը: Ես կատարեցի առաջին քայլը, բայց երկրորդն ալլեա կատարել չկարողացա... Առաջին դեղը բորբոքեց աչքերս, ցավը խորացավ, սպառնաց աչքերիս լույսին, բայց երկրորդ գեղը չէր գտնվում... Այդպես երկար տառապեցի ես, հազար ու մի տե-սակ դեղեր գործադրեցի, վերջապես առողջացան աչքերս, բայց արդեն ուշ էր... և ահա արդյունքը:

Նա խոր հառաչեց և աչքերի տխուր փոսերի մեջ փոքրիկ լճակներ գոյացան: Ապա թեքվեց դեպի Շուշանյանը և շարունա-կեց, — դուք հարցնում եք, թե ինչու ես այդքան դաժան և ան-զգույշ վարվեցի... Ես դրան մի պատասխան ունեի այն ժամանակ և նույն պատասխանը կտամ հիմա: — Ես գերադասում էի կույր լինել, քան թե անարգված: Գուցե ես սխալ եմ գտնել և սխալ գործել, չգիտեմ. սակայն այդպես էր թեկադրում ինձ ջահել աղջկա իմ հպարտությունը:

Այս խոսքերին հետևող ծանր, ճնշող լուսթյունը մի քանի րոպե տևեց: Աղջիկը չկարողացավ դիմանալ այդ լուսթյանը, վեր կացավ ու պատերը բռնելով և խարխալելով, որ վայր չընկնի, դնաց դեպի անշակի մուտքը:

Երկու պուլգ տխուր, բայց հիացմունքով լի աչքեր մնացին գամված նրա սև ու փարթամ հյուսքերին:

— Աչքի լույսից էլ թանկ է պատիվը, երբ փորձում են այն խլել կեղտոտ ձեռքերով ու կեղտոտ խղճով, — շնչաց Վոլգինը:

— Այո, այս ողբերգությունն իր մեջ մի առանձին վեհություն ունի. — բայց ամսո՞ւ աղջիկը, ինչպի՞սի կյանք կար նրա մեջ, երբ նա զպրոցսեկան աշակերտ էր, ինչպի՞սի սեր դեպի կյանքը... Իսկ հիմա խավարել են աստղերը...

Աստղիկն այլևս չէր լսում ընկերների խոսակցությունը:

Դեռ երեկ, երբ Վոլգինն ու Շուշանյանը Յալթայից Սիմֆերոպոլ հասան ուշ երեկոյան, Լենինի փողոցի վրա գտան այն բնակարանը, որտեղ Շուշանյանի կարծիքով պետք է լիներ նրա զոքանչը: Աստղիկի ողբերգական ճակատագրի մասին նրանք լացին տանտիրուհուց, Աստղիկի մորաքրոջից, որը վաղուց ծանոթ էր Կոստայային: Սակայն Աստղիկը միակը չէր, որն իր մեջ ամփոփում էր Սիմֆերոպոլի մարդկանց մի տեսակ բեկված, ավերված կյանքի օրինակը: Նրա նման շատերը կային, իհարկե, ո՛չ անպայման կուրացած, բայց նույն ֆիզիկական կամ հոգեկան վիճակի մեջ:

Ուրիշ էր Կոնստանդին Շուշանյանի հոգեկան վիճակը: Այս բոլորը տեսնելուց և ամեն անգամ հոգու խորքից բարձրացող փոթորիկը իր զորեղ կամքի ուժով խաղաղեցնելուց բացի, նա ուներ նաև իր սեփական սրտի թևերից կախված ծանրությունը, իր բնությանից, իր հարազատ զավակի կորստյան վախը, որ միշտ հալածում և անդադար հուզումների մեջ էր պահում նրան:

Յալթայում կոտրված նրա սիրտը ամեն անգամ տազնապով թիրտում էր, երբ նա լսում էր այնպիսի դեպքեր, կամ տեսնում այսպիսի հոշոտված մարդկանց:

Յալթայում նա տեսնվեց Ստալինի անվան սանատորիայի խոհարարուհու, այրի Մարֆայի հետ, և տեղեկացավ որ նա իրոք, մոտ մեկ ամիս առաջ եղել է Սիմֆերոպոլում, այստեղ, այս տան մեջ դադանի տեսակցել է Վերայի հետ, նրա մոր ներկայու-

Սյամբ: Վերան առել է նրան որ խնքը պարտիզանների մոտ է լինում, այսինքն ինքն էլ պարտիզան է և վրեժ է լուծում գերմանացիների սովետական կանանց անարգման ու խոշտանգման համար: Նա նույնիսկ չի թաքցրել այն, որ խնքը ակտիվ մասնակից է եղել մի մեծ գործի, այսինքն Յալթայի պարետային վարչության պայթեցման և նրա անձնակազմի ոչնչացման գործին: Այնուհետև պառավ Մարֆան առել էր, ինչ ձևաձև անտառում Ֆելիքսը հիվանդացել է անգինայով. որի պատճառով Վերան ծպտյալ կերպով բերել է նրան Սիֆերոպոլ, իր մոր մոտ: Ապա կապվել է գերմանացիների օրոք Սիմֆերոպոլի քաղաքային հիվանդանոցում աշխատող քիմի, ականջի և կոկորդի հիվանդությունների պրոֆեսոր Ալեքսանդր Պոտոպովի հետ, որը և բուժել է Ֆելիքսին:

Ահա և ամենը:

Պառավ Մարֆան ուրիշ ոչինչ չէր ասել: Եվ ուրիշ ի՞նչ կարող էր ասել նա, երբ Վերան ավելին չէր պատմել նրան: Իսկ թե այնուհետև ուր է գնացել, ինչու է հետը վերցրել Ֆելիքսին և որտեղ կարող են դառնալ հիմա նրանք, մնում էր անհայտ: Իսկ Վերայի մայրը, աղջկա և թուրք հեռանալուց անմիջապես հետո, ինչ-ինչ նկատառումներով փոխել է բնակարանը, տանտիրուհուն ոչինչ չասելով: Դե եկ ու փնտրիր պառավին: Մի Սիմֆերոպոլ, մի պառավ կին... գոնե նոր հասցեն տված լինե՞ր այս կնոջը:

Գուցե դա արվել է կոնսպիրացիայի նպատակով, Վերայի պահանջով, որպեսզի պառավի հետքերը կորչեն, իր, Վերայի հետքերը կորցնելու համար... ո՞վ գիտե...

Այսպիսի բնթացք ստացան Շուշանյանի մտքերը, երբ նա և Վալդինը երկար ու լուռ նայեցին կույր աղջկա ետևից, մինչև որ նա անհայտացավ սենյակում և դուռը փակեց:

— Ո՛ր պետք է գնանք այժմ, — թախծոտ հայացքով Շուշանյանը դարձավ բնկերոջը մի այնպիսի ձայնով, որ դժվար էր ասել, թե ի՞ր վիճակն էր այդ վայրկյանին ալեկոծում նրա հոգին, թե՞ դժբախտ Աստվդիկի:

— Ո՛ր պետք է գնալ այժմ, — հարցրեց կրկնեց Վալդինը, որը չգիտեր ինչ պատասխան տալ բնկերոջ հարցին: — Այսօրվա տեղական թերթում մի ամբողջ էջի վրա նյութեր են տպված գեառապոլի կողմից ոչնչացված անմեղ զոհերի մասին: Ինչ-որ փոսեր են

գտել, որոնցից հարյուրավոր դիակներ են հանում: Աշխատում են կառավարական հանձնաժողովը և էլի ինչ-որ ենթահանձնաժողովներ, որոնք ղեկավարում են դիահանումները: Կազմվում են պաշտոնական արձանագրություններ, որոնց մեջ զարհուրելի փաստեր կան: Նա կարծում եմ, որ մեզ անհրաժեշտ է ականատես լինել այդ դիահանումներին և ոչ թե բավարարվել ակտերի ընթերցմամբ: Դա մեր պարտականությունն է՝ նյութեր վերցնելու համար և մեր պարտքը՝ աշխարհը ճանաչելու համար,— առաջ նա հաստատուն, վճռական ձայնով և ապա ավելացրեց.— քեզ անհրաժեշտ է պառավին՝ քո զոքանչին գտնել, որպեսզի իմանաս, թե որտեղ են վերջապես ձերոնք... Չգիտեմ որն ավելի առաջ սկսենք...

— Կա կարծում եմ, որ մենք պետք է այսօր գնանք դիահանումները դիտելու, իսկ երեկոյան ես պառավին կգտնեմ, թեկուզ գեանի տակ էլ անցած լինի նա.— վճռական առաջ Շուշանյանը և վեր կացավ:

Էրբ. նրանք մտան սենյակ իրենց կաշվե պայուսակները վերցնելու, տե՛սան, թե ինչպես Ասատյիկը դեմքը բարձրի մեջ թաղած լուռ հեկեկում էր:

2

Սիմֆերոպոլից երեք-չորս կիլոմետր հարավ-արևմուտք ցածրիկ բլուրներ են ընկած: Նրանք արդեն պատել էին դարձան կանաչով, իսկ կանաչ խոտերը օրորվում էին թեթև քամուց ու թվում էր, թե բլուրներն էլ են օրորվում: Նրկու բլուր միանում են ցածր հողաշերտով, և հեռվից դրանք թամբի են նմանվում: Թամբաձև բլուրների ստորոտում, հարթության վրա փռված էին այրված, կիսավեր, լուսամուտներն առանց ապակու շենքերը: Նրանց շուրջն այս ու այնտեղ ռումբերից առաջացած բազմաթիվ ձաղարածե փոսեր կային: Քամին թոցնում էր մոխիրը ու բերում ծխահոտը: Տների մեջ աչքի էին ընկնում երկար ու լայն միահարկ շենքեր, որոնց դիմացը լայն հրապարակներ կային ծածկված խոճաբույսերով: Ո՛ր ավերված շենք հյուրանոց էր հիշեցնում, մյուսը՝ դպրոց: Իսկ բնակարանի նմանվող շենքերի շարքում կային այնպիսիները, որոնք հիշեցնում էին գրասենյակ, ճաշարան, բաղնիք: Շենքերից մեկը ինչ-որ նախկին գործարանի տպավորություն էր թողնում,

որի մոտ պայթել էր արկերի պահեստը։ Այդ էին վկայում հոգե-
րի մեջ կուտակված կամ ցար ու ցրիվ ընկած հարյուրավոր դա-
տարկ պարկուճները։

Փողոցի նմանվող ճանապարհով անցնում էին մարդիկ, գնա-
քերի տխուր, սրտնոց արտահայտությամբ։ Մերոնիներ էին նրանք,
կանայք էին ամեն հասակի, քաղաքացու, գյուղացու տարազով։
Նրանք քայլում էին շտապ, հասնում նույն ճանապարհով ընթա-
ցող երկու սովետական սպայի, մի թուլցիկ հայացք ձգում նրանց
վրա ու անցնում։

Ո՛ւր էին շտապում նրանք...

— Ո՛րտեղ է «Կրասնիյ» սովխոզը, — հարցնում է սպաներից
մեկը իրենց հասնող մի խումբ կանանց։

— Հենց այս է, որ կա, — պատասխանում է նրանցից ավելի
երիտասարդը, որը ուստի է նման։

— Իսկ ո՛րտեղ է կղել գերմանացիների ստեղծած համակենտ-
րոնացման ճամբարը, — նորից հարցնում է սպան։

— Գնանք, — կարճ առաջարկում է աղջիկը. — մենք էլ այնտեղ
ենք գնում. հեռու չէ։

Սպաները միանում են խմբին։

Աղջիկը ստեպ-ստեպ աչքի տակով նայում է առաջինը խոսող
սպային, ապա մյուսին։ Սպան այդ նկատում է, բայց թողնում է
անպատասխան։ Վերջապես աղջիկը համարձակություն է ստանում
և շեշտակի նայելով սպայի աչքերի մեջ՝ հարցնում է.

— Դուք ո՞ւմ եք փնտրում։

Սպան որին ուղղված էր հարցը, հանկարծակիի եկավ և ան-
միջապես չափափանց։

Աղջիկն զգաց, որ իր միամիտ հարցը շփոթեցրեց սպային,
մեղավորի պես կարմրեց։ Բայց քիչ անց արդարացավ նա.

— Ձեր հայացքի մեջ այնքան տխրություն կա, որ ես կար-
ծեցի, թե դուք էլ եք գնում ձեր հարազատներին փնտրելու։ Նա-
չասաց «հարազատների դիակները փնտրելու» մտածելով, որ դա
կարող է վիշտ պատճառել սպային։

— Իսկ դուք ո՞ւմ եք փնտրելու գնում, — իր հերթին հարցրեց
սպան։

— Նղրորս. — պատասխանեց նա խոր ընկած ձայնով ու նրա
պայծառ, երկնագույն աչքերը պղտորվեցին։

Նրանք երկար քայլում էին լուռ, և ոչ մեկը մյուսի աչքերին չէր նայում դրանց մեջ սրտերի ալեկոծումը կարգալու համար:

Սակայն անձանոթ աղջիկը անդիտակցաբար խփել էր սպայի սրտի վերքին:

Սպան փորձեց խոսակցության նյութը փոխել աղջկա տխրությունը ջրելու համար, բայց ուշացավ: Նրանք հասնում էին այն վայրը, որը կոչվել էր համակենտրոնացման համբար ո՛չ ուղեմահերիներին, այլ խաղաղ բնակչության համար:

Նրանք բաբձրացան երկու բլրի մեջ ընկած հարթավայրը, ուր նրանց աչքերի առաջ բացվեց մի սոսկալի տեսարան, մի մեծ, արշուճոտ գործի ահավոր պատկեր, որի ծանրության տակ տնքում էր Ղրիմի հողը:

Բարձունքի հարթությունը կիսով սալուղու աջ և ձախ կողմերում կառուցված են ժամանակավոր զորանոց հիշեցնող մի քանի փայտյա շենքեր: Դրանց մի մասն այրված է, իսկ մյուսը՝ անվնաս: Անվնաս մնացած շենքերից մեկի դիմացի հրապարակում հավաքված է մի խառնիճադանչ բաղմություն: Ծեր, երիտասարդ, կին, տղամարդ, ամեն ազգի պատկանող քաղաքացի, դուրացի, ոմանք գաբնանային ոմանք ղեռ ձմեռային հագուստով, դեմքերն այլալված, աչքերը սառած ու թաց, հալացքներում մի անդառնալի կորուստի, կամ ահավոր կատաղության ու գրեժի արտահայտություն:

Կանայք լաց ու կոծով, ճիշ ու աղաղակով խոնվում էին հրապարակի կենտրոնում գտնվող ջրհորի շուրջը, ապա սոսկումով ու անեծքով նորից ետ էին մղվում, երբ ջրհորից դուրս էին բերում մի որևէ խեղդամահ արվածի դիակ: Դիակը տանում էին ջրհորից հեռու, դնում դաշտի մեջ: Բաղմությունը հոսում էր դեպի նա: Մարդիկ դնում էին դիակը, նրանցից մեկին ու մեկը ճանաչում էր դիակը, կամ ոչ մեկը չէր ճանաչում, որից հետո կրկին լացի, ամսոսանքի կամ անեծքի նոր պոռթկումով մղվում էին դեպի ջրհորը, որից դուրս էին բերում նորանոր դիակներ:

Սպաների ուղեկից կանայք անհայտացան բաղմության մեջ: Իսկ իրենք, ուսինքն Շուշանյանն ու Վոլգինը ղեռ շփոթված ու այլալված կանգնել էին ալեկոծվող ամբոխից մի փոքր հեռու՝ մռայլ ու անշարժ և նայում էին ողբացող ժողովրդին, որը ղեռ

երեկ սրախ անհուն բերկրանքով ուղչումում էր իր ազատարար Սովետական Բանակի մուտքը Ղրիմի քաղաքներն ու գյուղերը:

Սպանները մտան բազմության խիտ վանգվածի մեջ, իսկ բայ-լերը նրանց տարան դեպի ջրհորը:

Ջրհորի մոտ, ամբոխի խիտ շրջանակով փակված, գիակնե-րը հանելու գործն էին ղեկավարում Սիմֆերոպոլի քաղաքային սո-վետի կողմից նշանակված հանձնաժողովի անդամները: Այն պա-հին, երբ սպանները մոտեցան ջրհորին, հանձնաժողովի մի կին անդամ, որն ըստ երևույթին բժշկուհի էր, գիմեց Վոլգինին և Շուշանյանին.

— Ընկեր հրամանատարներ, խնդրում եմ օգնեք մեզ ժողո-վրդին մի փոքր հանգստացնելու և հեռու պահելու ջրհորից. այլ կերպ հնարավոր չէ աշխատել:

«Սրանց հանդատացնել կլինի...» — մտքի մեջ տասց Շու-շանյանը և մի դառն, անհանգստություն արտահայտող հայացքով նայեց ընկերոջը: Վերջինս փորձեց իր միջամտությամբ օգնել բժշկուհուն, հորդորելով ժողովրդին, բայց իզուր: Այդ միջոցին ջրհորի մեջ կախված պարանները դուրս բերին մի կնոջ, որի կրծքից բարակ երկաթալարերով կապուտված էր նրա մոտ երկու տարեկան մանկիկը: Կինը, որի դիակը դեռ ամբողջովին չէր քայ-քայվել, մոտ երեսուն տարեկան էր: Աչքերը կիսաբաց էին: Նրկու ձեռքով ամուր սեղմել էր կրծքին իր փոքրիկ տղային, որի ման-կական անմեղ ու անրիժ դեմքը միայն մահի սե բծերն էին ծած-կել:

Բազմության կրծքից մի խոր, սրտակեղև ճիշ գուրս լիռավ, որն ավելի շատ մի կատաղի մոնչոյի էր նման, քան հառաչանքի: Ժողովուրդը վշտի ու զայրույթի մի նոր, ավելի անզուսպ ու ահ-ռելի պոռթկումով տարուրերվեց և անդիմադրելի ուժով մղվեց դեպի ջրհորը: Չնայելով այդ զարհուրելի իրարանցմանը, հանձ-նաժողովի անդամները կարողացան հետազոտել կնոջ և երեխայի դիակները և ակտիմեջ գրեցին, որ նրանց մարմինների վրա, ոչ մի զնդակի հետք չկա: Բազմությունը հո շրջվեց դեպի այն կողմը, ուր փոխադրեցին մոր և մանկան դիակները և սրտեղ արդեն շար-ված էին մի քանի տաքնյակ դիակներ: Այդ հարյուրավոր մարդ-կանց մեջ, որոնք ամեն մի դիակի վրա նայում էին սրտի անզուսպ

դողսէլ ու նրա մեջ փնտրում իրենց հարազատին, չգտնվեց և ոչ մեկը, որ ճանաչեր այդ կնոջը:

Յուրաքանչյուր աչքի մեջ և ամեն մի շրթունքի վրա սառած, կախված էր մի հարց.

«Ո՞վ է այդ կինը...»

Վոլգինը գաղտնի մի հայացք գցեց Շուշանյանի դեմքին: Կռառյան կանգնած էր բազմության մեջ բոլորից բարձր, 'գոնառ ու մռայլ, ժողովրդի գլխի վրայով նայում էր հեռուն. ասեա այդ բոլոր մարդկանց սրտերում ծփացող վշտի ծովն էր նրա աչքերի մեջ և այդ ահռելի հուզումների բոլոր ալիքները նրա աչքերից էին սկիզբ առնում: Նրա հայացքի մեջ էլ նույն հարցը կարգաց 'Վոլգինը՝ «Ո՞վ է այդ կինը...»:

Այն սոսկալի խավար դիշերը, երբ կատարվում էր այդ ոճիրը, ոչ ոք չէր հարցնում այդ անմեղ զոհերի ոչ անունը և ոչ էլ ազգանունը:

Գիշերվա խավարն իջնում էր ճոճալով և բաց անում ոճրագործության բոլոր դռները, իսկ տխուր առաջնորդ փակում էր դրանք, ինչպիսի այդ անդնդախոր ջրհորի բերանը:

Կոնստանդին Շուշանյանը, պետք է ասել, այն բնավորություններից էր, կամ ավելի ճիշտ ինքը իրեն դասում էր այն մարդկանց թվին, որոնք առեւելով առում են դիակն ու գերեզմանոցը, սուզն ու շիվանը, կանանց աղիւղող լացը: Նա, քիչ էր մնում հենց նույն վայրկյանին թողներ ու հեռանար այդ վայրերից՝ ազատվելու համար նրա սրտի վրա անողորմաբար ճնշող այդ դժոխային մղձավանջից, բայց սևիսական աչքերով ճշմարտությունը տեսնելու նրա ներքին մղումը, որ բխում էր նրա ֆոտո-թղթակցի պաշտոնից, ուժով պահում էր նրան: Դրան պետք է ավելացնել նաև Վոլգինի խիստ սառնասիրտ, հանգիստ, միևնույն ժամանակ մանրակրկիտ և փաստերն ստուգելու մեջ բժականդրության հասնող սովորությունը, որը նրա մոտ վաղուց բնավորություն էր դարձել: Բացի այդ, դիահանումները ղեկավարող հանձնաժողովի անդամ Նիկոլայ Կիրիլովիչ Դմիտրյովը, մի երիտասարդ ինժեներ, որ բախտի բերմամբ այդ դիակների մեջ չէր գտնվում, նրան ասաց.

— Սիմֆերոպոլի շրջանում մեր հայտաբերած քսան մեկ դե-

ընդման-փոսերից զեռ փորված են միայն երկուսը: Դուք կարող
էք այսօր ներկա լինել միայն երրորդ փոսի փորմանը: Ես աշնանդ
կգամ մի կես ժամից հետո: Ապա նա Վոլդինին ու Շուշանյանին
ցույց տվեց փոսերի ուղղությունը և մեղմ ժպտալով, ցածրաձայն
ավելացրեց. — այս տեղերն ինձ բավականաչափ ծանոթ են, երկուս
անգամ փախել եմ այս ճամբարից:

Վոլդինն իսկույն ցանկություն հայտնեց մանրամասնություն-
ներ լսելու ճամբարի և ինժեների փախուստների մասին, բայց
Նիկոլայ Կիրիլովիչին կանչեցին:

— Կավ, հետո կհանդիպենք, — ասաց նա ու գնաց:

Ուրեմն որքան էլ ճնշող լինեք տպավորությունը Շուշանյանի
համար, պետք էր դնալ ու տեսնել... Ո՛չ միայն տեսնել ու նկարել
իրև ղինվորական թղթակից, այլև որոնել, փնտրել այդ դիակ-
ների մեջ նրանց, իր հարազատներին:

Եվ նրանք ճանապարհ ընկան դեպի մահվան փոսերը:

Դաշտի մեջ-արհեստական բլրակներ կան, հակայական հո-
ղաթմբեր, որոնք զեռ փորված չեն: Բանվորները փորել էին դրան-
ցից երկուսը, իսկ երրորդը փորում էին:

Դրանք էին հենց այն գերեզման-փոսերը, որոնց մասին
ասաց Նիկոլայ Դմիտրևիկը: Այդ փոսերի մոտ, բաց դաշտում
ինչ-որ փնտրում էին արցունքից կարմրած և ուռած աչքերով հա-
րյուրավոր մարդիկ:

Շուշանյանն ու Վոլդինը մոտեցան նրանց:

Արդեն հանել էին հարյուրավոր դիակներ և շարքով դասա-
վորել բաց դաշտի մեջ: Դրանք ամեն հասակի ու սեռի մարդկանց
դիակներ էին, բոլորը քաղաքացիական հաղուստով: Նրանց մեջ
կային նաև երկուսից մինչև տասներկու տարեկան երեխաներ,
որոնց մեծ մասը ճանաչվում էր դեմքերից: Դիակների մի խումբ
առանձին էր շարված և նրանց մոտ աղմուկն ավելի շատ էր:

Շուշանյանը մոտեցավ և ուղղակի դիմեց մի կնոջ, որի ար-
տաքինը վատահույն էր ներշնչում, թե կարող է ճիշտ տեղե-
կություն տալ իրեն:

— Ո՞վքեր են սրանք, — դիակները ցույց տալով հարցրեց
նա:

— Արմենդալովի պետական թատրոնի արտիստներն ու աշ-
խատակիցներն են. — պատասխանեց կինը. — սա Արմենտի վաս-

տակապնդը դարձիշ— նկարիշ Բարիշէն է, նա վաստակավոր դերասանուհի Պերեգոնեցն է, սրանք դերասաններ Դորոմիրովն ու Յակովլեան են։ մշուսները թատրոնի աշխատակիցներն են գերձակը, բեմի մեքենավար, նկարչի աշակերտը, մաքրողը— մեկ-մեկ մատնացույց անելով դիակները վերջացրեց կինը և հետաքրքրվող հայացքով նայեց Շուշանյանի շշմած դեմքին։

Շուշանյանը լուռ նայում էր դիակներին։ Այդ վայրկյանին նրա աչքերի առաջ կենդանի կանգնում էին նրանք աշխույժ ծիծաղով՝ կյանքում ու բեմի վրա, կամ հաճախ կուլիսների հետևում, երբ մի նոր բեմադրության առթիվ նկարում էր նրանց թերթի համար։ Չէ՞ որ նա գրանցից շատերին ճանաչում էր անձամբ։

Վուլգինը հետևում զբաղված էր հանձնաժողովի անդամների հետ զրուցելով և չնկատեց, թե ինչպես Շուշանյանը քաշվեց մի անկյուն ու այնտեղից նկարեց թատրոնի խումբը՝ ինքն իրեն շշնջալով։— «Վերջին անգամ, ընկեր Պերեգոնեց, թույլ տվեք միայն վերջին անգամ նկարել ձեզ և այլևս ես ձեզ չեմ նկարելու... Չէ՞ որ սա ձեր ամենավերջին և աշխարհացուցից գաստրոլն է...»։

Իսկ մարդիկ շարունակում էին անցնել մեկ դիակից մշուսը։ Շատերը նրանցից գտնում, ճանաչում էին իրենց հարազատներին, մեկն իր որդուն, մյուսն իր աղջկան, երբորդը ամուսնուն, և դուրը, ծնողներին, աղգակներին, կամ ծանոթի, հարևանի դիակը, և այդ վայրկյանին վիշտը նորոգվում էր կրկին։ Իսկ պաշտոնական անձինք արձանագրում էին այդ փաստը, հարազատից հարցնելով զոհվածի անունը, աղգանունը, ծննդյան թիվը, մասնագիտությունը և փնտրող-գտնողի հետ ունեցած նրա աղգակցական կապը։

Տասնութամյա մի պատանու դիակի վրա թեքված լուռ արտասվում էր ծերունի հայրը։ Արցունքի խոշոր կաթիլները գլորվում էին նրա այտերի խորշոմներով ներքև, դեպի սպիտակ մորուքը և այնտեղից ընկնում պատանու դաստակին։ Չեռքի վրա ասեղնագրված էր «Юра», որը և օգնել էր ծերունուն ճանաչել իր զավակին։

Քայց ճանաչվում էին քչերը։

Հանձնաժողովի ակտերից Վուլգինն խմացավ և գրեց իր ծոցատետրում, որ երեք գերեզման-փոսից հանված 518 դիակից հարազատները ճանաչել են միայն 132-ին։

Դիակները քայքայվում էին, ճանաչելը դժվար էր, շնայած բոլոր փաստերն անպաշուջում էին, որ ոճիրը մեծ մասամբ կատարված է գերմանացիների փախուստի նախօրյակին, վերջին երեք օրվա ընթացքում:

Այսպես Շուշանյանն ու Վուդինը շրջում էին այդ մահվան դաշտում շմարող գլանակները միշտ ատամների արանքում պահած և մեկին իր մատիտով, իսկ մյուսն իր անբաժան ֆոտո-ապարատով արձանագրում էին շարագործության շափն ու մատչատարը՝ անցնելով վշտակոծ բազմության մի խմբից մյուսը:

Չգիտես ինչու, Վուդինին թվում էր, թե Կոստյան այսօր ավելի հանգիստ է և քիչ է հուզվում... Կամ դուքն ցույց չի տալիս իր ներքին փոթորիկը... «Ենդճ տղա, սիրտը քարացել է արդեն...» — մտածեց նա: Բայց հենց որ նրանք մոտեցան երեխաների դիակների մի խմբի, Վուդինը նկատեց, թե ինչպես Շուշանյանը ցնցվեց ու նրա ձեռքում ապարատը դողաց: Վուդինն իր ողջ ուշադրությունը լարած հետևում էր Շուշանյանի շարժումներին, ցույց չտալով այդ: Նա պարզ տեսնում էր, թե ինչպես Կոստյան ապարատը մի աչքին դրած նկարում էր մանկահասակ տղաների և աղջիկների դիակները, իսկ մյուս՝ արտասովակալած աչքով նրանց մեջ փնտրում էր իր զավակին:

Վուդինն ինքը, այդ ձևան նման սառնարյուն, աշխարհի շարն ու բարին համբերությամբ ստանող մարդը նույնիսկ չդիմացավ նրա հայացքի ուժին և հուզված արտասանեց.

— Գնանք, Կոստյա, բավական է. այսքանն էլ բավական է աշխարհին ճշմարտությունը պատմելու համար:

3

— Ուրիշ ի՞նչ կարող եմ ասել, Կոստյա, սիրելիս, — հեկեկալով խոսում էր Օլգա Թվանովնան՝ Վերայի մայրը, որի դիմացը, իբրև մի վիթխարի հարցական, նստել էր Շուշանյանը և տխուր նայում էր հատակին: Նրանց դեմքերին ընկել էր լամպի աղոտ լույսը, որն ավելի էր խառցնում սենյակում տիրող մռայլությունը:

— Ուրեմն, այդպես, — շվարած կրկնում էր Շուշանյանը, —

ընդամենը մի տասն օրվա պատմություն է և ես նորից կորցնում եմ հրանց հետքը: Ուրիշ էլ ի՞նչ ասեց նա, երբ հեռացավ: Ինչու Ֆելիքսին չպահեցիք ձեզ մոտ, երբ զգում էիք, որ նա գնում է վտանգավոր գործի:

— Նա միայն զգում էի, Կոստյա, իսկ նա ինձ ոչինչ չասաց... ևս նրա աչքերից էի զգում այդ.— կրկնում էր պառավը, չիմանալով ինչ խոսքերով գոհացում տա իր փեսայի անդադար հարցումներին, երբ ինքն էլ, իրրև մայր և տատ այրվում էր կրկնակի կրակի մեջ:

Այդ օրը երեկոյան կողմը Շուշանյանը մեծ դժվարությամբ ու հնարքներով, քաղաքի մի ողջ թաղամաս ոտնատակ տալով, բոլոր անների դռները մեկ-մեկ բխեցրելով ու պառավին փնտրելով, վերջապես գտել էր նրան այս տան մեջ, իսկ նա, ահա, շվարած ու մոլոր նստած էր դիմացն ու կցկատուր, անորոշ խոսքերով է մխիթարում իրեն: Կոստյան նստած տեղում եփվում էր վշտից, կարտից ու զայրույթից, բայց ձեռքին ճար չկար: Պառավի տված անկապ տեղեկություններից դժվար էր շատ թե քիչ խելքին մոտիկ եղբակնացության հանգել: Այն թելը, որի ծայրը նա բռնեց Յալթայում, փախչում էր ձեռքից այնտեղ, ուր ամենից շատ հույս ուներ գտնել իր որոնածը: Սակայն պառավ Օլգա Իվանովնայի տված տեղեկությունները, այնուամենայնիվ, որոշ ուղղություն տվին Շուշանյանին հետագա որոնումներին:

Այն տեղեկությունը, թե Վերան մոտ մեկ և կես ամիս զրոնից առաջ Ֆելիքսի հետ եղել է Սիմֆերոպոլում, հաստատվեց: Հաստատվեց նաև այն, որ նա եկել է պարտիզանական ջոկատից, բայց պառավը անդում էր, որ Ֆելիքսը հիվանդ չէր, նա իրեն շատ լավ էր զգում, չնայած որ Վերան շաբաթը երկու անգամ երեխայի կոկորդը կապած տանում էր պրոֆեսոր Պոտապովի մոտ: Այս բանը կրկնվել է մոտ մեկ ամիս: Իսկ շաբաթվա մնացած օրերին նա հաճախ է բացակայել տանից, պռանց մորը հայտնելու, թե ուր է գնում: Երբեմն էլ գիշերները տուն չէր վերադառնում, երբ Ֆելիքսին հետը վերցրած էր լինում: Այսպես պառավի համար միանգամայն անորոշ ու խորհրդավոր պայմաններում էր Վերան բաժանվել էր մորից, տեսելով, թե նորից գնում է պարտիզանական ջոկատ: Գնալիս նա մորը խորհուրդ էր տվել փախել քնաչարանը, որպեսզի իր այգտեղ երկար մնալը կտո-

Պրածնէր չհարուցի... Այդպէս էլ ասել էր նա մօրը «Դու իմ տեղը կարող ես առաջիմ շիմանալ, մայրիկ, իսկ ես, ինչպէս էլ լինի, կգտնեմ քեզ...»

Այս բոլորը լսելուց հետո Շուշանյանը ամենից առաջ եզրակացրեց որ Վերան ընդհատակյա կապ է ունեցել պրոֆեսորի հետ: Իսկ Ֆելիքսի հնարավոր հիվանդությունը ծառայել է նրան իբրեւ քողարկման միջոց: Այս ենթադրությունը նա հաստատեց մի ժամվա ընթացքում: Պառաւլի օգնութեամբ նա փնտրեց ու գտավ քթի, լականջի և կոկորդի հիվանդութեանների պրոֆեսոր Ալեքսանդր Պատապովի բնակարանը, որի հասցեն իր միտն էր պահել պառաւ Օլգա Իվանովնան, երբ մի օր գաղտնի հետեւել էր իր օղջկան:

Շուշանյանն ու իր ղոքանշը պրոֆեսորի տանը գտան նրա կնոջը: Օլգա Ֆիլիպովնային, որը հենց նոր վերադարձել էր դիահանումների վայրից: Նա պատմել էր Շուշանյանին իր ամուսնու՝ պարտիզանների հետ ունեցած կապի մասին, նրան այդ մեղադրանքով ձերբակալելու և հալանակաւ սպանութեան մասին, որովհետեւ նրա անհայտացումը չէր կարող դադարիք մնալ այսօրան ժամանակ...

Օլգա Ֆիլիպովնան Վերայի և Ֆելիքսի արտաքին նկարագրութեամբ հաստատեց նաեւ այն փաստը, որ իրօք, այդ ղեղեցիկ, կապույտ աչքերով կինը իր սեահեր, հայկական քթով փոքրիկ տղայի հետ հաճախ այցելել է պրոֆեսորին, ղրուցել նրա հետ առանձին, ոչ այնքան երկար, որ կասկածի տեղիք չտար և զնացել է: Այդ այցելութեանները կրկնվել են ամեն շաբաթ հինգշաբթի և շաբաթ օրերը, այն ժամերին, երբ պրոֆեսորը հիվանդներ էր ընդունում տանը:

— Թե ինչի մասին էին նրանք խոսում, ես անկարող եմ ձեզ օրէկ ճշգրիտ բան ասել,— ավելացրել էր Օլգա Ֆիլիպովնան,— ասակայն ես ենթադրում եմ, որ ձեր կնոջ այցելութեանների պատճառը երեխայի հիվանդութեանը չէր: Երեխան շատ առողջ էր երևում, իսկ Ալեքսանդր Իվանովիչը նրան և նրա մօրն ընդունում էր առաջին հերթին... Նրանցից անմիջապէս հետո ընդունում էր իր մտերիմ ընկերոջը, երկաթուղային ինժեներ Նիկոլայ Կիրիլովիչ Դմիտրյուկին, որը ներկայանում էր ականջները կապած: Պրոֆեսորն ինձ ոչինչ չէր ասում, բայց ես հասկանում էի, որ թե՛

ձեր կնոջը և թե՛ մեր բարեկամ ինժեների այցելությունները սովորական այցելություններ չէին: Մանավանդ, ես գիտեի, որ պրոֆեսորի տված դեղատոմսերն անցաթղթի ուժ ունեն քաղաքում և նա սերտ կապեր ունի պարտիզանների հետ: Նա պարտիզաններին դեղորայք էր մատակարարում գաղտնի ճանապարհով:

— Ե՛րբ դադարեցրեց իր այցելությունները Վերան.— հարցրե՞լ էր Շուշանյանը պրոֆեսորի կնոջը, Օլգա Ֆիլիսովնային:

— Պրոֆեսորին ձերբակալելուց ուղիղ մի շաբաթ առաջ:

— Իսկ երբ ձերբակալեցին պրոֆեսորին:

— Մարտի 25-ին:

— Դուք, կարծեմ, ինժեներ Նիկոլայ Կիրիլովիչ Դմիտրյովի ասացիք, — շարունակել էր իր հարց ու փորձը Կոստյան, — ո՞ր տեղ է հիմա նա, ապրո՞ւմ և արդյո՞ք...

— Այո, ապրում է... Այդ հենց այն երիտասարդն էր, որի հետ դուք այսօր ջրհորի մոտ դիահանումների ժամանակ խոսում էիք... ես ձեզ տեսա այնտեղ, երբ փնտրում էի պրոֆեսորի դիակը:

— Իսկ նա դիտե՞, որ սպանել են պրոֆեսորին:

— Ոչ, նա հաստատ չգիտե, բայց ենթադրում է, որովհետև ինքը փախել է ճամբարից, հետո իմացել, որ նրան արդեն բռնեց են, իսկ գերմանացիները բռնելուց հետո կատակ չէին անում... Բացի այդ... պրոֆեսորը հո ասեղ չէ՞ր, որ հեշտությամբ կորչեր:

— Իսկ նա ոչի՞նչ չգիտե Վերայի մասին. դուք նրան չե՞ք հարցրել...

— Հարցրել եմ, ինչպես չէ... բայց նա ոչինչ չգիտե, որովհետև նրան ձերբակալել են Վերայի անհայտանալուց առաջ, իսկ երբ նա փախել է ճամբարից, Վերային քաղաքում չի գտել...

Այս ամբողջ զրույցը Շուշանյանին որևէ շոշափելի արդյունքի չէր հասցրել: Նա վերադարձավ պրոֆեսոր Պոտապովի տանից ավելի խճճված և ավելի հուզված: Սակայն մի հեռավոր հույս դարձնեց նրա մեջ, երբ պրոֆեսորի կինը բաժանվելիս նրան խորհուրդ տվեց գտնել պարտիզանական միավորման հրամանատարին, որն այժմ պետք է որ Սիմֆերոպոլում լինի, և հարցնի Վերայի, գուցե նաև պրոֆեսորի մասին, որով-

հետև անկարելի է, որ ամբողջ միավորման հրամանատարը որևէ բան չգիտենար նրանց մասին:

Շուշանյանը խոստացել էր անպայման գտնել միավորման հրամանատարի հասցեն և գնալ նրա մոտ իրեն՝ Օլգա Ֆիլիպով-նայի հետ միասին:

Եվ ահա նա նստել էր իր պահավազի գլխին և չգիտեր, թե ինչպես մաշեր գիշերը, այդ սիրտ մաշող գիշերը, որպեսզի առավոտը շուտ բացվեր և նա շարունակեր իր որոնումները:

Համալի լույսն ավելի ու ավելի էր աղոտանում նավթի սպառ-վելու պատճառով, իսկ նրա աչքին քունը մոտ չէր գալիս:

Վերջապես նա հոգնեց իրեն տանջող մտքերից և հենց այն-պես, արմունկներով սեղանին հենված, գլուխն ավիելի մեջ՝ քնեց ծանր անհանգիստ քնով, չգալով գիշերվա վերջին, տան-ջալի ժամերը:

4

Հետևյալ օրն առավոտյան Շուշանյանը գինվորական պարե-տատան միջոցով հաստատապես տեղեկացավ, որ իրոք Իվան Ֆյոդորովիչ Իվանենկոն գտնվում է Սիմֆերոպոլում, վերցրեց նրա շտաբի ճիշտ հասցեն և Վոլգինի ու Օլգա Ֆիլիպովնա Պոտս-պովայի հետ գնացին նրա մոտ:

Ցերեկվա ժամը ուշիղ տասներկուսին նրանք թակեցին Իվա-նենկոյի առանձնասենյակի դուռը: Ներսից լսվեց մի բամբ, առ-նական ձայն.

— Խնդրեմ:

Նրանք ներս մտան այն պահին, երբ Իվան Իվանենկոն, որի ճաղատ գլուխը փարթամ սև մորուքի ծանրությունից կարծես սե-ղանին էր հակված, մեկ առ մեկ կարդում և ստորագրում էր իրենց միավորման դործողությունների ժամանակ առավել աչքի ընկած պարտիզանների «Պարզեատրման թերթիկները» կառավա-րությանը ներկայացնելու համար:

Նրա ձախ թևի մոտ կանգնած էր նիհար, թուխ, ծաղկատար դեմքով, արծվաքիթ ու սև, խորամանկ աչքերով մի երիտասարդ: Ինքը, հրամանատարը, բացի մի ատրճառակից ուրիշ ոչ մի

զենք շուներ իր վրա: Իսկ երիտասարդն իր ողջ հանդերձանքի մեջ էր: Գլխին դրել էր չապանեյան սև դլխարկ, որի կատարից մինչև ճակատին հասնող եզրը իջնում էր մոտ երկու սանտիմետր լայնությամբ վառ կարմիր ժապավենը: Աջ կողքից կախված էր գնդեցիկ, կարելի է ասել շքեղ պատյանով մառվերը, ձախ կողքից սուրը, նույնպես շքեղ, արծաթազարդ պատյանով:

Այդ պահին թուխ, ծաղկատար դեմքով և փայլուն ուսադիրներով երիտասարդը, որ երևի հենց այս օրերին ստացել էր Սովետական Բանակի կապիտանի աստիճան, մեկ-մեկ հրամանատարին էր հանձնում պարտիզանների «Պարզևատրման թերթիկները» միաժամանակ ծանոթացնելով, կամ հիշեցնելով այդ պարտիզանի կատարած սխրագործությունների մասին:

Իվանենկոյի սեղանի վրա արդեն դիզված էին թերթիկների հրեք առանձին կույտեր՝ ստորագրված, հետաձգված և ստորագրելու օրինակները:

Երբ Վոլգինն ու Շուշանյանը Օլգա Ֆիլիպովնայի հետ ներս մտան, հրամանատարն ընդհատեց իր աշխատանքը, ողջունեց նրանց, սեղմելով ձեռքերը և առաջարկեց նստել: Ինքն էլ նստեց և լսելու պատրաստ դիրք ընդունեց:

Վոլգինը մեկնեց նրան իր և Շուշանյանի գործուղման վկայականները, ծանոթացրեց Օլգա Ֆիլիպովնայի հետ և ավելացրեց.

— Մենք, Իվան Ֆյոդորովիչ, կցանկանալինք մանրամասնորեն ծանոթանալ ձեր միավորման մարտական կինսագործությանը: Կզտեն՞ք արդյոք ժամանակ մեզնով զբաղվելու... և ե՞րբ արդյոք կհաջողվի այդ: Մինչ Վոլգինն այդ խոսքերը կարտասանե՞ր՝ զրույցն սկսած լինելու համար, Իվանենկոն կարդաց և վերադարձրեց փաստաթղթերը, հետաքրքրությամբ և հազիվ նկատելի ժրպտով նայեց Օլգա Ֆիլիպովնային և ապա Շուշանյանին: Տեսնելով, որ Իվանենկոն չի պատասխանում իր հարցին, Վոլգինը շարունակեց. — Ինչպես երևում է, դուք այսօր անկարող եք այդ բանտին արժանացնել մեզ: Սակայն դուք Իվան Ֆյոդորովիչ, այսօր պետք է պատասխանեք մեզ հետաքրքրող մի հարցի. դուք չե՞ք ճանաչում արդյոք պարտիզանուհի Վերա Անտոնովնա Շուշանյանին... Նկել է Յալթայից, երկար ժամանակ եղել է ձեր միավորման ջոկատներից մեկում, կռվել է, իսկ այժմ հետքը չկա... բացի այդ, մեզ հետաքրքրում է նաև ականջի, քթի և կոկորդի հի-

վանդությունների պրոֆեսոր Ալեքսանդր Իվանովիչ Պոտապովի ճակատագիրը. նա նույնպես ձեռն հետ մոտիկ հարաբերությունների մեջ է եղել...

Երեք զույգ անհամբերության կրակով վառվող աչքեր լուսարձակների նման ուղղվեցին իվանենկոյի թախծոտ, գունատ և կիսաժպիտ դեմքին:

Վերջինս անմիջապես չպատասխանեց հարցին, այլ իր շարժարանքի դրոշմով շղարշված դեմքը հանդիստ շուռ տվեց դեպի կողքին կանգնած երիտասարդ կապիտանը և լրիվ ժպտաց: Ապա կրկին դարձավ այցելուների կողմը և խիտ սև մորուքով պատած կղակը մի փոքր վեր բարձրացրեց, որը նշանակում էր՝ ծնւ լսում եմ, շարունակեցե՞ք: Վուդինն այդպես էլ հասկացավ և ավելի հուսադրված նրա կողմից իր սպայի հետ փոխանակած ժպիտից, կարճ պատմեց ողջ իրողությունը թե՛ Շուշանյանի և թե՛ պրոֆեսորի կնոջ որոնումների, նրանց հոգեվիճակի մասին և հայտնեց նրանց խնդիրքը՝ մի լույս սփռել այս անհայտության վրա, օգնելու նրանց՝ գտնել իրենց հարազատներին:

Այժմ Իվան Ֆյոդորովիչի համար ամեն ինչ պարզ էր: Նա կարող էր հենց նույն վայրկյանին սպառիչ պատասխան տալ Շուշանյանին էլ, պրոֆեսորի կնոջն էլ, սակայն նա մի փոքր հապաղեց, կարծես մտածելիս լինել, թե գոհացնող կլինի արդյոք իր պատասխանը, թե ոչ: Բայց վայրկյան անց նրա դեմքի վրայից անհայտացավ տարակուսանքի քողը և նա մի վճռական շարժումով դարձավ կողքին լուռ կանգնած երիտասարդին և հրամայեց.

— Ընկեր Սարգսյան, բերեք այն թերթիկները:

Կապիտանը գնաց: Իվանենկոն դարձավ Շուշանյանին և հարցրեց.

— Դուք մինչև ինձ մոտ գալը, էլ ո՞ւմ եք հարցրել ձեր կնոջ և երեխայի մասին:

Կոստյան պատմեց Ղրիմում ունեցած բոլոր իր հանդիպումների մասին:

— Իսկ ձեռք կապտմամ ամեն ինչ, առանց թաքցնելու, բայց դուք լսեք և տարեք համբերությամբ, քանի որ մեր գործը դեռ շարունակվում է, իսկ ձեր կինը դեռ գործում է... նա գործում է, պետք է խոստովանել, շատ լավ: Ճարպիկ է, հնարագետ, զգույշ և կարգապահ, և, որ գլխավորն է, նվիրված է ու անգավաճան...

Նա մեծ գործեր է կատարել իր փոքրիկ օգնականի հետ միասին: Բախկան է հիշատակել միայն նրա կազմակերպած և անսպասելի հաջողությամբ կատարած հարձակումը Յալթայի գերմանական, պարետային վարչության վրա, երբ նա ոչնչացրեց նրա ողջ անձնակազմը և այնպես ճարպկորեն թաքնվեց, որ գերմանացիներն ամիսներով չէին կարողանում ուշքի գալ, հասկանալու համար, թե ի՞նչպես կատարվեց այդ հրաշքը: Էլ չեմ խոսում այն բազմաթիվ գործերի մասին, որ նա կատարեց այստեղ, Սիմֆերոպոլում և նրա շրջակայքում ընդհատակյա դիվերսիոն խմբակների կազմում՝ երկաթուղային բանվորների և պրոֆեսոր Պոստապովի օժանդակությամբ...

Այդ պահին Շուշանյանի սիրտը ուրախության ու կարոտի անզուսպ զգացումից ծախ պես թալրտում էր կրծքի վանդակում և ձգտում էր դուրս թռչել որքան կարելի է շուտ... Սակայն այդ ժամանակ եկավ երիտասարդ կապիտանը և հանձնեց իր պետին երկու «Պարզեատրման թերթիկ»:

— Եվ ահա, — շարունակեց իր խոսքը Իվանենկոն. — մենք նրան ներկայացնում ենք կառավարական շատ բարձր պարգևի, լենինի շքանշանի, հայրենիքին մատուցած նրա հերոսական ծառայությունների և անձնուրացության համար: Այն ամենը, ինչ լսել եք դուք, նրա կատարածի մեկ հարյուրերորդ մասն է: Դուք իրավունք ունեք հպարտանալու ձեր խիզախ և ազնիվ կնոջով ու նրա փոքրիկ, խելացի ու կարգապահ օգնականով, ձեր սիրելի Ֆելիքսով, որի համար նույնպես լրացված է այսպիսի մի թերթիկ, — ավելացրեց նա և վերա Անտոնովնա Շուշանյանի ու Ֆելիքս Կոնստանդինի Շուշանյանի անունով լրացված պարզեատրմաման երկու թերթիկն էլ հանձնեց Կոնստանդին Շուշանյանին:

Այն պահին, երբ Իվանենկոն արտասանեց Ֆելիքսի անունը և Շուշանյանին մեկնեց թերթիկները, Կոստյային թվաց, թե նրան հանձնեցին իր ողջ և առողջ ընտանիքը, իր կորցրած երջանկություներ և նա չկարողացավ դսպել իր հուզմունքը: Ուրախության ու կարոտի արցունքները խեղդեցին նրա կոկորդը: Նա այլևս չկարողացավ իր երախտագիտության, շնորհակալության խոսքը ասել պարտիզանական հրամանատարին, այլ գլուխը կախած, դողացող ձեռքերի մեջ շուտ ու մոտ էր տալիս թղթի կտորները:

— Իսկ այժմ, — ցանկանալով ցրել ճնշող լուսնյուներ, շարուն-

նակեց հրամանատարը, — այժմ ես դժվար թե կարողանամ ճշգրիտ ասել, թե որտեղ են գտնվում քո հարազատները, Կոստյա, — արդեն մտերմական տոնով ավելացրեց նա: Ընդհանրապես ես քեզ կասեմ, թե նրանք որտեղ են գործում այժմ... Վերա Անտոնովնան և իր խիզախ օգնականը այժմ գտնվում են թշնամու թիկունքում, Սևաստոպոլի շրջակայքում հատուկ խնդիր կատարելու առաջադրանքով... Մենք ձեզ հետ միասին կտեսնենք նրանց մի քանի օրից հետո, երբ կազատագրվի Սևաստոպոլը: Ուրիշ ոչինչ ասել չեմ կարող, — շարունակեց նա, դառնալով դեպի պրոֆեսորի կինը. — Ճշմարիտ է նաև այն, որ պրոֆեսոր Պոտապովը կապ ունի մեզ հետ, շատ սերտ, ազնիվ, գործունյա, բայց վտանգավոր կապ: Մենք նրան երախտապարտ ենք... Նա շատ մեծ գործերի կազմակերպողն ու ոգևորողն է եղել... նրա դեղատոմսերը մեզ համար անցագիր էին, իսկ նրա դեղերը՝ առաջին օգնությունը մեր վիրավոր և հիվանդ պարտիզաններին... Սակայն նրան մի խումբ ընդհատակյա աշխատողների հետ ձերբակալեցին, մինչև որ նա կկարողանար իմանալ և թաքնվել... որքան ինձ հայտնի է, նրանց գնդակահարեցին անցած ամսի 28-ին, ձերբակալումից մի քանի օր անց. — ավարտեց նա ձեռքերի մի այնպիսի շարժումով, որը նշանակում էր, թե «Ա՛յդ էր պահանջում մեր գործը... ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել...»:

Վոլգինը այդ շարժումը նույնպես ճիշտ հասկացավ ու վեր կացավ: Բաժանման և շնորհակալության խոսքերի մեջ, որոնցով երեքն էլ ողողեցին պարտիզանական հրամանատարին, Վոլգինը կրկին հիշեցրեց իրենց ցանկալի հանդիպման մասին, որին թվան Ֆյոդորովիչն արձագանքեց կիսակատակ արտասանած այս խոսքերով.

— Կհանդիպենք, անպայման կհանդիպենք Շուշանյաններին քնտանիքում, երբ այն իր լրիվ կազմով կլինի... իսկ գրողի համար այդքանն էլ բավական նյութ է...

ԳԼՈՒԽ ՀԵՆԴԵՐՈՐԴ

1

Ռազմաճակատի շտաբի տված տեղեկությունների համաձայն՝ հայկական զորամասն այդ օրը պետք է թողներ Բախլիսարայ քա-

դաքը և մի փոքր հարավ-արևելք թեքվելով՝ շարժվե՛ր դեպի Բոյուկ-Սյուրեն կոչվող բնակավայրը։ Այնուհետև նա պետք է շարժվե՛ր հարավ, մինչև Կուչլի կոչվող փոքրիկ գյուղակը, որը գտնվում է Սևաստոպոլից մոտ 15 կիլոմետր արևելք։ Այնտեղ զորամասը պետք է կանգ առնե՛ր իր մարտական վիճակը կարգավորելու և նոր մարտական խնդիր ստանալու համար։

Շուշանյանն ու Վոլգինը Սիմֆերոպոլի քաղաքամիջի կամերջի վրա պայմանավորվեցին հանդիպել Սևաստոպոլում և բաժանվեցին։

Վոլգինը մնալու էր ռազմաճակատի Կարմիր բանակային թերթի խմբագրության հետ, իսկ Շուշանյանը որոշեց մեկնել հայկական զորամասը, որը մոտենում էր առաջավոր դժին— Սևաստոպոլի վրա նախատարատրաստվող դրոհին մասնակցելու համար։

Նա ընկերոջից բաժանվեց ուրախ, բարձր տրամադրությամբ։ Բաժանվելիս նա իր երկար թևերը լայն տարածեց, գրկեց Վոլգինի բարակ իրանը իբրև հրաժեշտի նշան և ասաց.

— Տոլյա, ո՞վ դիտե ինչ հանդամանքներում և ինչ վիճակում կհանդիպենք... գուցե և... նա ցանկանում էր ասել «գուցե և չհանդիպենք», բայց կարճ կտրեց.— մենք մտնելու ենք ահեղ փոթորիկի մեջ, որը վերջին թափով պետք է խիի Ղրիմի ժայռոտ ափերին և հանդարտվի... կհանդիպենք, երբ մրրիկը կանցնի... Ես խնդրում եմ քեզ, ուր էլ լինես, փնտրիր իմ Ֆելիքսին այնպես, ինչպես քո զավակին կփնտրեիր,— պատվիրեց նա ընկերոջը, իրերի փոշապատ պարկը ուռը գցեց և արագ հեռացավ։

Նրա ետևից սիրող ու վշտակցող բարեկամի հայացքով երկար նայեց Վոլգինը և շնչաց ինքն իրեն.— «Կփնտրեմ, Կոստյա, կփնտրեմ քո Ֆելիքսին, ինչպես կփնտրեի իմ հարազատ զավակին...»։

2

Պարնանային երեկոն դանդաղ իջնում էր Բոյուկ-Սյուրենը շրջապատող լեռների ու նորաբողբոջ այգիների վրա։ Ղրիմի չրքնաղ բնությունը մի նոր երկունք էր ապրում, իսկ երկիրն ու երկինքը դղրդում էին լեռներից այն կողմ՝ մղվող ճակատամարտի

ահաւոր ձայներից: Այդ դարուն ծնվում էր երկրի ազատութեանը և այդ ծննդաբերութեան միջոցին արյուն էր հոսում:

Սակայն այդ պահը լի էր նաև մարտական առօրյա շատ հոգսերով, որոնք կանեւ էին մարդկանց, ու կարծես ոչ ոք չէր զգում այդ երկունքի տանջող ցավերը:

Մի հրամանով Բոյուկ-Սյուրեն դյուղի լայնատարած այդինների ծառերի միջից դեպի Սևաստոպոլ իջնող լեռնային ճանապարհի վրա դուրս եկան հազարավոր զինվորներ: Հետևանք իր լրիվ սպառազինութեամբ ու հանդերձանքով քայլել սկսեց ճանապարհի աջ եզրով: Նրան հետևեց հրետանին: Հրետանուց հետո ձգվեց դամակային մեքենաների, սայլերի միթխարի շարասյունը: Սկզբից մեծ ռազմաերթը, որը միայն մի քանի ժամով էր ընդհատվել՝ տասնյակ կիլոմետրեր կտրելուց հետո: Բազմաթիվ ավտոմեքենաներ թռչում էին նույն ճանապարհի ձախ եզրով և իրենց հետևից թողած փոշու ամպերի մեջ ծածկում դունդ առ դունդ առաջ շարժվող հսկա զորասյունը: Մայր մտնող արևի թույլ ճառագայթների տակ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես այդ անխոնջ զինվորների սև դեմքերն ու մազերը ծածկվել էին շեկ փոշու հաստ շերտով, որն ակոսվում էր միայն քրտնքի վայր գլորվող կաթիլներով: Երևում էին միայն նրանց սև, սպաղուն աչքերը և սպիտակ ատամները: Մնացած ամեն ինչ շեկ կավահողի դույն ուներ:

Գիշերը վրա էր հասնում ու ծածկում հաստատ քայլերով առաջ շարժվող զորասյունը:

Հենց այդ պահին զորասյանը հասնող մի բռնատար ավտոմեքենայից ցած թռավ Կոնստանդին Շուշանյանը և իրերի պարկն ուն առած անհայտացավ զինվորական երթի հսկա ծփանքի մեջ, ինչպես մի կաթիլ ջուրը ծովում:

Մինչև Կուշկի կռվող փոքրիկ բնակավայրը հասնելը, ողջ գիշեր Շուշանյանն անցնում էր զնդից դունդ, գումարտակից գումարտակ, վաշտից վաշտ, մարտկոցից մարտկոց և մթության մեջ ուշադիր դիտում զինվորների հոգնատանջ, բայց հպարտութեամբ փայլող դեմքերը, ազահարար լսում նրանց զրույցներն ու կատակները իր վաղուց չլսած ու կարոտած մայրենի բարբառով և իրեն անսահման երջանիկ էր զգում: Նա ոչ ոքի չէր ասում ով

է ինքը, որտեղից է եկել, ուր է գնում և նրա այդպիսի, գրեթե ծայտյալ վիճակը նրան մեծ հաճույք էր պատճառում: Նա ինքն էլ իր հերթին ոչ ոքի ոչինչ չէր հարցնում և երբեմն աչքերն ու աղանջները սրած նստում էր ճանապարհից դուրս ընկած մի բարձր քարի կամ թմբի վրա, մինչև գալիս անցնում էր ստորաբաժանումը, ապա բարձրանում էր նստած տեղից, իր հսկա հասակը խրում խավարի մեջ ու քայլում ստորաբաժանման ետևից: Նա մերթ ընդ մերթ ինչ-որ թեթիվ վիրավորանքի նման բան էր զգում այն պատճառով, որ մի ամբողջ դիվիզիա հայ ղինվորների ու սպանների մեջ դեռ չի գտել մի ծանոթ, որի հետ մտերիմ հանդիպման կարոտով շաղախված մի զրույց սկսեր կամ բաց աներ իր հոգու գաղտնիքներից մեկը, պատմեր իր այցելության նպատակը: Սակայն նրա այդ տրամադրությունը շուտով ցնդում էր, կորչում, երբ նա դիտակցում էր, որ դրանք բոլորն էլ իր հարազատներն են, իր հայրենակիցները, այն հերոսական դիվիզիայի քաջարի ռազմիկները, որոնք Թերեքի ափերից հալթական կռիվներով անցել են հարյուրավոր կիլոմետրեր, թողնելով իրենց թիկունքում աղատագրված Կուբանը, Ռամանը, Կերչը, ընթանում են դեպի նոր սխրագործություններ: «Դույսը շուտով կբացվի և ո՞վ գիտե, թե ինչքան նոր ծանոթներ գտնեմ այս հազարավոր փոշակուղի ղինվորների մեջ».— մտածում էր նա և շարունակում ճանապարհը: «Ով իմանա, գուցե և ղարսեցիներ լինեն... Այ, թե մեր գլուղացի մեկին գտնեի և հարց ու փորձով իմանայի, որ մենք մեր դժբախտ մանկության բախտակիցներ ենք... Ղարսեցիներ շատ կլինեն...» հաստատեց ինքն իրեն նա և ավելի արագ զցեց քայլերը, կարծես այդպիսով ավելի արագ կմոտենար լուսաբացին:

Իսկ գիշերն իրոք հալվում էր աննկատելի:

Լուսադեմին ղեներալի հրամանով զորագնդերին երկարատև դադար տրվեց: Մի ակնթարթում Չոռնայա գետի ափերին իշխող ձորի քարանձավներն ու մոտակա անտառները լցվեցին հայ ղինվորներով: Չորը լնդում էր ղինվորների կանչերից, նրանց երգերի երկարածիկ հնչյուններից, ղենքերի շառաչից, ձիերի փնչոցից, նրանց ոտների զովյունից: Իսկ Չոռնայա գետի ջրերը դեպի Սև ծովն էին հոսում, իրենց հետ տանելով մարտիկների ղեմքերից լվացած շեկ փոշին:

Դիվլիզիայի քաղբաժնի պետին և ապա հրամանատարին ներ-
 քայանալուց, նրանցից առավել քաջ և իրենց սխրագործություն-
 ներով հայտնի ռազմիկների մասին տեղեկություններ ստանա-
 լուց հետո, Շուշանյանը այդ ստորաբաժանումների համարը վերց-
 րեց, գնեճալին մի ակնթարթում իր հենց նոր փորված հողա-
 տնակի մոտ լուսանկարեց ու գնաց։ Ասենք ոչ թե գնաց, այլ
 ուղղակի թռավ դեպի ստորաբաժանումները, դեպի զինվորները։
 Նրան քաշում էր ոչ միայն հին ռազմիկի ազարտի հասնող կա-
 րուտը՝ լինել զինվորի կողքին, մարտկոցում, սեփական ձեռքով
 շոշափել հրանոթի փողը, փարվել նրան, նայել փողի անցքից
 ներս, զգալ հենց մի քանի ժամ, կամ, թեկուզ հենց մի քանի օր
 առաջ արձակված արկի կամ վառոդի բույրը, որն անպայման նա
 կզգար, թեկուզ ինչքան էլ մաքուր յուղած ու փայլեցրած լինե-
 հրանոթը։ Կրկնում ենք, նրան ոչ միայն քաշում էր մարտերում
 թրծված ռազմիկի մոլեգին կարոտը, այլ և մի ուրիշ, ավելի նվիրա-
 կան ու դյուբիշ զգացում, որ բխում էր նրա հրակներից, նրա
 արյան միջից, նրա ողջ էությունից։ Նա հիշեց այն ձորը, այն
 ծանոթ ձորը՝ Չոռնայա գետակով, այն ահավոր գիշերը, երբ իր
 մարտկոցն ընկել էր թակարդի մեջ Սևաստոպոլը պաշտպանելու
 հերոսական օրերին, երկու տարի առաջ։ Նա տեսավ ծանոթ վայ-
 րերը, հիշեց իր նահանջի ճանապարհը, հիշեց այն մուսյլ, անձ-
 րևոտ գիշերը, արյունոտ առավոտը, երբ իր մարտկոցը ճեղքեց
 թշնամու շղթան ու դուրս թռավ թակարդից, երբ զոհվեց իր սի-
 բիլի հրամանատարը, իր Չապաևը, Վիկտոր Դյակովը, որին նա
 երբեք, երբեք չի մոռանա։ Վերջապես նա հիշեց, թե ինչպես նա
 ինքը վիրավորվեց և իր արյունը թափվեց այ, այնտեղ, այն հեռ-
 վում երևացող բարձունքի տակ, որտեղ այժմ թշնամին է ամ-
 րացած... և նա գնում էր, վազում, թռչում էր դեպի իր սեփական
 արյունը... նա գնում էր իր արյան հետքերով...

Էլ ի՞նչ գնեճերալ, էլ ի՞նչ շտաբ ու քաղբաժին կերևային նրա
 աչքին... նա գնում էր դեպի այն ձորը, ուր հենց նոր կանգ առավ
 հայկական զնդերից մեկը և նույն ծանոթ քարանձավների մեջ
 ծվարեց զնդի մարտկոցը, Կոստյային այնքա՛ն սիրելի, փոքրիկ ու

— Թեթև հակատանկային հրանոթներով, թշնամու հետախուզող աչքից հեռու, Չոռնայա գետի սև ջրերի ափին:

Փշոտ մացառներից ու ժայռերից բռնած նա կախվում էր ցած, թռչում քարերի գլխից, ընկնում ու բարձրանում, բայց գնում էր շտապ, կարծես մարտկոցը փախչում էր քառատրոփ, իսկ ինքը ոտքով չէր կարողանում հասնել նրա ետևից: Վերջապես նա հասավ ձորը կիսող ու ձորաբերանից ոլոր-մոլոր բարձրացող-հեռացող ճանապարհին: Մի փոքր էլ գնաց ու կանգ առավ փայտյա կամուրջի մոտ, հենց այնտեղ, որտեղից իրենց մարտկոցը թեքվել էր դեպի ձորը և իշել ջրի հոսանքի հետ, առանց կամուրջն անցնելու: Նա հիշեց և դառնությամբ գլուխն օրորեց.— «Այո, հենց այնտեղ էր, որ կատարվեց մեր սխալը, այն փոքրիկ սխալը, որի համար շատ թանգ վճարեցինք... Սա այն կետն է, ուր շուռ եկավ Դյակոմլի երիտասարդ կյանքի անիվն ու գլորվեց ձորը... Ափսոս, իմ փոքրիկ Չապաև...» հառաչեց նա և շարունակեց քայլել նույն ուղղությամբ, որով գնացել էին իրենք երկու տարի առաջ:

Չորում պատահող, անց ու դարձ անող զինվորները շեղակի նայում էին նրան ու անցնում անտարբեր: Ո՞վ գիտեր, թե ինչ է կատարվում այդ վայրկյանին նրա սրտում: Իսկ նա քայլում էր առանց որևէ մեկին հարցնելու, թե որտեղ է գտնվում հրաձգային գնդի հակատանկային մարտկոցը, որին փնտրում էր ինքը:

Առավոտյան քաղբաժնի պետը Շուշանյանի հետ զրուցելիս իմացել էր, որ նա ժամանակին եղել է մարտկոցի կոմիսար և, ի թիվս բազմաթիվ աչքի ընկնող հետևակայիների, մատնանշել էր նաև հրաձգային մի գնդի հրետանային մարտկոցից մի քանիսի ազգանունը ու կատակով ավելացրել թե.— «Պատերազմի աստվածը կբարկանա, եթե նրան շայցելի իր հրեշտակներից մեկը: Շուշանյանը ծիծաղել էր, կարմրելով մինչև ախանջները և բաց չէր արել իր սրտի գաղտնիքը: Իսկ քաղբաժնի պետը, կարծես դիտավորյալ, փոքրիկ թղթի վրա գծել էր գնդի ընդհանուր դասավորման վայրը և առանձնապես մարտկոցի տեղը ձորում, հենց այն քարանձավի մոտ, ուր ավագ Ֆիսենկոն ցուրտ դիշերին իրեն մատուցեց օղիով լի բաժակը: Եվ ահա, Շուշանյանը քայլում էր առանց որևէ մեկին հարցնելու մարտկոցի տեղը:

Վերջապես նա գտավ մարտկոցը և անհամբերությամբ մոտեցավ հրանոթներից մեկին, որի մոտ նստած էին երկու զինվոր:

Յրանցից մեկը նամակ էր գրում, իսկ մյուսը հատ-հատ բառեր էր արտասանում, ասես թե լաղրում էր ընկերոջը:

— Է՛հ, Արշակ, իսկի նամակ գրել չգիտես,— թշնամու շորս տանկ մենակ ոչնչացրիր, հիմա մի աղջկանից վախենում ես,— ասում էր այն մեկը, որը կարծես, թե լաղրում էր նամակը:

— Հո ես բանաստեղծ չե՞մ, որ երբ քեֆս ուղեց, նստեմ ու հնարեմ. ինչ որ մտքիցս անցնում է, էն պետք է գրեմ,— առարկում էր մյուսը:

— Դեհ, հիմա ճիշտն ասա, իսկի մտքիցդ չի՞ անցնում, մի քիչ սիրածդ աղջկա մոտ հպարտանալ, թե՛ տես, ինչ քաջությունների եմ արել և ինչ շքանշաններ ստացել:

— Ճիշտն ասած՝ մեկ-մեկ մտքիցս անցնում է, բայց հպարտանալու ձևը չգիտեմ:

— Դու էլ բա՛ն ասացիր, ձե՛ր... Կարևորը քաջությունն է. դու քո քաջությունն արա, թող նա էլ, թե խելոք աղջիկ է, պատմի քո մասին իր ընկերուհիներին, թող ձևակերպի ինչպես ինքն է ուզում: Կարծում ես նա քեզնով չի՞ հպարտանալու իր ընկերուհիների մոտ: Էնպես ձև տա քո մի խոսքին, կամ մի հասարակ գործին որ դու էլ շշմես, թե էդ ե՞րբ եմ ես էդքան խելոքացել, էդքան մեծ գործեր արել...

— Հո բոլոր աղջիկները բանաստեղծ չեն, որ հազար տեսակ զարդարեն քո մի խոսքը, կամ հասարակ գործը,— կրկին առարկեց նա, որին Արշակ կոչեց ընկերը:

— Էլի բանաստեղծ... տո՛, տնաքանդ, բանաստեղծն ի՞նչ է սիրահարված աղջկա դեմ,— ձայնը բարձրացրեց մյուսը.— բանաստեղծը պետք է տանջվի, գլուխ ջախդի, որ վերջը համոզվի, թե լա՛վ դուրս եկավ իր գործը... չե՛ն պախարակի իրեն... իսկ սիրահարված աղջկա համար ոչ մի քննադատ չկա. ինքն է ու իր լեզուն, հասկացա՞ր...

— Հասկացա, բայց...

Այդ վայրկյանին նրանց մոտեցավ Շուշանյանը և զրույցն ընդհատվեց: Արշակի բերանից թռած «բայցը» մնաց օդի մեջ կախված:

— Ոչ մի «բայց». ճիշտ է ասում ընկերդ,— նրանց մոտենալով միջամտեց Շուշանյանը և ժպտաց:— Դու, ինչպես երևում է, դեռ ջահել ես և «բայց»-երը քեզ խանգարում են: Իսկ սա, ինչպես

տեսնում եմ «բայցերի շրջանն անցել ու մտել է «ե»-երի շրջա-
նը.— ասաց Շուշանյանը շուտասեկուկի նման արագ և ավելաց-
րեց.

— Դուք ինձ ասացեք, որտե՞ղ է մարտկոցի հրամանատարը:

— Այ, այնտեղ, գետափին նստած է ավագ լեյտենանտը,—
պատասխանեց Արշակի զրուցակիցը, ցույց տալով գետի մեջ
ժայռակույտից գոյացած փոքրիկ կղզու ուղղությամբ:

Շուշանյանը քայլերն ուղղեց ցույց տված կողմը.

— Ինչ էր նշանակում այդ ավագ լեյտենանտի բառախաղը
«բայց»-երի ու «ե»-երի հետ, չհասկացա.— հարցրեց ընկերոջն
Արշակը:

— Եթե սիրո գործում փորձ ունենայիր, կհասկանայիր: Այդ
նշանակում է, թե որ նամակդ գրես առանց վախվճելու և տա-
տանվելու, համարձակ, ինչպես որ սիրտդ է թելադրում, «բայց»-
երը չեն խանգարի ու այնքան բան կգրես, որ աշխարհի «ե»-երը
չեն բավարարի քեզ,— պրոֆեսորի հանդարտությամբ, բայց աչ-
քերի մեջ խորամանկ ժպիտը խաղացնելով ասաց ընկերը և ինք-
նագուհի աջ ձեռքը տարավ դեպի բեխերը:

— Դե լա՛վ, այդքան էլ միք հպարտանա ձեր սիրային փոր-
ձառությամբ: Ես դեռ կհասնեմ ձեր «ե»-երին, իսկ դուք... Դուք
հո չե՞ք կարող ետ դառնալ:

— Այդ մեկը ճիշտ ասացիր, Արշակ,— խոր ավստոսանքով
հառաչեց ընկերը.— քաղցր է ջահելի սերը, թեկուզ հազարավոր
«բայց»-եր խճճվեն նրա ոտքերի արանքում:

Այդ ժամանակ Կոնստանդին Շուշանյանը մոտեցավ գետա-
փին մենակ նստած մարտկոցի հրամանատարին, որը բորիկ ոտ-
քերը կախել էր սառը ջրի մեջ ու վայելում էր հանգստության այդ
հաղվագյուտ վայրկյանը:

— Բարև ձեզ,— մեղմ ասաց Շուշանյանը և ձեռքը մեկնեց
նրան, արտասանելով իր ազդանունը:

Մարտկոցի հրամանատարն արագ հանեց ջրի միջից թաց
ձեռքը, քսեց շալվարին, որ չորացնի, բայց որովհետև այդ երկար
կտևեր, իսկ Շուշանյանի ձեռքը կախված էր օդում նրա գլխավե-
րեր, նա ձեռքը մեկնեց Շուշանյանին և մեղավորի ժպիտով ար-
տասանեց.

— Սուրեն Մարտիրոսյան:

«Մուրեմն ճիշտ եմ եկել».— մտածեց Շուշանյանը և լուռ նստեց նրա կողքին, մտախոհ հայացքը դիմացի փոքրիկ կղզուն հառած:

— Ես ձեզ լսում եմ.— պատրաստակամությամբ դեպի ֆոտո-պարատը վզից կախած անծանոթ ուսանողի դառնալով ասաց Մարտիրոսյանը.

Շուշանյանը լուռ էր:

Սուրենը կրծքին փայլեցնելով մի քանի շքանշաններն ու մեղաները ամբողջ մարմնով շուռ եկավ նրա կողմն ու հետաքրքրությամբ նայեց նրա դեմքին, ապա հայացքի ուղղությամբ: «Ո՞վ է սա և ո՞ւր է նայում այսքան մտախոհ».— անցավ Սուրենի մրտաբույ:

— Տեսնո՞ւմ եք այդ փոքրիկ կղզին.— առանց Սուրենին նայելու ցածր, գրեթե շշուշուկ ասաց Շուշանյանը և չապասեկով նրա պատասխանին, շարունակեց: Ուշիդ երկու տարի սրանից առաջ այդ կղզին իմ դիտակետն էր: Ես մարտկոցի կոմիսար էի, այնպիսի մարտկոցի, ինչպիսին ձերն է: Մենք նահանջում էինք դեպի Սեվաստոպոլ և մի փոքրիկ, բայց իր հետևանքներով մեծ սխալի պատճառով ընկանք թակարդի մեջ: Մենք մտանք այս ձորը, որտեղից դուք եք մտել, և մնացինք ձորում, որովհետև թշնամին փակեց նաև ներքևի ճանապարհը: Նա ձեռքը մեկնեց գետի հոսանքի ուղղությամբ: Մի մռայլ և անձրևոտ գիշեր էր. իսկ մենք, ես և իմ հրամանատարը, պառկած այդ ժայռի վրա, մտածում էինք մի ելք գտնելու մասին... — նա հառաչեց ու մի պահ լուռ մնաց: — Եվ գտանք... շարունակեց նա.— ելքը գտանք ու դուրս պրծանք թակարդից... Բայց նա ընկավ, իմ հրամանատարը, երբ ձեռքեցինք օղակը... դա երկար պատմություն է... բայց ավստո, լավ տղա էր... քաջ, ազնիվ.— իսկական ռուսի հոգի ուներ... այնքան էի սիրում նրան... Եվ երբ այժմ նայում եմ այդ ժայռակույտին, ինձ թվում է, թե նրա գերեզմանն է դա, այնքան հարազատ են այդ քարերը ինձ...

Նա լռեց և տխուր հայացքով շարունակեց դիտել փոքրիկ կղզին:

Սուրենը նույնպես լուռ, մի փոքր էլ զարմացած իր այցելուի անսպասելի անկեղծությամբ սկսած պատմության վրա, լսում էր նրան, հայացքը հառած նրա տխուր աչքերին:

Երբ Շուշանյանը վերջացրեց իր պատմութիւնը, ավագ լիշ-տենանտ Սուրեն Մարտիրոսյանը, որի աջ ալտի վրայի դեռ թարմ սպին խոսելուց կծկվում էր, հարցրեց.

— Իսկ հիմա ո՞ր զորամասումն եք դուք:

— Ոչ մի... խորը թիկունքումն եմ,— ասեւ ինքն իրենից դժգոհ պատասխանեց Շուշանյանը:— Անդրկովկասյան ռազմա-ճակատի Կարմիր բանակային թերթում եմ աշխատում: Եկել եմ նյութեր վերցնեմ ձերոնց մասին, լուսանկարեմ նրանց ու գնամ:

— Իսկ ե՞րբ եք ուզում վերադառնալ,— հետաքրքրվեց Մարտիրոսյանը:

— Այ, երբ Սևաստոպոլը վերցնեք, էլ բան չի մնա Ղրիմում անելու, ես էլ կգնամ:

Կոնստանդին Շուշանյանի պարզութիւնն ու անկեղծ անմիջականութիւնն այնքան գրավեցին Սուրենին, որ նա մի անդուստ համակերանքով լցվեց դեպի անծանոթ սպան: Սակայն նա զինվորական օրինականութիւնը պահպանելու համար, այնուամենայնիւ, մի տեսակ մտերմական տոնով ու ժպտը դնալով հարցրեց:

— Իսկ դուք, ներեցեք, իրավունք ունե՞ք նկարելու մերոնց. քաղաքում եղե՞լ եք:

— Ի հարկե եղել եմ,— պատասխանեց Շուշանյանը և ծոցազրպանից հանեց արդեն ճմլված իր գործուղման վկայականը: Սուրենը կարգաց թուղթը և վերադարձրեց Շուշանյանին:

— Ուրեմն պետք է վերադառնաք Թբիլիսի, դուցե և Իրեան գնաք,— առանց կարտաի շեշտը թարցնելու Սուրենն արտասանեց այդ քաղաքների անունները և քնքշությամբ ավելացրեց.— առաջինում քույրս է ապրում, իսկ վերջինում՝ մայրս:

— Դուցե կցանկանայիք նամա՞կ գրել, մեծ հաճույքով կտանեմ և կհանձնեմ նրանց,— եթե... նա ինչ-որ բան էր ուզում ավելացնել, բայց լռեց:

— Եթե ի՞նչ,— հարցրեց Սուրենը և նայեց Շուշանյանի աչքերին:— Դուք կարծում եք, թե չե՞մ վստահի մի հասարակ նա-մակ հանձնել ձեզ.— հարցրեց նա:

— Ո՛չ, այդ չէր... Ուրիշ բան էի մտածում... Սակայն այդ մասին թողնենք: Այժմ ես խնդրում եմ ինձ մոտ կանչեք ձեր լավագոյն ռազմիկներին:

Մի փոքր անց Շուշանյանին շրջապատեցին մի տասնյակից

«ավելի մարտկոցայիններ՝ մարտիկներ, սերժանտներ, որոնց մեծ մասի կրծքին, բացի այլ շքանշաններից ու մեդալներից, կախված էին արժաթափայլ աստղերը, փառքի շքանշանները»

«Հենց այդ էլ իմ ուզածն է»,— ուրախացավ Շուշանյանը, հիշելով խմբագրի հանձնարարությունը՝ ամենից առաջ և ամենից շատ շարքային ու սերժանտական կազմին վերաբերող նյութեր վերցնելու մասին: «Հենց բոլորի կրծքին էլ փառքն է բաղմեղ» — քավականությամբ նշեց մտքում: Ապա նա, ինչպես հարկն էր, զրուցեց բոլորի հետ, նշումներ արեց ծոցատետրում, նկարեց առանձին-առանձին, հետո բոլորին միասին: Հրանոթի մոտ կանգնած, մարտական կրակ վարելու դիրքով լուսանկարեց զորամասում հայտնի նշանառու Արշակ Սարոյանին՝ հրանոթային անձնակազմի հետ միասին և Արշակի նամակը հիշելով կատակեց.

— Ես չգիտեմ, թե ինչու եմ նկարում մի վախկոտ նշանառուի, որը մի աղջկա սրտի էլ ուղիղ նշան չի կարող բռնել, — խորամանկ ժպտաց նա և աչքով արեց Արշակի ընկերներին: Մեջիքը, հրանոթի հրամանատարը, որը սովորեցնում էր Արշակին նամակ գրել, փոփկաց: Բոլորն էլ նրա հետ միասին հռհռացին, շնայած դործին տեղյակ չէին: Արշակը կարմրեց մինչև ականջները:

— Հետո, հետո, ընկեր ավագ լեյտենանտ, — միջամտեց Մեջիքը. — Արշակն իր հերոսության կեսը պահել է թիկունքում շարունակելու, երբ տուն վերադառնանք հաղթանակով...

— Ի հարկե, թիկունքում էլ հերոսություն անելը հեշտ բան չէ, — նույն կատակի տոնով շարունակեց Շուշանյանը. — մանավանդ, երբ շփոթվես սիրածդ աղջկա հետ խոսելիս...

Բոլորն ուրախ քրքջացին: Շուշանյանն այդպես ուրախ էլ նկարեց նրանց:

Այդ ժամանակ եկան և հայտնեցին, որ մարտկոցի հրամանատարը դինվորական թղթակից ընկեր ավագ լեյտենանտին կանչում է իր քարայրը: Շուշանյանը գնաց:

Երբ նա կուսցած մտավ քարայրը և նայեց հատակին փռված լայն վրան-թիկնոցի վրա բաց արած առատ սեղանին, աչքերը դարմանքից շոնց: Նա երկար նայում էր քարայրի խորքը, քարի վրա նստած Սուրենին:

Սեղանի, ավելի ճիշտ այդ սփռոցի վրա դասավորված էին

այնպիսի ուտելիքներ, որոնք հաճախ հայկական գյուղի հարսանիքի սեղանի վրա կարելի էր գտնել:

Շուշանյանն աչքերն էր թարթում և նայում մեկ սեղանին, մեկ գոհունակությամբ ժպտացող Սուրենին ու չէր հավատում աչքերին... Այն երբ էր արդյոք, քանի՞ տարի է անցել այն օրից, երբ նա վերջին անգամ այդպիսի սիրոց է տեսել փռած իր առաջ... իսկ այժմ, ռազմաճակատի այս խուլ քարանձավում... մի՞թե սա պատրանք չէ...

Ոչ, նրա տեսածը պատրանք չէր:

Սիրոցի վրա դրված էին ճերմակ լավաշների ծալքերը, մի քանի տեսակի ու ձևի թխված գաթաներ, դավուրմա, թել-թել, խնամքով կծիկ արած շեշիլ պանիր, որը շողում էր դեղնավուն փայլով, շիր, շամիչ, ալանի, սուճուխ, ծխախոտի հայկական տեսակներ՝ «Սասունցի Դավիթ» «Սևան» և այդ ամենը զարդարող խմիչքի շշեր, որոնց վրա վեհոքեն բազմել էր Արարատ սարը:

Հավաքվում էին սպաներ՝ կրակային դասակների հրամանատարները, ավագ սերժանտներ՝ հրանոթների հրամանատարները, եկավ և մարտկոցի ավագը՝ մի կոճղի նման հաստ ու ղնդլիկ, միջահասակ զինվոր, որին մարտկոցում հաճախ ոչ թե ավագ, այլ նախագահ էին կանչում, մինչև պատերազմը նրա կոլխոզի նախագահ լինելու պատճառով: Բայց մեկը դեռ չկար: Շուշանյանը դեռ ոտքի վրա սպասում էր այդ մեկին, ստեպ-ստեպ նայելով քարայրի մուտքին ու միևնույն ժամանակ շփտեր ինչպես արտահայտել իր զարմանքը, հիացմունքն ու հետաքրքրությունը:

— Խնդրեմ նստեցեք, ընկեր ավագ լեյտենանտ, նստեցեք, ընկերներ.— թամադայի դիրք ու շարժումն ընդունելով կարգադրեց մարտկոցի հրամանատարը, ամեն մեկին ցույց տալով նստելու համապատասխան տեղ՝ ըստ իրենց աստիճանի:

Նա Շուշանյանին տեղ տվեց իր ձախ կողքին:

Որք բոլորը տեղավորվեցին, նա կոնյակով լցրեց իր մետաղյա բաժակը, կարգադրեց, որ ամենքն էլ լցնեն իրենցը, և վեր բարձրացնելով իր բաժակը, սկսեց.

— Իմ սիրելի մարտական ընկերներ, վաղը մայիսի մեկն է... տոնի օրը մենք պետք է Սևաստոպոլում լինենք, բայց գրոհի հրաման չեղավ... գուցե լավն էլ այդ էր, չգիտեմ... վաղը շինենք, մյուս օրը կլինենք, այդ ոչինչ. մեր հաղթանակը մեր հրա-

նոթների փողերի մեջ է նստած. հ'րբ ցանկանանք, դուրս կրերենք այնտեղից... եկեք այսօր ուրախ սրտով և հպարտ հոգով . դիմավորենք մեր գարնան տոներ և հավաստիացնենք մեր հայրենիքին, մեր հայ ժողովրդին, որ հալալ է մեզ այս հացը.— նա կտրեց լավաշի մի կտոր և բարձրացրեց գլխից վեր.— այս հացը, որ դուրս է եկել հայի հին, դարավոր թոնրից ու հասել է մեզ... խմենք մեր հաղթանակի, մեր ժողովրդի հավիտյան ծխացող օջախի կենացը.— ձայնը բարձրացրեց նա և մի ուժգույն դատարկեց բաժակը:

Նրա աջ այտի դեռ թարմ սպին կծկվեց: Հետո նա գլխով նշան արավ բոլորին, որ խմեն և նայեց Շուշանյանի կողմը: Սուրենը զգաց, որ Շուշանյանը հուզված է: Նրա աջ ձեռքում բռնած բաժակը դողում էր և կոնյակի ոսկեգույն կաթիլները թափվում էին լավաշի վրա:

Որո՞նք էին Շուշանյանի հուզմունքի հիմնական պատճառները... Սուրենին դեռ լրիվ հայտնի չէին, բայց մի բան որոշակի տեսնում էր նա, որ իր հետ նոր միայն ծանոթացած այդ սպայի սրտում ինչ-որ տարօրինակ փոթորիկ կա, ինչ-որ վշտի ու երջանկության իրար դեմ ծառացած ալիքների մի ուժգին ընդհարում, որի թափից ցնցվում, դողում են նրա ձեռքերը: Այդ պատճառով Սուրենը վճռականորեն ցանկացավ մարել հեռավոր թիկունքից իրենց ալիքալուծության եկած ընկերոջ սրտի կրակը հայրենական կոնյակի ուժով և ուրախացնել նրան:

— Խմե՛ք, ընկեր ավագ լեյտենանտ, խմեք ձեր և մեր հարազատների կենացը, որոնց կարոտ աչքը մեր ճանապարհն է պահում.— այնպես բարձրաձայն, ուրախ, հպարտ և հավատով արտասանեց նա, որ կարծես հենց հիմա վրա էր հասնելու հանդիպման երջանիկ պահը:

• Շուշանյանը կարծես հենց դրան էր սպասում:

— Այո,—ասաց նա, և նրա դողացող ձեռքում բռնած բաժակից կոնյակի ոսկեգույն կաթիլները թափվեցին լավաշի վրա:— Այո դուք ճիշտ ասացիք՝ մեր հարազատների կարոտ աչքը մեր ճանապարհին է... միայն մի տարբերությամբ. իմ հարազատներն ինձ սպասում են այստեղ, Սևաստոպոլում— նա ձեռքը մեկնեց դեպի արևմուտք, — իսկ ձեր հարազատներն այնտեղ, Երևանում,— ձեռքը մեկնեց դեպի արևելք:

Բոլորը լուռ հետևում էին նրան:

— Ես երջանիկ եմ, ընկերներ,— շարունակեց նա,— բայց իմ երջանկությունը իմ մանկության օրից վշտի մի թափանցիկ շղարշով է պատած: Ես անգաղար պայքարել եմ ու պոկել իմ երջանկության վրա փռված այդ քողը, ինչպես ակնաբուժն է վիրահատում սպիտակ փառով պատած աչքը, բայց այդ անխնայ վշտի փառը կրկին գալիս ու ծածկում է իմ երջանկությունը և ես այդ պահերին պղտորված աչքով եմ նայում պայծառ աշխարհին: Թող ներեն ինձ ընկերները, բայց ես պետք է բաց անեմ իմ սիրտը, ձեր առաջ... ուրիշ էլ ե՞րբ, որտե՞ղ ես այդ պետք է կատարեմ, եթե ոչ այսօր, այստեղ, ձեր շրջապատում...

... Ես ծնվել եմ Ղարսի նահանգի գյուղերից մեկում. մանուկ հասակից տեսել եմ դաղթ, կոտորած, անտուն թափառումներ... կյանքի ալիքները ծնողներին բերել, հանել են Սև ծովի ափերը և ապա կյանքը հրաժեշտ է տվել նրանց, երբ ես պատանի եմ եղել: Ես մեծացել եմ այստեղ, Ղրիմում, ապրել ու սովորել եմ Յալթայի պես դեղեցիկ քաղաքում. այնուհետև մեկնել եմ Մոսկվա, սովորել, ավարտել ու կրկին վերադարձել Ղրիմ, արդեն իբրև հասունացած մարդ... ամուսնացել եմ, ունեցել երեխա, ապրել եմ գոհ, հպարտ ու երջանիկ այստեղ, իմ այս նոր, երկրորդ հայրենիքում, չնայած, որ հեռու եմ եղել իմ հայ եղբայրներից, իմ հայրենիքից... Բայց եկավ պատերազմը և կրկին իմ երջանկության վրա վշտի փառը քաշեց... Ես դնացի պատերազմ, իսկ իմ ընտանիքը մնաց Յալթայում: Գերմանացիները գրավեցին այն, գերեցին նաև իմ ընտանիքը այն օրերին, երբ ես իմ մարտկոցով փակված այս ձորում, հենց այս քարանձավում իմ մարտական ընկերների հետ հնար էի որոնում թշնամու մեղ օղակող շղթան ճեղքելու և դիպի Սևաստոպոլ դուրս գալու համար: Այն ժամանակ ես մարտկոցի կոմիսար էի:— Այդ հիշելով նա դարձավ Սուրենին:— Ի դեպ, ո՞ւր է ձեր նախկին կոմիսարը, ձեր քաղաքական դժով տեղակալը:

— Նա հրետգնդում էր, ծանր վիրավորվեց Կերչում և ուղարկվեց գոսպիտալ,— տխուր պատասխանեց Սուրենը:

— Ափսոս,— արտասանեց նա և շարունակեց:— Այժմ, սիրելի ընկերներ, դուք պետք է որ հասկանաք իմ հուզմունքի պատճառը,— շարունակեց Շուշանյանը.— մի կողմից ես ապրում եմ

իմ կորած ընտանիքը որոնելու տագնապը. նրանք Յալթայում և Սիմֆերոպոլում շփարկեցին,— խի մյուս կողմից մեր հաղթական զորագնդերի հետ, ձեզ հետ ես պետք է մտնեմ Սևաստոպոլ, այն քաղաքը, ուր պետք է գտնեմ իմ զավակին: Մի կողմից՝ ես Սևաստոպոլ եմ մտնում այն ճանապարհով, որով ես նահանջել եմ, խի մյուս կողմից՝ ես գնում եմ իբրև հաղթող զինվոր, ձեզ հետ, հայ քաջարի ռազմիկներիդ հետ, իմ հայրենակիցների հետ, իմ սիրած ղենքի ընկերների հետ... Սա երջանիկ եմ, որովհետև մենք այսօր հալածում ենք թշնամուն և ես գնում եմ այն ճանապարհով, որով անցել է թշնամին, ես գնում եմ իմ սևիտական արյան հետքերով— ես արյուն եմ թափել այդ ճանապարհների վրա... խի այդ քաղցր է հիշելը...

Այժմ ձեզ հետ միասին ես գնում եմ դեպի իմ ընտանիքը... ո՞ղջ կգտնեմ արդյոք իմ զավակին, թե ոչ, այդ վաղը ցույց կտա, այդ ցույց կտա ձեր հմուտ օպերացիան, որը շատ ավելի բարդ է, քան հիշատակածս ակնարուծի օպերացիան... Ձեր վաղվա կատարելիք օպերացիայի հաջողության կենացը, ընկերնե՛ր,— ասաց նա և խմեց ձեռքում բռնած բաժակի մեջ շողացող կոնյակը:

— Կգտնե՛նք, ողջ և առողջ կգտնենք ձեր զավակին:

— Դեն նետեր վշտի քողը ձեր դեմքից և ուրախացեք, ընկերավագ լեյտենանտ:

— Դուք ձեր վշտի փառը թողել եք Ղարսում և այսօր պետք է պարզ աչքով նայեք աշխարհին... Աշխարհը այլևս այն աշխարհը չէ,— նրա ականջին մեղմ շշնջաց Սուրենը:

— Իսկ ղարսեցիներ կա՞ն ձեր մեջ.— հարցրեց Շուշանյանը Սուրենին, երբ լսեց Ղարսի անունը:

— Ինչքա՞ն ուզեք, հենց մեկը ես... Ձեր խոնարհ ծառան,— ժպտալով պատասխանեց Սուրենը և ձախ թեք գցեց Շուշանյանի վզով:

Շուշանյանն այլևս չկարողացավ դսպել իրեն, փաթաթվեց Սուրենին և համբուրեց նրա աջ այտի դեռ թարմ սալին:

— Ուա՛, — գոռացին բոլորը և ծափերի հուժկու ձայնը թնդաց քարանձավում:

Ձինվորների ուրախ քեֆը մտավ իր հոռի մեջ:

Նա մի փոքր գինով էր խմիչքից, բայց առավել գինով էր այդ օրվա իր ստացած նոր տպավորություններից և այն հուշերից, որոնք առավոտից հանգիստ չէին տալիս նրան:

Մարտկոցի ընկերներից բաժանվեց բարձր տրամագրությամբ և այդպես ուրախ սրտով էլ շրջեց գնդի համարյա բոլոր ստորաբաժանումները, ապա այդ գնդից անցավ մյուս գունդը, հանդիպեց բոլոր այն մարտիկներին և հրամանատարներին, որոնց մասին հիացմունքով խոսել էր գեներալը, զրուցեց նրանց հետ, նկարեց բոլորին, կատակներ արեց և վերադարձավ:

Այն գետնափորը, ուր տեղավորված էր հայկական զորամասի թերթի խմբագրությունը և ուր պետք է գիշերեր ինքը, գտնվում էր փոքրիկ անտառապատ բլրի ստորոտին, մի կոշտ ու կոպիտ թխկենու տակ: Նա իր վիթխարի հասակով մեկ մեջքի վրա պառկել էր գետնափորի դիմացի կանաչների վրա, խմբագրության տպարան — մեքենայից մի փոքր հեռու և ցրված հայացքով նայում էր երկնքում փայլող աստղերին: Սակայն նրա հայացքը չէր կենտրոնանում մի որևէ աստղի կամ աստղախմբի վրա: Աստղերի փոխարեն նրա աչքերի դեմ շարժվում, խոսում, կատակում, իրար ձեռք առնում ու ծիծաղում էին այն ռազմիկները, որոնց հետ հանդիպել էր նա այդ օրը: Այդ բոլորը նույնպես ձուլվում էին աստղերի համակարգության մեջ, հեռանում նրա հայացքից: Խմբագրության աշխատող ապաներն ու զրաշարները, որոնք ասես իրարանցման մեջ, զբաղված էին ռադիո-ընդունիչը կարգի բերելով, որպեսզի գիշերը ընդունեն ընկեր Ստալինի մայիսմեկյան հրամանը, նույնպես նրա մտքերը չէին կլանում: Նույնիսկ լենինական քաղաքի երկաթուղայինների պատգամավորները, որոնք կտրելով հազարավոր կիլոմետրեր, եկել էին Հայաստանից, իրենց հետ քաջարի զինվորներին բերել նրանց կարոտած մայրերի ու քույրերի, զավակների ու կանանց շուրթերից պոկված անուշ համբույրն ու բազմապիսի նվերներ, այդ պատգամավորների հետ զինվորների ունեցած հուզիչ հանդիպումները նույնիսկ ձուլվել էին աստղային համակարգության մեջ և մի պահ հեռացել նրա մտքի տեսադաշտից...

Կոնստանդին Շուշանյանի աստղերին հառած հայացքն

ու բոցավառվող երևակայությունն այդ պահին իրենց վրա էին քեւեռել ավագ լեյտենանտ Խաչիկ Միրոյանի վաշտի ավտոմատավոր զինվորները և մեկ էլ մի աղջիկ, որին բոլորը հայկական զորամասում «Յիգանկա» էին կանչում:

Մարինայի— այդպես էր աղջկա իսկական անունը— հակիրճ պատմությունը առանձնապես հուզեց Շուշանյանին ոչ միայն դատարտասուրբ և դրամատիկ լինելու պատճառով, այլ և այն պատճառով, որ նրա այստեղ գտնվելու փաստը, ըստինքյան, հետաքրքիր էր և հուղիշ:

Նրա հայրը գնչու էր, մայրը կազակուհի: Պատերազմը մտավ Դոնբաս, երբ այդ սև, խոշոր աչքերով, թխադեմ ու բարակիրան աղջիկն իր 18-րդ դարուն էր բոլորել: Եվ նա մոր բազմաթիվ թախանձանքներին ուշադրություն չդարձնելով, կամավոր գնաց Կարմիր Բանակ: Ո՛ւր մնացին հայրն ու մայրը, ինքն էլ չգիտեր այժմ... Նա իր ջահել կյանքը դեցեղ կովի բոցերի մեջ որպեսզի այնտեղից դուրս քաշի, փրկի վիրավոր մարտիկներին: Նովորո-սիյսկի տակ նա սանիտարուհի էր և ահա, կովի դաշտում, երբ նա ծանր վիրավորված լեյտենանտին իր աղջկական քնքուշ թևերի մեջ առած, սողում էր դեպի թիկունք, արկը խփեց նրան և թաղեց հողի հաստ շերտի տակ... Եվ երբ նրա վերքերի պատճառած տանջող ցավերը մեղմանում էին, նա անսպասելի տեղեկացավ, որ ինքը գտնվում է Երևանի մի գոսպիտալում: Երևանում դեպի նա ցուցաբերած քնքուշ, հոգատար խնամքն ու հարազատ, սրտաբուխ վերաբերմունքը բուժեցին նրա բազմաթիվ վերքերը: Նա նորից կյանք առավ և նրա հոգու խորքում երախտագիտության ու պարտքի դժգոհությունն ամուր հիմք դրեց:

Առողջանալուց հետո, շնայած այլանդակվել էր նրա գեղեցիկ, թուխ դեմքը, ծովել էր բերանը և մարել էին աչքերի սև բոցերը, նա համառ կերպով պահանջել էր, որ իրեն կրկին ուղարկեն ռազմաճակատ և անպայման հայկական զորամաս, որպեսզի հայ մարտիկների հետ միասին մարտնչի հայ ժողովրդի երջանկության համար և հայ մայրերի վիրավոր զավակներին դուրս բերի կովի դաշտից, փրկի նրանց կյանքը և դրանով հատուցի իր պարտքը...

Շուշանյանը չէր կարողանում առանց հուզվելու հիշել այդ

արտասովոր աղջկան, բոլոր զինվորներին սիրելի այդ գնչուհու
ու նրա հուզիչ արարքը:

Մյուս երեւոյթը, որ ամեն վայրկյան կանգնած էր նրա դեպի
երկինք ուղղած աչքերի առաջ, դա Միրոյանի ավտոմատավորնե-
րի անսովոր վեճն էր իրենց հրամանատարի հետ:

Երբ Շուշանյանը մտաւ նրանց վաշտը, ինքը, ավագ լեյտե-
նանտ Միրոյանը, շարեւ էր ողջ վաշտը և մի թղթի կտորի վրա
մատիտով նշում էր այն մարտիկների ազգանունները, որոնք
պետք է մտնեն կազմակերպվող այսպես կոչված «գրոհային ջո-
կատի» մեջ: Այդպիսի ջոկատներ ըստ երեւոյթին ստեղծվում էին
բոլոր գնդերում, որոնք պետք է գրոհէին թշնամու ամբոթյուն-
ները և ճանապարհ հարթէին Սևաստոպոլի գրոհին մասնակցող
իրենց զորամասերի համար:

Եւ ահա, շարքերում աղմկում էին մարտիկները և ամենքը
պահանջում էին, որ նա իրենց էլ գրի այդ ցուցակում... ջոկերի
հրամանատարները շրջապատել էին նրան և իրենց խիզախ մար-
տիկների ազգանուններով ուժակոծում էին նրան: Իսկ նա իրա-
վունք չունէր հրամանատարովյան կողմից սահմանված թվից
ավել մարդ վերցնելու: Նա սկսեց կարգաւ իր կազմած ցուցակը,
բայց դեռ հինգերորդ ազգանվանը չհասած, շարքերը խառնվեցին,
զինվորներն աղմուկ բարձրացրին և սկսվեց մի տարօրինակ վեճ:

— Ես չե՛մ կարող իմ ընկերների հարթած ճանապարհով
մտնել Սևաստոպոլ,— բղավում էր թթված դեմքով մեկը:

— Իմ ջոկն ամբողջովին գրեք, եթե ոչ՝ ես ինքս իմ ջոկով
առանձին կգործեմ,— սպառնում էր ջոկի հրամանատար, սեր-
ժանտ Հարություն Մկրտչյանը:

— Ինչպե՞ս... ես հազարավոր կիլոմետրեր առաջից դամ,
իսկ հիմա վերջին գրոհի ժամանակ պոչի՞ց գնամ,— բողոքում էր
մեկ ուրիշ զինվոր:

— Հո անարխիա չե՞՞ ընկերներ,— փորձում էր համոզել վաշ-
տի հրամանատարը.— գեներալն է այդպես հրամայել:

— Եթե մեր ցանկութունն անարխիա է, թույլ տվեք գնալ գե-
ներալին խնդրելու,— ընդհատեց մեկ ուրիշը:

— Ինչ ես փնթիւթում, գեներալի հրամանը պետք է կատա-
րենք, ոչ թե վիճարկենք,— զայրացաւ Միրոյանը և հրամայեց,—

անցե՛ք տեղերդ, շարվի՛ր, զգա՛մա՜տ... բարձրաձայն հրաման տվեց նա և, երբ շարքը փոքր ինչ կարգի եկավ, մեղմացած ասաց.

— Ընկերնե՛ր, գեներալը պահանջել է 15 հոգի, իսկ դուք ամբողջ վաշտով թափվել եք գլխիս... դրոհի ժամանակ հո չամիշ չե՞ն բաժանում, որ...

— Մենք գիտենք, թե չամիշը սրտեղ են բաժանում... պատվի հարց է, — փնթփնթաց մեկը:

— Մենք մի աղջկա շա՛վի էլ չկանք. — արձագանքեց մյուսը. ըստ երևույթին ակնարկելով Յիգանկային:

— Լավ, ընկերներ, — հուսահատված իր դիրքերը զիջեց Միրոյանը. — դուք հանդարտվեցեք, իսկ ես կխնդրեմ զնդի հրամանատարին, որպեսզի նա գեներալից թույլատրվո՞թյուն վերցնի մեր ամբողջ վաշտը դրոհի տանելու համար. լա՛վ...

— Ուռա՛մա՛, — գոչեցին բոլորը և իրար խառնված շարքերի միջից պոռթկացին զսպված գինյվորի ցնծության ճիչերն ու աղաղակը:

Ամբողջ ժամանակ այդ ճիչերն էին հնչում Շուշանյանի ափանջին ու գինյվորների դժգոհ, բողբոջող դեմքերն էր նա տեսնում, իր աչքերի առաջ:

Նա մեջքի վրա պառկած հայացքը մեխել էր թանաքագույն երկնքի անհունության մեջ և շշնջում էր ասես սատղերի ափանջին.

«Եվ ճիշտ է, որ սրանց հետ կարելի է ամեն տեղ գնալ, փնտրել կորած ընտանիքը և գտնել...» — եզրակացրեց նա և ինչ որ մի բան ուրախ թիրտաց նրա կրծքի տակ:

5

Վերջապես վրա հասավ դրոհի օրը, որին անհամբեր սպասում էր նաև Կոնստանդին Շուշանյանը:

Հայկական զորագնդերը հանգստացած և սպառազինված մինչև վերջին հնարավորություներ, ուրիշ բաղմամբով զորագնդերի հետ միասին, կուռ, կանոնավոր մարտակարգերով շարժվում էին առաջ հանգիստ և անսասան հավատով, որ իրենց այդ վերջին և

վճռական դրոհը մի վիթխարի հեղեղի նման կտրբի և ծովը կլցնի Ղրիմն ապականող թշնամական աղբը:

Յուրաքանչյուր ստորաբաժանում շարժվում էր իր համար նշված որոշակի ուղղությամբ, ունենալով իր առանձին մարտական խնդիրը ռազմաճակատի համապատասխան հատվածում:

Սևաստոպոլը երեք կողմից իր մեջ առնող շիկացած արքանը, որի երկու սուր ատամները՝ երկու հակառակ կողմերի ծովափերից մոտենում էին իրար, ասես թշնամ էր՝ քաղելով ծովի ջրերին: Գեներալ Տալբուխինի զորավարական հմուտ ձեռքը բռնել էր այդ արքանի հակառակ ծայրից ու սեղմում էր այնպես, որ թշնամու պարանոցը հանկարծ դուրս չարձներ արքանի միջից:

Գերմանացու համար ստեղծվել էր մի կացություն, որի մասին սովորաբար ասում են՝ «առջևը հուր է, ետևը՝ ջուր»... ո՞րն էր փրկությանը: Թշնամին փրկությանը որոնում էր իր ուժեղ դիմադրության մեջ և մահացողի իր վերջին, ջգածգորեն լարված օրհասական մարտն էր մղում մահվան դեմ:

Նվաճա, իրար էին խփվում ռազմական երկու վիթխարի մեքենա, որոնց ահադղորդ թափից ցնցվում էր աշխարհը:

Քաղաքը տնքում էր ցավից:

Դեռ դրոհը չսկսած՝ քաղաքաժնի պետն իր մոտ կանչեց իր ապարատի բոլոր սպաներին և համապատասխան հրահանգներ տալով ուղարկեց ամեն մեկին մի զորամաս:

Երբ քաղաքաժնում մնաց միայն Շուշանյանը, պետը դարձավ նրան հետևյալ հարցով.

— Իսկ դո՞ւք, բնկեր ավազ լեյտենանտ, որտե՞ղ եք ցանկանում լինել գրոհի ժամանակ:

— Ես կլինեմ իմ նոր բարեկամների, մարտկոցայինների մոտ, — վճռական ասաց նա: — Ես վաղուց եմ այդ մասին որոշել և համաձայնվել մարտկոցի հրամանատարի հետ. խնդրում եմ լույլ տաք:

Պետը տարակուսանքով գլուխն օրորեց:

— Այդ շատ փոքր ստորաբաժանում է և դուք, այնտեղ գտնվելով, դժվար թե լրիվ պատկերացում ունենաք ողջ զորամասի գործողությունների մասին: Իսկ ձեզ նշույթներ ավելի շատ են հարկավոր, քան մի մարտկոցի մարտական գործողությունները կտան:

— Ինձ նյութեր կտա ամբողջ ռազմաճակատը, ընկեր փոխ-
գնդապետ: Բայց այն մեծ բավականությունը, որ ես կստանամ
մարտկոցում գտնվելով, ուրիշ ոչ ոք չի տա ինձ,—նորից խնդրեց
Շուշանյանը:

— Դուք մի մոռացե՛ք, որ ես պարտավոր եմ նաև ձեր կյանքի
սպառնալույթյան մասին մտածել,— ասաց պետը:— Ես իրավունք
չունեմ ձեզ առաջավոր գլի՞ծ ուղարկելու: Դա ձեր պարտականու-
թյան մեջ չի մտնում: Գուցե ի՞նձ մոտ մնաք, կամ շտաբում:

— Ես ղգացված եմ ձեր հոգատարության համար, բայց իմ
պարտականությունը իմ սպայական խղճով է շարվում, ընկեր
փոխգնդապետ: Ես այսօր ուրիշ կերպ վարվել չեմ կարող,—
վճռաբար ասաց նա և աղերսող հայացքը դեց պետի վրա:

— Լավ,— ասաց պետը.— ես ձեզ թույլ կտամ մարտկոցում
լինելու միայն մի պայմանով... չխառնվել մարտական գործողու-
թյուններին և դնալ մարտկոցի ետևից սոսկ իրրև դիտող...
պա՞րզ է... այդպես էլ կհաղորդեք հրամանատարին.— խիստ
պաշտոնական ասաց պետը և ավելացրեց.— աղատ եք:

Շուշանյանի ուրախությանը շարի շկար: Նա պատրաստ էր մի
թուխքով մոտենալ քաղբաժնի պետին գրկել նրան, սեղմել կրծքին
իրև և շնորհակալության արտահայտությամբ, բայց քաղբաժնի պե-
տի սառը պաշտոնական տոնը թույլ չտվեց այդ: Նա միայն հաղ-
թողի ժպիտով պատիվ տվեց պետին և հեռացավ:

Երբ Շուշանյանը հասավ մարտկոցի դասավորման վայրը,
արևն արդեն թեքվել էր մայրամուտ և մերկ լուզորդի նման երկնքի
աներևույթ աշտարակից խոյանում էր դեպի ծովը:

Թշնամու ականանետային մի մարտկոց, որն սպառազինված
էր վեց փողանի ականանետներով, բարձունքի թիկունքից ուժեղ
կրակ էր տեղում դեպի թշնամու գիրքերը շարժվող մեր հետևակի
շղթաների վրա: Հրաձիգներն ու գնդացրորդները նեղվում էին գեր-
մանական կրակի ուժից ու սեղմվում հողին: Թշնամու ականներն
ընկնում էին շղթայի վրա, կտրում այն, բայց շղթան նորից միա-
նում էր մի քանի քայլ առաջ նետվելով: Գերմանական մարտկոցը
կրակը փոխադրում էր առաջ և կրկին խփում դեպի բարձունքը
սողացող հետևակին: Շուշանյանը հիշեց... Այդ այն բարձունքն
էր, որի ստորոտին զոհվեց Դյակովը, որ միրավորվեց ինքը:

Ինչո՞ւմն էր գաղտնիքը: Մարտկոցը թաքնված էր բլրի

հտեք, բայց նրա կրակի ալիքը այնպիսի ճշգրիտ հաշվով ու համաշափ էր շարժվում մեր հետեակի հետ, որ թվում էր, թե նա խփում է բաց դիրքից ուղիղ նշանառությամբ, ճակատ առ ճակատ... հետեակը գնում էր, բայց մտքում հայհոյում սեփական հրետանուն, որ չի կարողանում լեցնել թշնամուն:

Այդ պահին Շուշանյանը սողեսող մոտեցավ Սուրեն Մարտիրոսյանի հրամանատարական կետին: Վերջին մի հողաթմբի ետև պառկած, հեռագիտակը աչքերին լուռ զննում էր բլուրն ու նրա շրջակայքը: Երբ Շուշանյանը մոտեցավ, նա էլի լուռ, գլխով հավանության նշան արավ, կարծես առաջուց պայմանավորված լինեին, ու շարունակեց դիտել բլուրը: Շուշանյանն աչքերը չռած հետևում էր նրան: Հանկարծ նա նկատեց, որ Սուրենի աջ այտի սպին կծկվեց լարումից: Ապա նա իր կորցրածը դառնա՞մարդու նման արագ ետ սողաց դեպի իրենից մի քանի քայլ հեռու պառկած կապավորը և հեռախոսափողը խեց նրա ձեռքից: Մի վայրկյան անց հնչեց նրա ձայնը.

— Ընկեր մայոր, բարձունքի կատարին գտնվում է թշնամու դիտակետը. թույլ տվեք ուղարկվել այն:

— Շիշտ է. թույլատրում եմ,— եղավ պատասխանը:

Այնուհետև նա բարձրաձայն մարտկոցը մարտի կոչեց, նեցեց կրակի ուղղությունը, ճշտեց հրանոթների նշանացույցը, տարածությունը, արկերի քանակը և գոռաց.

— Թշնամու դիտակետի վրա կրա՛կ...

Անցավ ևս մի քանի լուռ վայրկյան: Այնուհետև հրանոթների կրակային դիրքերից արձագանքի նման կրկնվեց «կրա՛կ» բառը և ամբողջ մարտկոցը միանգամից որոտաց: Համադարկը կրկնվեց հինգ անգամ:

Սուրենը հեռախոսը թողած, հեռագիտակով նայում էր բլրի կատարը ծածկող փշոտ ամպերին:

Այդ ուղարկվածության հետո էլ շարունակվում էր թշնամու մարտկոցի կրակը, սակայն այժմ արդեն երևում էր, որ այլևս ականանետային մարտկոցի կրակը ճշտող այն բջիջը, որը հայտարարել էր Սուրենը բլրի կատարին: Դրանից հետո թշնամու ականաներն ընկնում էին առաջ սողացող հետեակի շղթայից հեռու— մեկ առջևը, մեկ ետևը, բայց արդեն ոչ այն կանոնավոր և համաշափ դիպուկությամբ:

Հետևակը շունչ քաշեց:

Նրա երկարածիկ շղթայի ծայրերն օղակում էին բարձունքը:

Արդյունքը գոհացուցիչ էր: Հազարավոր շուրթեր խրախուսանքի խոսք շնչացին Սուրենի և նրա մարտկոցի հասցեին:

Սակայն հանկարծ, բարձունքի երկու կողմից էլ, գրեթե մի անգամից, ինչպես ուժեղ քամուց զինվորի սրունքները ծածկող շինելի փեշերը, ետ շրջվեցին հետևակի բարձունքն օղակող շղթայի ծայրերը: Հրածիգներն ու զնդացրորդները ետ ընդգրկեցին, ասպարեղ բաց անելով մի ուրիշ ստորաբաժանման, որը մինչ այդ հանգիստ շարժվում էր հետևակի ետևից: Հետևակը փոքր ինչ նահանջեց ծայրերից և սկսեց արտակարգ եռանդով փոքրել հողը: Գնդի և ապա դիվիզիայի ավելի հեռու ընկած հրամանատարական կետերում կասկած և իրարանցում սկսվեց:

Ի՞նչ էր կատարվում այնտեղ, բլրի լանջին, դեռ ոչ-ոք չէր ձարող ասել... բայց այդ նույն վայրկյանին զորաշղթայի երկու ծայրերից միաժամանակ մի բառ, որն ասես կիսվել էր երկու մասի, շառաշով թռավ զինվորների զլխավերևում և շղթայի ուղիղ կենտրոնում միացավ:

— Տանկեր...

Ի հարկե, զնդի հրամանատարական կետում և նույնիսկ Սուրենի մարտկոցում ոչ-ոք չսկսեց այդ կանչը, բայց երբ նրանք տեսան, թե ինչպես զրահահարների վաշտը կիսվեց երկու մասի և երկար ու ծանր հրացանները քարշ տալով մղվեց դեպի բլրի երկու փեշերը, ամենքը հասկացան, որ թշնամին տանկերով է գիմավորում հետևակին:

Այդ ժամանակ Շուշանյանը, ինչպես ասում են, աչքերը չորս արած, նայում էր մեկ բլրի ձախ, մեկ աջ լանջին, մեկ Սուրենին, որը հեռախոսն ականջին և հեռագրատակը աչքերին չգիտես ամբողջովին լսողութուն, թե ամբողջովին տեսողութուն դարձած գլուխն էր շարժում:

Դեռ թշնամու տանկերը չէին երևացել բարձունքի ոչ մեկ, ոչ մյուս լանջին, երբ Սուրենը հեռախոսափողի միջից լսեց հանգիստ մի ձայն.

— Պատրաստվիր տանկերին գիմավորելու:

Մի քանի վայրկյան անց նույն հանգիստ ձայնը հնչեց 76 միլիմետրանոց հրանոթների մարտկոցի հրամանատարի ականջին:

Մանր գլդոնի նման ճնշելով մարդկանց ուղեղը, անցնում էին լուսթյան ծանր վայրկյանները: Ապա մոտոռների խուլ հորնդյունն աստիճանաբար սկսեց բլրի երկու փեշերից վեր բարձրացնել լուսթյան ծածկոցը և նրա տակից ցույց տալ պողպատյա փոքրիկ բերդերի կլոր աշտարակները: Տանկերը երևացին համարյա միաժամանակ՝ բարձունքի, թե՛ աջ և թե՛ ձախ լանջերին: Բլրի կողերը ճմլվում էին տանկերի ճնշման տակ: Յուրաքանչյուր կողմից երեքական տանկ, կողք-կողքի բարձրացան հորիզոնում, կանգ առան մի պահ և ետ դնալով, ծածկվեցին հորիզոնի հետևը: Երկու կողմի տանկերն էլ այնպես միաժամանակ և արագ կատարեցին այդ, որ կարծես բոլորին մի մատ էր շարժում և այդ մատը, դիպչելով շիկացած երկաթի, հանկարծ ահով ետ քաշվեց: Այդ նույն վայրկյանին հեռախոսափողի միջից Սուրենի ականջին հասավ նույնի հանդարտ ձայնը.

— Հասկացա՞ր խաղը...

— Այո. սպասում եմ անակնկալի, — եղավ պատասխանը: Նույն հարցը տրվեց մյուս մարտկոցի հրամանատարին և նույն պատասխանն ստացվեց:

Ջրահահարները դիրքերում համբերությանմբ սպասում էին: Կասկած չկար, որ թշնամին պատրաստվում էր հակազդոհին: Եվ իրոք, շանցած մի քանի րոպե, հորիզոնի վրա փոշի բարձրացավ և խառնվեց բլրի հակառակ լանջերից ուժգին հորձանքով առաջ հոսող հոնդյունի հետ: Տանկերը երևացին այս անգամ բլրի ավելի ցածր փեշերից, իրարից ավելի հեռու տարածության վրա և արագ ընթացքով ու կրակի խուրձեր ժայթքելով խոյացան դեպի հետևակի դիրքերը:

Հակատանկային հրացաններն սկսեցին գործել:

Տանկերը թափով առաջ էին թռչում, և վայրկյան առ վայրկյան կրճատվում էր նրանց ու զրահահարների միջև եղած տարածությունը: Երեքական տանկերի հետևից սահում էին ևս երկուական տանկ: Հարկավոր էր շտապել... Եվ ահա մի ահավոր գոռում-գոչում սկսվեց մարտկոցների կրակային կետերում: Մարդկային ձայները, որ հրամանի կամ մեկը մյուսին շտապեցնող սլահանջի ու խրախուսանքի ձևեր էին ընդունում, խառնվեցին հրանոթների թնդյունին: Իսկ տանկերից կրակող զնդացիներն ու թնդանոթները իրենց ձայնը խառնում էին մոտոռների հոնդյունին:

ու հակառակային հրացանների հատու շրթոցներին: Օդը թանձրացել էր ժխտից ու դողում, վնգում էր քամուց շարժվող էլեկտրալարի նման:

Մի տանկ այրվեց բլրի աջ լանջին: Մյուսը ճեղքեց զրահահարների շղթան և խոյացավ դեպի ետ քաշված հետևակը, իր թրթուռների տակ ճզմելով մի հակառակային հրացան և երկու վինվոր: Մարտկոցի թնդանոթներից մեկը խփում էր այդ տանկին, բայց չէր կարողանում խոցել: Տանկերից երկուսը իրենց հրետանային կրակն ուղղեցին մարտկոցի կրակային կետերի վրա: Սկսվեց մենամարտը: Տանկից թռչող արկը խփեց հրանոթի փողին և տապալեց այն: Անձնակազմը ցրիվ եկավ ու փռվեց գետին հողի ու բեկորների հետ խառնված: Սուբենի սիրտը մղկտացավից ու կծկվեց աչ այտի դեռ թարմ սալին: Շուշանյանը ատամները սեղմած պառկել էր թմբի ետևը և դողում էր անհամբերությամբ:

Այդ ժամանակ Արշակն իր հրանոթը դուրս հանեց նախապես պատրաստված կրակային դիրքից ու գնդացրի նման ճակատ առճակատ, ուղիղ նշանառությամբ սկսեց արկեր տեղալ առաջ խոյացող տանկի վրա: Տանկը խոցված գազանի նման քիթը հողի մեջ թաղեց և ծխաց:

76 միլիմետրանոց հրանոթների մարտկոցն իր կրակը կենտրոնացրել էր բլրի ձախ լանջից եկող տանկերի վրա, որոնք կարծես ավելի դանդաղ էին շարժվում: Բոլորից առաջ սլացող տանկի ուղղությամբ, կարծես հողի տակից, թռան սև շշեր: Տանկը խարույկի նման բոցեր արձակեց և կանգնած տեղում լրիվ շրջան գործելով, շուռ եկավ, որ փախչի, բայց մի արկ խփեց ուղիղ աշտարակին ու փշրեց այն: Այրվող տանկն անշարժացավ տեղում: Տանկերից մեկը կանգ առավ և գնդացրային կարկուտ տեղաց խրամատավորված հետևակի շղթաների վրա: Դեռ նոր փորված դիրքերի բարակ ու երկար հողաշերտերից բարձրանում էր. փոշին, որից զգացվում էր, թե որտեղ է խփում գնդացիրը: Արշակը նշանացույցի խաչադժերի հատման կետի վրա առավ հետևակի վրա կրակող տանկը և փնչաց... Նրա այդ փնչոցը կարծես ուժ էր տալիս իր զցած արկին: Զրահահար արկը խփեց տանկի գնդացրային հրակնատին: Գնդացիրը հավիտյան լռեց, բայց տանկը շարունակեց կանգնած մնալ իր տեղում: Արշակը դայրա-

ցած շուրջը նայեց: Նրա հայացքը կարծես սասում էր. «Ախր ես ճիշտ նշան էի բռնել, ինչո՞ւ չի այրվում սատանան»: Նա կրկին նշանի մեջ վերցրեց նույն տանկը և կրակելիս այնպես կատաղի մոնչաց ու սեղմեց ատամները, որ դրանից ցավ զգաց: Տանկից ծուխ բարձրացավ: Արշակը ժպտաց մանկական ինքնագոհ ժպիտով: Սակայն թշնամին անդդովելի էր: Նա հաստատ վճռել էր տանկային հակագրոհով հո մղել բարձունքի վրա հարձակվող մեր հետևակին և բարձունքն իր ձեռքում պահել: Բայց ավելի անդդովելի էր հրաձգային գունդը, որը ոչ մի պայմանով չէր ուղղում իր դիրքերը դիջել թշնամուն: Ճակատամարտը բորբոքվում էր: Գերմանական մնացած տանկերը մարտի բազմաթիվ ձեռք գործողերով, շարունակում էին կատաղի կրակ տեղալ մեկ մարտկոցի հրանոթների վրա, մեկ դիմացը փռված հետևակի շղթաների վրա, մեկ խոյանում էին հակատանկային հրացաններից մեկն ու մեկի վրա ու ճզմում այն հրաձիգների հետ միասին, բայց ոչ մի կերպ նրանց չէր հաջողվում տեղահան անել հետևակին, խուճապ ստեղծել նրա խրամատներում:

Շուշանյանն անհամբերությամբ հուզվում էր: Նա իր լուսանկարչական ասպարատն աչքերի դեմ բռնած, ինչպես Սուրենն իր հեռադիտակը, մերթ Արշակին էր նկարում — երբ նա քրտնած, կատաղած ու աշխարհից վերացած՝ արկը արկի հտեից ուղարկում էր դեպի թշնամու տանկերը, մերթ՝ Սուրենին էր նկարում, երբ նա հրետանավորի իր փոթորկահույզ տարերքի մեջ գոռում էր իր հրամանները, մերթ ասպարատն ուղղում էր դեպի այրվող տանկը, ապա շուտ էր գալիս հո և դիտում հեռվում բլրի լանջի խիտ մացառների մեջ ամբողջ հասակով կանգնած գնդի հրամանատարին, որը հմուտ՝ դիրիժորի պես ղեկավարում էր ճակատամարտը:

Եղավ մի պահ, երբ թշնամու երեք տանկ, կարծես պայմանավորված, կողք-կողքի կազմեցին մի շարք և թափով դրոհեցին հետևակի ձախ թևի դիրքերի վրա: Տանկերի արյունոտ աչքերից ժայթքող գնդացրային կատաղի կրակը պտուտահողմի նման փռչի էր բարձրացնում խրամատների բարակ հողաշերտերից: Թվաց, թե հետևակի շղթան ցնցվեց ու պոկվեց հողից: Արշակը թնդանոթի փողն ուղղեց երեք տանկերից մեկի վրա, որն ավելի մոտ էր իրեն: Այն վայրկյանին, երբ նա փակեց փակադակն ու փնշալով ձգեց շղթան, այդ նույն վայրկյանին թշնամու մեկ ուրիշ տանկից

շլոկոված արկն ընկավ նրա հրանոթից մի երկու քայլ հեռու և պայթեց։ Օդի մեջ ծառացած հողի, քարերի և արկի բեկորների մեջ կորան և՛ հրանոթը, և՛ հրանոթի անձնակազմը։ Երբ օդը պարզվեց, Սուրենն ու Շուշանյանը միասին, ասես հրամանով, վազեցին դեպի Արշակի հրանոթը։

Արշակը ծանր վիրավոր ընկած էր հրանոթի մոտ, գիտակցությունը կորցրած։ Լցնող Վարդանյանը սպանվել էր քունքին խփած բեկորից։ Մեկիքը շփոթված ու մոլորված նայում էր շուրջը, շիմանալով ինչ անել։ Մնացած համարները որը ծանր, որը թեթև վիրավորված ընկած էին հրանոթի շուրջը, իսկ հրանոթը կանգնած էր անվնաս։

Մարտկոցի հրամանատարի դեմքը վշտից, տանջանքից ու գերագույն լարումից այլալույծ էր այնպես, որ Շուշանյանը շփտեր այդ վայրկյանին իր սրտում կարեկցությամբ, հիացմունքի՝, թե զարմանքի զգացում էր զարթնում դեպի նա։ Սուրենը վագրի «արագության» ու ճարակության գրկեց Արշակի տաք մարմինը և վազեց դեպի հրանոթը ընդառաջ սողացող «Յիգանկան»։ Մինչ Սուրենը աղջկան կհասցնեի մահամերձ վիրավոր Արշակին և շտապով ինչ-որ հրահանգներ կտար նրան, Շուշանյանը վճռեց իր անեկիքը։

Նա նետվեց դեպի հրանոթը, մի ձեռքը երկարեց դեպի կողքին ընկած փամփուռների արկը, մյուսով բաց արեց հրանոթի փակադակը և լցրեց։ Մինչ Սուրենը նույն վագրային թռիչքով կհասներ հրանոթին, Կոստյան արդեն նշանացույցի խաչվող դժերի հատվող կիսում տեսնում էր այն երեք տանկերից երկրորդին, որի կողքից քիչ առաջ սլացող տանկն արդեն ծխում էր Արշակի վերջին կրակոցից հետո։

Շուշանյանի մարմինը դողում էր հուզմունքից։ Պիտի կարողանա՞ արդյոք փոխարինել Արշակին, կկարողանա՞ լուծել անփորձ սիրահարի, բայց հերոս նշանառուի վրեժը... Զի՞ մոռացել արդյոք ճիշտ նշանառության կանոնները... իսկ եթե վրիպի, չե՞ն ծիծաղի իր վրա... ինչպե՞ս կարգարանա քաղաքին պիտի մոտ, որին խոսք է տվել չխառնվել մարտական գործողություններին... Այս մտքերի հորձանքի հետ նա քաշեց փակադակի շղթան։ Արկը խփեց տանկի թրթուռի մոտ, բայց չվնասեց... առաջին կրակոցից հետո, ինչպես փողաբերանից ելնող ծուխը, ցնդեց Շուշանյանի

ամբողջ հուզումը: Նա հանդարտվեց, կարծես մի դույլ սառը ջուր լցրին գլխից: Նա նորից լցրեց հրանոթը և ուղղեց նշանացույցը, կանխելով տանկի ընթացքը: Երբ տանկի քիթը քսվեց նշանացույցի խաչագծի հատումին, նա կատաղի դռռաց:

— Ա՛ռ քեզ, սողուն, սա Արշակի փոխարեն:

Արկը խփեց տանկի աշտարակին ու փշրեց այն: Տանկը կանգ առավ: Շուշանյանի ոգևորությանը չափ չկար: Նա միայնակ, առանց շուրջը նայելու, որ տեսներ, թե ինչ հիացմունքով, սիրով ու հրախտագիտությանմբ էր նայում նրան Սուրենը և Մելիքի օգնությանմբ արկերով լի արկղները դցում նրա կողքը, լցնում էր ու կրակում անդադար դռռալով:

— Տվեք ինձ իմ դավա՛կը, իժն՛ր... Նա տվեք մեզ մեր ընտանիքները, որ առևանգել եք, ավազակներ:

Վրեժխնդրության մոլուցքի մեջ նա հասել էր մի կատաղության, որը ոչ մի սահման չի ճանաչում: Նա կրակում էր, առանց ստուգելու՝ իր դցած արկերը կաշո՞ւմ են նշանակետին, թե ոչ: Ուր որ մի տանկի կերպարանք էր տեսնում, հրանոթի փողն ուղղում էր այն կողմը, կրակում էր ու գոռում, կարծես հրանոթի հետ մրցման մեջ էր մտել, թե որը նրանցից ավելի բարձր կորոտար:

Վերջապես թշնամու մնացած տանկերը փախուստի դիմեցին: Հետևակը դուրս եկավ հողի տակից և դանդաղ սկսեց շարժվել դեպի բարձունքի աջ և ձախ լանջերը: Թշնամին նահանջեց, թողնելով բլրի թիկունքում ստեղծած իր ամրությունները:

Սուրենը հավաքեց իր մարտկոցի մնացորդները և կրնկակոխ շարժվեց հետևակի ետևից:

Շուշանյանը, որ դեռ նոր էր սլքի եկել, հոգնած ու ջարդված նստել էր հրետասայլի վրա, մեջքը հենել էր հրանոթի վահանին ու գնում էր մարտկոցի հետ...

Սուրենի մարտկոցը, կարծես դիտավորյալ գնում էր տեղերով, որով գնացել էր Շուշանյանի մարտկոցը: Եվ նա, հայացքը գետնին առած, փնտրում էր հին ճանապարհի հետքերը, իր սեփական արյան հետքերը:

Նրա աչքերի առաջ իրար էին ձուլվել և՛ լեյտենանտ Դյակովի, և՛ ավագ Ֆիսենկոյի, և՛ ավագ լեյտենանտ Սուրեն Մարտիրոսյանի, և՛ Արշակի հերոսական կերպարները:

Սակայն նա ուրախ էր:

Նրանք գնում էին դեպի Սևաստոպոլ:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑՆԵՐՈՐԴ

1

Լուսթյունը, այն իմաստուն և համայնապարփակ լուսթյունը, որը մայիսյան մի պայծառ առավոտ իջավ Սև ծովի ու Ղրիմի վրա, ազդարարեց ամբողջ աշխարհին, որ պատերազմը Ղրիմում վերջացել է:

Ծանր վիրավոր Սևաստոպոլը տնքում էր առյուծի նման, որին հազար տեղից խոցել են, բայց չեն սպանել: Նա իր ծանրացած գլուխը դրած թաթերին, արյունամած աչքերով նայում էր ծովին ու շնչում խաղաղ առավոտի թարմ, անաքինոզ օդը:

Քաղաքի փողոցներից, հրապարակներից, ծովափնյա բուլվարներից, տներից ու այգիներից բարձրանում էր մի խուլ աղմուկ ու փռվում քաղաքի վրա: Սակայն այդ արդեն այն դժոխային գոռոմ-գոչումը չէր, որի մեջ շնչահեղձ էր լինում Սևաստոպոլը: Ծովի հանդարտ ալիքները խփում էին ափերին մեղմ չլփոցով: Հարյուր հազարավոր սովետական զինվորի սապոգներ դափում էին փողոցների և հրապարակների սալահատակը:

Հեռու, դեպի ծովափ իջնող փողոցի ծայրից լսվեցին զինվորի կոկորդից պոկված քայլերգի բամբ հնչյունները: Մի պահ արևի տակ փայլեցին քառակող ուլիսներն ու մարեցին: Տանկերի մի շարասյուն հնդդունով անցավ բուլվարի ծայրից, խլացնելով քայլերգի հնչյունները: Դեպի Բալակլավա գալարվող խճուղու երկարությամբ կենդանու հարամ աղիքի նման երկար ձգվել էր գերիների մի հսկա շարասյուն, որի միայն մի ծայրն էր երևում:

Մի թեթև ուժգնություն ալացավ դեպի բաց ծովը, ինչ-որ մի տեղ ճաշի նման պտույտ եկավ մի սև կետի գլխավերևում, երկու ուժգն, ասես երկու ձու, գցեց ջուրը և վերադարձավ: Մի կիսավեր շենքի անվթար մնացած ներքնահարկի բաց լուսամուտից լսվում էր կանացի հեծկտոց: Մի ուրիշ տան լուսամուտից փողոց էին թափվում մի զառանցող հիվանդի տնոցները:

Շուշանյանն անցավ այդ լուսամուտի տակից, բայց ոչինչ չլսեց: Նա մտքերով տարված քայլում էր Սևաստոպոլի փողոցներով ու փնտրում գեներալ Կրեյդերի շտաբն ու բանակի թերթի խմբագրությունը Վոլգինին գտնելու համար:

Առավոտյան վաղ բաժանվելով հայկական զորամասից, իր մարտկոցային բարեկամներից, Շուշանյանն իր սրտում տանում էր երկու իրար հակասող զգացում: Մեկն այն էր, որ նա իր կամքին հակառակ, սրտի ճմլոցով բաժանվեց շատ կարճ ժամանակում այնքան մտերմացած Սուրենին ու նրանց երկուսի ընդհանուր սիրտ առարկան հանդիսացող մարտկոցից, որը և տխրության քող էր փռում Կոստյայի դեմքին, իսկ մյուս զգացումը, որ նրան ուրախություն էր բերում, այն էր, որ նա այժմ արդեն հնարավորություն ուներ փնտրելու և գտնելու իր սիրելի Վերային ու Ֆելիքսին: Դրան պետք է ավելացնել նաև այն սրտառուչ վերաբերմունքը, որ ցույց տվեց նրան գեներալը, հայկական զորամասի հրամանատարը:

Այդ պատահել էր այսպես:

Գեներալը իր դիտակետից տեսել էր այն ամենը, ինչ կատարվել էր մարտկոցում, երբ վիրավորվել էր Արշակ Սարոյանը: Երբ ճակատամարտից հետո նրան ղեկուցել էին Շուշանյանի վարժունքի մասին, նա հրամայել էր Կոնստանդին Շուշանյանին ներկայացնել պարզեցումներ: Քաղաքի պետը հիշեցրել էր այն մասին, որ Շուշանյանը խախտել է իր հրամանը — մարտական դրոժողություններին չխառնվելու մասին, և պետք է պատժվի:

Սակայն գեներալն առարկել էր նրան, ասելով.

— Դուք կարող եք նրան պատժել ձեր հրամանը չկատարելու համար, բայց ես նրան կպարգևատրեմ արիության և խիզախության համար: Նրա հոգեվիճակը՝ կապված նրա ընտանիքի ճակատագրի հետ և նրա կատարած այս քայլը բացառիկ է, — ավելացրել էր նա:

Եւ այդպէս Կոնստանդին Շուշանյանը թողել էր հայկական զորամասը, սրտում պահած այդ երկու զգացումները:

Այժմ նա դնում էր փողոցով— այնքան էր մտքերով տարված, որ չնկատեց, թե ինչպէս հանկարծ ընդհարվեց դիմացից եկող զնդապետի հետ: Գնդապետին դիպչելով, նա սթափվեց և շփոթված նայում էր զարմացած ու կարծես մի քիչ էլ զայրացած զնդապետին: Նա դեռ չէր գիտակցել, թե ինչ պետք էր անել նման դեպքում, երբ զնդապետը հոսմորով լի լայն ժպտը դեմքին հանգիստ պատիվ տվեց նրան, ներողութուն խնդրեց և շարունակեց իր ճանապարհը: Շուշանյանը շփոթված ու կարմրած դեռ երկար նայում էր նրա ետևից: Երբ, վերջապէս, զնդապետը աչքից հեռացավ, նա ուշքի եկավ և դրանից ավելի կարմրեց:

«— Թո՛ւ, ինչ շփածո եմ ես...» — քրթմնջաց նա և գլուխը տարուբերելով գնաց:

Ոչ բանակի շտաբում և ոչ էլ թերթի խմբագրատանը նա չգրտավ Վոլգինին: Թերթի պատասխանատու քարտուղարը, որը միշտ ճշգրտորէն հաշվի էր առնում, թե խմբագրության ո՞ր սպան ինչ առաջադրանքով որտեղ է գտնվում, Վոլգինի ճիշտ տեղը չկարողացավ ասել: Նրա մի քանի անորոշ խոսքերից, թե իրենց աշխատակիցներից երկուսը ֆոտո-թղթակիցների հետ գնացել են նավահանգստի շրջակայքում հայտաբերված խոշտանգված սովետական քաղաքացիների դիակներն ուսումնասիրելու, Շուշանյանը եզրակացրեց, որ Վոլգինը նույնպէս նրանց հետ գնացած կլինի:

«— Էլի դիակներ...» ոչ-առանց տհաճության մտքի մեջ կրկնեց Շուշանյանը և քայլերն ուղղեց դեպի նավահանգիստ: Ճանապարհին էլ նա մտածում էր այդ դիակների մասին: «Ուր գնում ես՝ դիակներ: Մինչև ե՞րբ պետք է պոռլա գանք այդ նահատակների շուրջը: Մարդուն սիրտ չի մնում կենդանի մնացածների հետ էլ ուրախ խոսելու... Դե, պարզ է, աշխարհն էլ գիտե, որ այդ բոքենիները ուր ոտք են դրել, ծածկել են դիակներով: Դիակներն արդեն դիակ են, այժմ պետք է մտածել կենդանի մնացածների մասին, քանի դեռ նրանք էլ դիակ չեն դարձել...»:

Այսպէս մտածելով նա քայլում էր Սևաստոպոլի փողոցներով և ինքն էլ հաշիվ չէր տալիս իրեն, թե որտեղից եկան ու նրա գլխում բուն դրին այդ մտքերը:

Այն օրից, երբ նա ընկավ զորամաս և սուզվեց նրա շոնգալի առօրյայի, նրա կյանք հաստատող գործողությունների ծնունդ ալիքների մեջ, միաժամանակ մոռացավ երկրի երեսին լուսածողներգության մառախուղը: Պայծառացել էր նրա հայացքը, որով նա դիտում էր կյանքը ու տեսնում ամիսի պայծառ, ամիսի հաստատուն գույներ: Ռազմադաշտում ընկած դիակները նա դիակ չէր համարում: Նրանք կռվել են և հերոսաբար զոհվել: Եվ դրանք նրա սրտի վրա այն ճնշող տպավորությունը չէին թողնում, ինչ այդ անմեղ քաղաքացիների դիակները, որոնք լուսած էին երկրի երեսին: Եվ ահա նա, Կոնստանդին Շուշանյանը, իր պարտականության բերումով պետք է այցելեր ամեն տեղ, տեսներ, նկարեր, ուսումնասիրեր նրանց սպանության հանգամանքները, իմանար նրանց ով լինելը և հաղարավոր ուրիշների հետ միասին ապրելու ու վերապրելու հաղար ու մի տեսակ ողբերգական վայրկյաններ: Իհարկե, նրա ուղեղի հեռավոր ծալքերի մի անկյունում մի ուրիշ միտք խորամանկորեն աչքը կկոցելով սպասում էր, որ Շուշանյանը վերջացնի իր այդ վայրկյանի գեղումները, որպեսզի հետո ինքը հարձակվի իր թաքստոցից և ջախջախիչ հարված տա նրա սրտից հորդող այդ տրամադրությունը, բայց Շուշանյանը ոչ մի կերպ չէր ցանկանում կարևորություն տալ այդ մտքին, կամ թույլ տալ նրան դուրս գալու իր թաքստոցից: Նա դիտեր, որ այդ միտքը գինված հզոր ու մի տեսակ զորեղ փաստարկներով, պետք է ապացուցեր, որ այդ դիակներով զբաղվելն էլ հենց նույն կյանքը հաստատող նշանակությունն ունի, ինչ որ ռազմադաշտում մղվող ճակատամարտը: Բայց Շուշանյանին այդ պահին ուրիշ մտքեր էին գրավում, ուրիշ բանի էր ձգտում նրա սիրտը: Թե ինչ էր նրա այդ մտորումների նշանակետը, ինչի էր նա ուղում հասնել, դեռ որոշակի չէր կարող ասել, սակայն նա զգում էր, որ այդ վայրկյանին նրան ձեռնառնել էր ոչ մի ուրիշ կողմնակի մտքի միջամտություն և կամ առարկություն: Պարզապես նա չէր ուղում այլևս դիակներ տեսնել, բայց դնում էր... դնում էր, որովհետև պետք էր դնալ: Գնալ և դիակների մեջ որոնել իր կրկնակի պարտականությունը:

Շուշանյանը դեռ նավահանդիստ չէր հասնել, երբ դիմացից եկող մի սպա դիտավորյալ ուժեղ խփեց նրա թևին և շարաճճի մի ժպիտ դեմքին, շարունակեց իր ճանապարհը՝ գաղտնագողի հետ նայելով:

Շուշանյանը սթափվեց մտքերից, գլուխը վեր բարձրացրեց և զայրացած նայեց անցնող սպայի կողմը: Նա մի վայրկյան Կոնստանդինոպոլից, թե սպան հարբած է, ապա նկատելով նրա դադաղագոյի Կոնստանդինոպոլից, տարակուսեց, հետո ուզեց մի երկու սուր խոսքով ձեռ առնել նրան անպատեհ կատակի համար, բայց հիշեց առավոտյան իրեն հանդիպած գնդապետին և մտածեց սրա հետ վարվել նույնպես, ինչպես իր հետ վարվեց գնդապետը: Սակայն մինչ Շուշանյանը կվճռեր իր անելիքը, սպան կանգ առավ, դարձավ դեպի Շուշանյանը և մի այնպիսի հայացք ձգեց նրա վրա, որ Շուշանյանն իսկույն զինաթափվեց... Նրա հայացքը պարզ ասում էր՝ «Ինչ ես գլուխդ կախ անցնում փողոցով և ծանոթներիդ էլ չես նկատում...» կամ, «Նայիր, լավ նայիր, տեսնենք կճանաչե՞ս քո հին ծանոթներին...»:

Շուշանյանը մի պահ ուշիմ նայեց սպայի աչքերին և երեսաջի նման ուրախ ճշաց.

— Սերգեյ, այդ դո՛ւ ես, իմ թանկագին բարեկամ,— կանչեց նա և մի թռիչքով հասավ նրան, գրկեց ու սեղմեց իր կրծքին այնպիսի ուժով, որ կարծես ուզում էր ճզմել նրան իր բազումնեքի մեջ:

— Կոստյա, սիրելիս, սպասիր, սպանեցիր ինձ. չլինի՞ վրեժ ես ուզում լուծել թեիդ խփելու համար, սեռվ,— ասաց սպան ուրախ կատակով և դուրս պրծավ նրա գրկից:

Ընկերները երկար իրար էին նայում և չէին իմանում ինչ խոսել: Հանկարծակի պոռթկացող հուզերի հոսանքը խցանի նման դեմ էր առել նրանց կոկորդում, փակել էր նրանց լեզուն և նրանք կարոտով նայում էին իրար ու ժպտում, անորոշ, կցկտուր բացազանչություններով ուղեկցում իրենց շարժումները, որոնք արտահայտվում էին միմյանց ձեռքը, թևը, մեջքը ուժեղ հիմնով, իրար գրկելով ու բաց թողնելով: Այդպիսի դեպքերում, իրոք, զրգվար է խոսքեր դնել արտահայտելու զգացածդ: Նրանք երկուսն էլ այդ պահին հիշում էին միասին անցկացրած ուսանողական անհոգ, բայց կյանքում ամենից շատ ու ամենից քաղցր հիշվող օրերն ու տարիները այնպեղ, աշխարհի ամենատուրախ քաղաքում, Մոսկվայում:

Այո, նրանք հիշելու շատ բան ունեին:

Տարիներ առաջ, երբ Սերգեյ Պոդգորնին և Կոնստանդին Շու-

շանյանը Մոսկվայի Կինեմոտոգրաֆիայի պետական ինստիտուտի միևնույն լսարանում կողք-կողքի նստեցին և լսեցին՝ կինոյի պատմության առաջին դասախոսությունը, նրանց սրտերը այդ օրվանից շատ բանով կապվեցին իրար։ Այժմ նրանք նայում էին իրար աչքերի մեջ լուռ, մանկական հայացքով, որն ստվերի տակ էր թողնում երկուսի մազերին էլ իշած հղամբ։ Նրանք հիշում էին ջահելության այն օրերը, երբ երկուսն էլ միաժամանակ ծանոթացան երկու ջահել, կենսուրախ ու թովռուն աղջիկներին հետ, երկուսի անունն էլ Վերա։ Նրանք ժամադրվում և հանդիպում էին միաժամանակ, զբոսնում, կամ օսվեա էին դնում միասին։ Ու երբ ուշ երեկոյան աղջիկներին ուղեկցելուց հետո վերադառնում էին հանրակացարան, վճռում էին ուսումնական արտելուց հետո անպայման ամուսնանալ Վերաների հետ և եթե առաջին զավակները տղա լինեն, երկուսին էլ անպայման Ֆելիքս անվանեն։ Այդպես էլ արին նրանք։ Վերջացրին ուսումը և ամուսնացան։ Վերա առաջինը, ինչպես կատակով անվանում էին ընկերուհիներից մեկին, որին սիրահարված էր Շուշանյանը, եկավ հարավ իր սեռիկի հետ։ Իսկ Վերա երկրորդը, մնաց հյուսիսում, մոսկվայում՝ իր Սերյոժայի հետ։ Աշխատանքը կլանեց նրանց և հորձանուտի մեջ, բայց երկու երիտասարդ ընտանիքները մշտական, անխզելի կապ ունեին թե՛ կենդանի և թե՛ նամակների միջոցով, որոնք միշտ պատկերազարդվում էին իրենց կյանքին վերաբերող լուսանկարների հարուստ հավաքածուներով։ Իսկ երբ երկուսն էլ արու զավակ ունեցան, իրենց անխախտ պայմանի համաձայն երկուսին էլ Ֆելիքս անվանեցին։ Եվ ահա, այն ժամանակ, երբ փոքրիկ Ֆելիքսներն սկսեցին թոթովել, դեռ նոր ամբողջած տոտիկներով վազել դեպի կյանքի ճանապարհը, — ամպրոպի նման պայթեց պատերազմը և ամեն ինչ թաղեց նոր հոգսերի փոշու տակ։

— Ի՞նչ ես անում Սերգեյ, որտե՞ղ ես ծառայում հիմա, — վերջապես հարցրեց Շուշանյանը, խզելով հաճելի հուշերով պարուրված լուսությունը։

— Այստեղ, չորրորդ Ուկրաինականում, ղեկավարում եմ կինո-օպերատորների մի բրիգադա։ Ֆիլմեր ենք նկարում ռազմաճակատի բաղմբովանդակ կյանքից։ Առաջադրանքներ ստանում ենք Մոսկվայից, բայց քաղվարչության տրամադրության տակ

ենք: Հաճախ լինում եմ Մոսկվայում, ժապավեններ եմ տանում հանձնելու դործարանին: Ի միջի այլոց, ինչպե՞ս է ձեր դործարանի, ստուգիայի վիճակը, ավերե՞լ են, դու Յալթայում եղե՞լ ես:

— Եղել եմ. ավերել են, այրել ու փախել... Կիսավեր շենքի մոխիրների մեջ ֆյուրերի ջարդված կիսանդրին էր ընկած, իբրև վկայություն.— դառն ժպիտով պատասխանեց Շուշանյանը, ապա իր հերթին հարցրեց.— ընտանիքդ ի՞նչ վիճակում է, ողջ և առողջ են, Մոսկվայո՞ւմ:

— Այո, Մոսկվայում են. Վերա երկրորդն աշխատում է մեր ֆաբրիկայում, Ֆելիքսս մեծանում է, շուտով դարոց կզնա: Իսկ քո՞նը, ինչպե՞ս է մեր Վերա առաջինը, Ֆելիքսդ մեծացե՞լ է:

Ընկերոջ վերջին հարցը նորից պղտորեց Շուշանյանի փոքր ինչ զուլալված սիրտը: Նա չէր պատասխանում:

Սերգեյը հարցական նայեց Կոստյայի աչքերի մեջ. հասկացավ, որ ընկերոջ սիրտը ինչ-որ վիշտ է կեղեքում. լռեց, մռայլվեց և գլուխը խոնարհեց:

— Չկան, Սերյոժա, չկան.— տխուր, ասաց Շուշանյանը: Այստեղ պետք է լինեն, Սեաստուպոլում, իսկ թե հիմա, այս բոլորին ուրտեղ են ես էլ չգիտեմ...

Ապա նա համառոտակի պատմեց ընկերոջը այն ամենը, ինչ ինքը գիտեր իր ընտանիքի մասին:

Այդ պահին Շուշանյանը նման էր կտրված սրտով մի խենթ սիրահարի, որի սիրո աղավնին թռել է իր ձեռքից, թռել հեռու-հեռու աշխարհներ ու ետ կղաղնա՞ր կրկին, թե ոչ, ինքն էլ չգիտեր: Նա ձեռքը դրեց ընկերոջ ուսին և հայացքը հառած սալահատակի մի քարին, որի վրա շորացած արյան բծեր կային, նայում էր երկար-երկար, բայց արյան հետքերը չէր նկատում: Նրա աչքերի առաջ իր սերն էր, իր սիրելի Վերան՝ կապույտ-լճակ աչքերով, այն Վերան, որի աչքերի մեջ անհատակ կյանքն էր ծփում, բայց այդ երկնքի նման խոր լճակի երեսին երևում էին նաև կապույտի հետ միախառնվող կարմիր արյան բծեր: Շուշանյանն անթարթ նայում էր սալահատակին և զգում, որ ինքը երբեք այնքան ուժգին սեր չէր զգացել դեպի Վերան, ինչքան այդ պահին:

Այդ զգում էր Սերգեյ Պոդգորնին: Ուրիշ ոչ-ոք չէր կարող այնպե՞ս լավ զգալ Շուշանյանի սիրո հախտուն բռնկումները, որքան նա: Նա գիտեր Կոստյայի կրակոտ հոգու շլացուցիչ փայլա-

տակումները, նրա սրտի վարակող ջերմությունը, որի մեջ հաշտում էր ամենակարծր և ամենախառը մետաղը— նրա եսը: Նա ընդունակ էր ամբողջովին վերածվել սիրո, նվիրվածության: Եվ ահա, Սերյոժան նորից զգում էր այդ ջերմությունը, որ հաղորդվում էր իրեն իր ուսին սեղմված Շուշանյանի կրծքից, որի տակ այրվում էր նրա կարոտակեղ սիրտը:

— Մի տխրիր, Կոստյա, սիրելիս, դեռ ամեն ինչ կորած չէ,— հուզված, կարեկցող ձայնով ասաց մայրը Պողոտրնին,— մենք դեռ նոր ենք մտել Սևաստոպոլ, ուր ամեն ինչ արյան ու ծխի տակ է թաղված: Դեռ կգտվի, կպարզվի դրությունը, և մենք կգտնենք, անպայման կգտնենք քո հարազատներին: Ապա նա դործնական տոն տալով իր խոսքերին, ավելացրեց.— գիտես ինչ, այսօր և եթ կհանձնարարեմ իմ տղաներին, արծիվներ և նրանք, ողջ Սևաստոպոլը ոտքի տակ կտան և կփնտրեն Վերային ու Ֆելիքսին, կամ նրանց մասին որեէ տեղեկություն ունեցող բոլոր մարդկանց: Դու վերցրու իմ հասցեն և կապ պահպանիր ինձ հետ: Իսկ այժմ գնա և գտիր Վոլգինին, հանգիստ եղիր և հույսդ մի կտրիր:— Այս ասելով նա թղթի մի կտորի վրա գրեց իր հասցեն, հանձնեց Շուշանյանին և ձեռքը սեղմելով բաժանվեց նրանից:

2

— Դե պատմիր, Կոստյա, պատմիր տեսնեմ ի՞նչպես էին անցնում օրերդ քո հայրենակիցների շրջանում. երեխ քեզ զգում էիր, ինչպես ձուկը ծովում, ուրախ, աղմկոտ, կովկասյան երգ ու պարի մեջ, իսկ կռվելիս տաքարյուն, անհամբեր, մի օրվա դորժը մի ժամում կատարելու խանդով... Է՛խ, կրքոտ ժողովուրդ եք դուք, կովկասցիներդ, նախանձոտ եմ ես ձեզ,— ավտոմատի նման արագ-արագ վրա էր տալիս Վոլգինը, երբ նավահանգստում դառավ նրան Շուշանյանը:

Նրանք նստեցին ծովափի խճաքների վրա: Դիմացը ծովն էր և ավերված նավահանգիստը:

— Ի՞նչ պատմեմ, Տոլյա, դու իրավացի ես.— ասաց Շուշանյանը:— Ես ընկել էի մի նոր, մինչ այդ ինձ համար անծանոթ միջավայր, բայց, իրոք, ես ինձ զգում էի ինչպես ձուկը ծովում:

Դա, կարծես, առաջին հայացքից մի փոքր անհովոր, բայց հետաքրքիր էր ու յուրատեսակ: Խնքդ դատիր. ես ընկել եմ մի բուրավորին նոր գործմաս, որտեղ ոչ մի ծանոթ չունեմ, ինչպես սովորաբար պատահում է մեզ, զինվորական թղթակիցներիս հետ... Բայց այս գործմասում զինվորներից սկսած մինչև ղեկներալը հայեր են. ես էլ եմ հայ, բայց ոչ Հայաստանն եմ տեսել, ոչ էլ նրանց շրջապատում ապրել, մեծացել... Գուցե այդ էր պատճառը, որ սկզբում, չգիտեմ ինչու, մեկ-մեկ մտքիցս անցնում էր, թե արդյո՞ք սառն ու անտարբեր չեն ընդունի ինձ, կամ օտարադի չե՞ն նայի ինձ վրա, երբ իմանան, որ ես հայ եմ և իմ ազգի հայքենիքը, Սովետական Հայաստանը, գոնե մի անգամ իմ սեփական աչքերով չեմ տեսել:

Եվ ահա ես ընկա նրանց շրջապատի մեջ և իմ աչքերի առաջ բացվեց մի բուրավորին նոր աշխարհ՝ իր նոր դույներով: Նրանք, ընդհակառակը, ոչ միայն ջերմ ու գրկաբաց ընդունեցին ինձ, ոչ միայն օտարոտի շնայեցին ինձ վրա, այլ հարազատ եղբոր նման առան ինձ իրենց զինվորական ուրախ ընտանիքի հախուռն հորձանուտի մեջ և տարան... Տարան ինձ համար այնքա՞ն աննկատելի, որ ինքս էլ չիմացա, թե ինչպես ձուլվեցի նրանց հետ հոգով ու սրտով: Ես սիրեցի նրանց: Սիրեցի ոչ միայն իրրե հայրենակիցների, իրրե նոր գտած հարազատ մարդկանց, ես սիրեցի նրանց նաև որպես լավ հայրենաեղբուների և քաջ զինվորների: Իսկ հիմա ինչպե՞ս եմ զգում, երբ հիշում եմ իմ այդ հանցավոր մըտքերը նրանց հասցեին... Ես չէի ճանաչում նրանց: Այժմ ճանաչեցի նրանց, ճանաչեցի և իմ ազգը: Ես շատ ուրախ եմ դրա համար: Դու գիտե՞ս, Տոլյա թե դրա հետ միասին որքան բարձրացավ իմ աչքում ուս ազգը... Զե՞ որ նրա շնորհիվ է, որ այնպիսի մի փոքրիկ ժողովուրդ, ինչպիսին հայ ժողովուրդն է, բարձրացել, հասել է մեր ժամանակի ամենաբարձր իդեալների մակարդակին:

Ահա Տոլյա, մոտավորապես այս է իմ այն մի քանի օրվա հախուռն ապրումների արդյունքը, եթե կարելի է ասել, իմ անցած այդ նոր կուրսի ուշյումեն, որի մասին շտապում էի ամենից առաջ քեզ ասել: Իսկ թե ինչ եմ արել ես այս օրերի ընթացքում, ի՞նչպես ասեմ քեզ... Հա, կարդացի քո ակնաբկները այստեղի թերթերում՝ «Մպիտակ քաղաքի վերքերը». լավ էին, հուզիչ էին, ուրախ եմ... Այ թե Լավրուսինի ձեռքն ընկնեիր... քեզ կմեխեր պատից, որ այդ թարմ նյութերը մեր թերթին չես հասցնում:

— Դեհ, Կոստյա, դու շատ լավ գիտես, որ կապը դեռ չի վերականգնված... այդ ոչինչ, դու շարունակիր քո մասին, կավրուխինի համար էլ շատ լավ նյութեր ունենմ:

— Դեհ, իմ մասին ինչ պատմեմ,— շարունակեց Շուշանյանը.— տեսա այդ մարդկանց, ծանոթացա նրանց, զրույցեցի հետները իմ մայրենի լեզվով, որի դեմ ես մեղանշում էի ամեն մի նախադասություն արտասանելիս... սակայն նրանք ինձ ներում էին իրենց մեղմ բարեկամական ժպիտներով: Ես տեսա հայեր բուն Հայաստանից, Սովետական Հայաստանի հողի վրա ծնված, ապրած, աճած, արիացած հայ ռադիկներ, որոնք Ղրիմի համար, այս քաղաքի համար կռվում էին այնպես, ինչպես դարերի ընթացքում իրենց պապերն էլ շնչ կռվել իրենց հայրենիքի հողի համար... և դա նրանց այնքան էր վեհացնում, բարձրացնում իմ աչքում, որ ես երբեմն ինքս ինձ կարմրում էի ամոթից, որ նրանց չեմ ճանաչել: Այնպես, ինչպես որ կան նրանք: Ես հողմի նման թռչում էի մի զորամասից մյուսը, ագահաբար զրույցում նրանց հետ, լսում նրանց սխրագործությունների մասին ու նկարում էի նրանց, նկարում ու շէի բավարարվում. ինձ թվում էր, թե ամբողջ Ղրիմի պիտան էլ որ նկարեմ, էլի պիտի ասեն քիչ է: Ես տեսա իմ հայրենակից—դարսեցիներին, որոնք ինձ նման մանուկ հասակից տեղահան եղած փախել են թուրքական սրից, բայց մեծացել են հայկական հողի վրա և կռվում էին քաջաբար... օ՛, ինչպե՞ս էին կռվում նրանք... նրանցից մեկը, մեր հարևան գյուղացի, Սուրեն Մարտիրոսյանը, մարտկոցի հրամանատարն էր. նա ասում էր.— ընկեր Շուշանյան, մենք կռվում ենք ոչ միայն Սևաստոպոլի համար, ոչ միայն մեր լայնածավալ հայրենիքի համար, Մոսկվայի համար, այլև մեր Հայաստանի, Երևանի համար... մենք հանուն Երևանի մինչև Բեռլին կգնանք.— հաճախ կրկնում էր նա: Եվ իրոք, կռվում էին այնպիսի թափով, որ անկասկած նրանք Բեռլին էլ կհասնեն: Եվ նրանց այդ հերոսական ոգին վարակում էր ինձ ու ես էլ, մեղքս ինչ թաքցնեմ, ես էլ մի քիչ կռվեցի... կռվեցի մարտկոցում, իմ սիրելի փոքրիկ ու թեթև հակատանկային հրանոթի մոտ կանգնած: Այս ասելով նա հանեց ծոցագրպանից իրեն տրված մի վկայաթուղթ ու հանձնեց ընկերոջը, զուխն ամոթխածությամբ կախելով:

— Զգիտեմ,— ասաց նա.— կարոտի՜, թե վրեժի զգացում էր
քիմ մեջ կուտակված... ես մղվում էի դեպի այդ զենքը:

Նա լռեց:

Վոլգինը կարդաց վկայաթուղթն ու սկսեց քահ-քահ ծիծա-
ղել:

— Կեցցե՛ս, Կոստյա, կեցցե՛ս,— ծիծաղի միջև արտասա-
նում էր նա:— Սա և՛ ուրախալի է, և՛ արտասովոր է, և՛ հետա-
քրքրական... Անսպասելի պարզե... ա՛յ քեզ ակնարկի նյութ...
ե՛ս պետք է դրեմ, ազնիվ խոսք պետք է դրեմ: Դու իմ բազմաթիվ
հերոսներից մեկն ես լինելու, Կոստյա: Անմիջապես ինձ նվիրիր
քո այդ բոլոր քաղաքները՝ ի նշան երախտագիտության ուսա ազ-
գի հանդեպ.— կատակեց Վոլգինը:

— Դե լա՛վ, լա՛վ, ձեռք մի առնի. հենց այնպես, պատահա-
բար սռացվեց,— թախանձում էր նրան Շուշանյանը՝ ամաչելով
ու կարմրելով: Դու ինձ այն ասա,— լրջացավ նա.— մերոնց մա-
սին ոչինչ չե՛ս խմացել:

— Իմացել եմ, Կոստյա, խմացել.— ծիծաղով ասաց ընկերը:

— Ի՛նչ, ի՛նչ ես խմացել, ասա շո՛ւտ,— հետաքրքրությունից
ու անհամբերությունից խեղդվելով վրա ընկավ Շուշանյանը:

— Իմացել եմ, Կոստյա, այն,— հանդիսավոր տոնով ու հատ-
հատ բառերով ընդգծելով արտասանեց Վոլգինը,— որ քո հերոսուհին,
Վերան մի նոր, ավելի դժվար ու բարդ օպերացիա է կատարել
այստեղ, քո աչքերի առաջ փոխված այս նավահանգստում: Ա՛յ,
տեսնո՞ւմ ես այն ուռածիկական նավը, որ քիթը ջրի մեջ խրած
քաղի նման հետնամասն է միայն ցույց տալիս, այդ քո Վերայի
կատարած դործն է: Իսկ հիմա վե՛ր կաց զնանք այն մարդու
մոտ, որն այսքանը միայն պատմեց ինձ: Մնացածը երևի պահել
է, որ քեզ պատմի:

Շուշանյանը շտապ վեր թռավ տեղից, որ զնան, որքան հնա-
րավոր է շուտ դառնեն այդ մարդուն, բայց աչքը չէր հեռացնում
խորտակված, ծամոված հավից. կարծես հիմա այն ջրի տակից
ջրահարսի նման դուրս պետք է լողար Վերան և կանգնեիր նավի
դեպի երկինք ցցված պոչի վրա: Նա գնում էր ու ետ-ետ նա-
յում, մինչև որ նավն անհետացավ աչքից:

Այն մարդը, որին Ղրիմի ընդհատակյա սովետական աշխա-
տողների շրջանում միայն իբրև Վանյա էին ճանաչում և որի մոտ

եկան Շուշանյանն ու Վուդինը ձախ ոտքից ծանր վիրավոր պառկած էր անկողնում և փարթամ մորուքը վերմակին փռած, մոնչում էր տանջող ցավերից։ Դեմքը ռուսական մոմիկի դեմք էր՝ կրնճիոններով ծածկված, բայց աչքերի սուր, կիզող արտահայտություներ երբեք չէր ասում, թե նա հողի հետ է գործ ունեցել։ Չկար այն մեղմ ու միամիտ շղարշը, որ փռված է լինում գյուղացու դեմքին։ Ինչպես քիչ հետո պարզվեց, Վանյան, այսինքն Իվան Պետրովիչ Իվանովը, քսանհինգ տարի Սեաստոպոլի նավահանգստում նավաշինարար բանվոր է եղել։

Երբ սպաները ներս մտան այն սենյակը, ուր պառկած էր նա, կարծես նրա ցավերը մեղմացան։ Նա գլուխը մի փոքր բարձրացրեց, ողջունեց նրանց և աչքերը աջ ու ձախ շրջելով նշանարեց նստելու։

Վուդինը ներկայացրեց Շուշանյանին։ Իվան Պետրովիչն իսկույն հիշեց իր զրույցը կապիտանի հետ։

— Դուք Վերա Անտոնովնայի ամուսինն եք, — խորը շնչելով հարցրեց նա, — շատ բարի, — ավելացրեց նա, երբ Շուշանյանը գլխով դրական նշան արեց, — շատ բարի, — կրկնեց նա, — ես ձեզ կասեմ, որ դուք երջանիկ ամուսին եք... նա տնքաց ցավից... չգիտեմ ճիշտ եմ ասում, թե ոչ... Այն վայրկյանին, դա սրանից երեք օր առաջ էր... երբ ես իմ անկյունում կծկծկած աննկատելի հետևում էի նավահանգստում տիրող իրարանցմանը և դիտում խուճապի մատնված գերմանական ու ռումինական զինվորների դեպի նավին շտապող հոսանքը, Վերան, գերմանական զինվորի համազգեստով և թևի տակ իրերի պարկի մեջ ինչ-որ բան դրած, միացավ զինվորների հոսանքին և դադարի մի հայացք իմ կողմը ձգելուց հետո, գնաց դեպի նավը։ Ես հասկացա, որ նա տարավ այն դժոխային մեքենան, որը պետք է օդը ցնդեցներ զինվորներով բերնե-բերան լցված նավը։ Ականը պետք է պայթեր Վերայի նավից դուրս՝ դալուց հետո։ Եվ ահա, ես սրտատրոփ սպասում էի նրան։ Ես լավ ուռումնասիրել էի նրա քայլվածքը։ Երեկոյան ժամը մոտ յոթն էր։ Ես սպասում եմ... ահա նա դալիս է... բայց ինձ չի մոտենում, այլ հեռանում է դեպի հակառակ կողմը, դեպի այգին... Ես մի քանի վայրկյան և... մի ահավոր պայթյուն լսվեց նավի կողմից... նու, ասում եմ, կեցցես, Վերա, սրանց էլ ուղարկեց գրողի ծոցը... Թող ձկներն ուտեն ու

լիանան...— Իվան Պետրովիչը ծանր շնչեց, լոնց մի փոքր, ապա ավելի դանդաղ շարունակեց.— այդ վայրկյանին՝ որտեղից-որտեղ երկինքը դղրդաց ինքնաթիռների զարհուրելի հռնդյունից, կարծես այդ պայթյունը նրանց համար ազդանշան լիներ... պտույտ են գալիս մեր գլխավերևում... մեր բազեններն են... ու նավահանգստի, պայթեցրած նավի ու խուճապահար դես ու դեն փախչող գերմանացիների գլխին ռումբեր են թափում... օ՛խ, ինչ շիլա շփոթ էր... Եվ ահա մի ռումբ էլ ընկավ ու պայթեց ինձանից մի քանի քայլ հեռու... ես էլ ընկա այդ շիլա շփոթի կաթսան... Թաղվեցի հողի տակ... երբ ռմբակոծությունը վերջացավ, ես հազիվ դուրս եկա հողի տակից, բայց այս ջարդված ոտքս հետս չէր գալիս... է՛հ, Վանյա,— ասում եմ ինքս ինձ,— մի տխրիր, թե մեռնես էլ, քո հայրենական ռումբից ես մեռնելու, ոչինչ... հողը թեթև կլինի վրադ... ոտքս քաշ տալով մի կերպ ընկա այս տունը... փսկ թե ինչ եղավ Վերան, չգիտեմ, այլևս չտեսա նրան... և ահա դուք եկաք.— վերջացրեց նա, ցավից խուլ տնքաց ու լոնց։

— Իսկ ի՞նչ եղավ երեխան, ո՞ւմ մոտ էր թողել այդ ժամանակ երեխային.— տխրությունը հարցրեց Շուշանյանը։

— Ո՞ւմ մոտ էր թողել տղային.— կրկնեց հարցը Իվան Պետրովիչն ու ջարդված ոտքը երկու ձեռքով բռնած անքալով շտկեց, որ ավելի հանդիստ լինի, հետո պատասխանեց հարցին.— քաղաքի ծայրամասում մի փոքրիկ տղուսն տուն կար, ուր առաջ ձրկնորսներ էին ապրում։ Այդ տանն էր կենում պառավ Անտոնինան։ Վերան ապրում էր այդ պառավի մոտ և բոլորիս— և՛ մեզ և՛ գերմանացիներին ասում էր, որ դա իր մայրն է։ Դե, ի հարկե, մենք չէինք հավատում, ու լուրս էինք, իսկ գերմանացիները կարծես հավատում էին։ Առաջին օրերին, երբ նա ցնցոտիների մեջ, կոշտացած, մութացկանի տեսքով ծալոյալ քաղաք էր դուրս գալիս «հոտոտելու».— մենք այդպես էինք կոչում նրա այն շրջագայությունները, երբ նա դուրս էր գալիս խմանալու, թե որտեղ ինչ հարմար գործի տեղ կա... դե, դուք, հասկանում եք, թե ինչ գործի մասին է խոսքս, նա իր հետ էր վերցնում տղային, որի կոկորդը կամ ականջները կապած էին լինում բինտով։ Իսկ երբ նա գնում էր գործի, երեխային չէր վերցնում, այլ գնում էր մենակ, կամ մեզանից որևէ մեկի հետ։ Պետք է ենթադրել, որ այդ

դեպքում երեխային թողնում էր սլառավ Անտոնինայի մոտ... ուրիշ էլ ո՞ւմ մոտ կարող էր թողնել վեց տարեկան երեխային: Այս վերջին, նավի հետ կատարված դեպքից հետո ես ոչ Վերային եմ տեսել, ոչ սլառավին, որպեսզի իմանայի, թե ուր է երեխան... և ահա դուք եկաք... դե գոնե դուք առողջ ոտքեր ունեք, կիներեք ու կզտնեք, անպայման կզտնեք:

Նա վերջացրեց իր պատմությունը և նախանձոտ հայացքով նայեց Շուշանյանի երկար ու առողջ ոտներին:

— Զե՛ր կարող այնպես պատահել, որ դերմանացիները փախելիս երեխաներին իրենց հետ տանեն,— հարցրեց Շուշանյանը:

— Զեմ կարող ենթադրել: Առաջ, երբ մեր զորքերը դուռն նրանց ծովին չէին սեղմել, այդ հնարավոր էր... իսկ այս օրերին, դա անհավատալի է որովհետև նրանց համար իրենց սեփական զլուխն էլ մի ավելորդ բեռ էր դարձել...

— Պետք է գտնել պառավին,— վճռական ասաց Շուշանյանը և վեր կացավ:

Նրանք հրաժեշտ տվին Իվան Պետրովիչին ու դնացին:

Ճանապարհին Շուշանյանն ասաց ընկերոջը.

— Պետք է միջոցների դիմել, որպեսզի Իվան Պետրովիչին շտապ կարգով փոխադրեն գոսպիտալ.

— Արդեն ամեն ինչ կարգադրված է. այսօր երեկոյան կվերցնեն.— պատասխանեց Վուդինը:

Քանի մոտենում էին պառավի տանը, այնքան Շուշանյանն անհամբեր էր դառնում և հուզմունքից նրա մարմինն սկսում էր դողալ:

Պառավ Անտոնինային գտան տնակի դռան մի կոճղի վրա նստած, որը դարնան արևի տակ իր սառած ոսկորներն էր տաքացնում:

Հենց որ Շուշանյանն իմացավ, որ դա պառավ Անտոնինան է, ալլևա չհամբերեց, վազեց դեպի նա, իր լայն թևերի մեջ առնելով նրան, դրկեց, ինչպես որդին հաբազատ մորը և հարցերի տարափ տեղաց նրա զլխին.

— Առաջեք, Անտոնինա մայրիկ, ձեզ մո՞տ էր մնում Վերան, երեխա ունե՞ր հետը, ո՞ւմ մոտ էր թողնում երեխային, ո՞ւր է հիմա ինքը, ո՞ւր է երեխան...

Պառաւ Անտոնինան, որն արդեն բաւական ծանր էր լսում, շփոթվեց այդ հանկարծակի հարձակումից և հարցերի տարափից: Նա հարցերը կարգին չլսեց, լավ չըմբռնեց, թե իրենից ինչ են ուզում, բայց Շուշանյանի բերանից լսվող «Վերան» ճերեխանք բառերից ինչ-որ կռահեց և տխուր դարձավ դեպի իր դիմացը կանգնած սպային, որի հայացքի մեջ աղաչանքի ու կարոտի հետ շաղախված անհամբերություն կար:

— Նստիր, որդի, նստիր իմանամ, թե ինչ է ուզածդ, — տանջված ու նվաղած ձայնով ասաց նա, ցույց տալով դիմացն ընկած մի գերան: Պառավի սառն հանդարտությունը զգաստացրեց Շուշանյանին: Նա զսպեց իրեն, բայց դեմքի տանջալի ջղաձգումները վկայում էին, թե նա ինչ ճիգ է գործ դնում իր ներքին փոթորիկը սանձելու համար:

— Ասացեք, մայրիկ, — բառերը ճմրթելով հաղիվ հարցրեց նա, — ձեզ մոտ էր վերջերս ապրում Վերա անունով մի երիտասարդ կին, իր վեց տարեկան երեխայի հետ:

— Բարձր ասա, որդի, չլսեցի. — ասաց պառավը ձեռքը դեպի ականջը տանելով:

Շուշանյանը ավելի բարձրաձայն կրկնեց իր հարցը, անհամբերությամբ մի ջղային շարժում կատարելով:

— Քո ի՞նչն է Վերան, որդի. — հարցրեց պառավը:

— Իմ կինն է, մայրիկ, կինս:

— Վա՛յ, հողը գլխիս... ուրեմն Ֆելիքսը քո տղա՞ն է, — կոտորված ձայնով եզրակացրեց պառավը:

— Հա, մայրիկ, իմ տղան է, — նույնպես կոտորված սրտով հաստատեց Կոստյան: — Ո՛ւր է հիմա Ֆելիքսը:

— Տարա՛վ, բալա ջան, տարա՛վ... նրա տունը քանդվեք, որ քանդեց մեր տունը, — թոնթորաց պառավն ու սկսեց արտասվել:

— Ո՛վ, ո՛ւր տարավ, — խզված ձայնով հարցրեց Շուշանյանը:

— Տարա՛վ, նեմեցը տարավ, հողի տակն անցնեք նա ու եթէլ հետը, որ այս արհամիրքը շտեմենի...

Շուշանյանի սիրտը լցվում էր պայթելու աստիճան: Նա մի մոլորված, անօգնական մարդու հայացք գցեց Վոլգինի դեմքին և հուսահատ տնքաց:

— Ե՛րբ, ինչպե՞ս տարան, մայրիկ, մի պատմիր տեսնենք, —

մեջ մտալ Վոլգինը, նույնպէս հուսահատության շեշտը ձայնի մեջ:

Պառաւ Անտոնինան թառամած այտերի խորշոմներն արցունքով թրջած ու բառերը ծամելով պատմեց, թե ինչպէս երեք օր առաջ, երեկոյան Վերան դնացել է, իր ասելով նաւահանգստի կողմը, թողնելով Ֆելիքսին իրեն, պառավի մոտ և այլևս տուն չի վերադարձել: Հետևյալ օրը, առավոտյան, երբ Ֆելիքսը նստած է լինում դռանը, այս նույն դերանի վրա, բախով ու փողոցով շտապ անցնում են գերմանական սպաներ ու զինվորներ: Սպաներից մեկը մոտենում է Ֆելիքսին, գրկում նրան ու տանում: Ֆելիքսը ճշում է վախից, լաց է լինում, ոտքերով խփում է գերմանացուն, կծոտում նրա ձեռքերն ու օգնություն կանչում պառավին: Խեղճ պառավը տեսնելով այդ, վազում, հասնում է գերմանացուն, կախովում նրա փեշերից, երեսալի ոտքերից, խնդրում է, աղաչում, որ երեսալին ետ տան, բայց սպան անգլթորեն ոտքով խփում է պառավի թույլ կողին, ազատվում նրա ճանկերից ու գնում: Պառավն ուշագնաց ընկնում է գետին և այլևս ոչինչ չի հիշում:

— Այդպէս խլեց ինձանից իմ անմեղ բալիկին ավազակը ու տարավ. հեկեկում էր պառավը. — ո՛ւր տարավ, ինչո՞ւ տարավ, — չգիտեմ...

Շուշանյանի աչքերի մեջ լցվեց արցունքի մշուշը: Նրա աչքերի առաջից արագութեամբ անցան այն բոլոր երջանիկ վայրկյանները, երբ Ֆելիքսին գտնելու հույսը նրա հոգում առկայծել էր այնքա՛ն պայծառ ու մոտիկ, երբ նա իր զավակին, իր կնոջը համարյա իր գրկում էր զգում, իսկ հիմա՞... հիմա այդ հույսը կրկին սուղվում է վշտի ու կարոտի ծովի հատակը, կորչում անհայտութեան մշուշում:

Շուշանյանը, կարկտաբեր ամալի նման մռայլ, վեր կացավ նստած տեղից, դեմքը խռովածի նման շուռ տվեց մոտը նստածներից ու դանդաղ օրորվելով հեռացավ...

Նրա ետևից մոլորված ու տխուր նայում էին Վոլգինն ու պառավ Անտոնինան երկա՛ր-երկար:

Ո՞ւր կորալ երեխան, ինչպե՞ս պարզել այդ առեղծվածը:

Իվան Պետրովիչն անհավատալի էր համարում այդ օրերին գերմանացիների կողմից ելեկտրային առևանգելն ու Ղրիմից փախցնելը: Մյուս կողմից էլ պառավ Անտոնինան պատմում էր իր աչքով տեսածը... Ո՞րն էր ավելի հավանական, որի՞ն հավատալ... Իսկ ո՞ւր էր Վերան... ինչո՞ւ չէր հայտնվում, երբ արդեն երկրորդ օրն է, որ մեր զորքերը գրավել են Սևաստոպոլը... մի՞թե նա էլ կործանվեց իր պայթեցրած նավի և գերմանական զինվորների հետ... բայց չէ՞ որ Վանյան ասում է, որ ինքը տեսավ Վերային արագ-արագ նավահանգստից հեռանալիս, երբ ականք դեռ չէր պայթել:

Այս հարցերը կացնի բոթ, սպանիչ հարվածների նման իջնում էին Շուշանյանի ու Վուդիսի գանգերին: Նրանց գլուխներն ավելի շուտ պատրաստ էին պայթելու, քան թե որևէ խելքի մոտիկ լճիւ, կամ եզրակացություն հանելու:

Վուդիսը շնչակտուր հասավ Շուշանյանի ետևից ու բռնեց նրա թևը:

— Կոստյա, սիրելիս, մի հուսահատվիր, — մեղմ ասաց նա: Այնքան մեղմ ու հայցող էր նրա ձայնը, որ կողմնակի մարդը կարող էր կարծել, թե նա է այդ ամենի պատճառը: Դեռ որոնելու շատ տեղեր կան. — շարունակեց նա. — գուցե մեկն ու մեկը նրանցից սխալվում է... գուցե իրոք, տարել են գերմանացիները, կամ գուցե թողել են այստեղ ու փախել. հավանական է, որ իրենք էլ երեխայի հետ միասին գերի են վերցվել մերոնց կողմից... ամեն ինչ կարող է պատահել... Չէ՞ որ սա պատերազմի դաշտ է... Կամ իշո՞ւ ես կարծում, որ եթե տարել են, անպայման պետք է սպանեն... նրանք դեռ իրենց պարտված չեն համարում, և երեխաներին փախցնում, տանում են հատուկ նպատակներով, դու ինքդ լավ գիտես, իսկ մենք հաստատ քայլերով գնում ենք դեպի Բեռլին... Ի՞նչ գիտես, թե մեր զորքերը մի որևէ տեղ, մի օր Եվրոպայի մի որևէ անկյունում ուրիշ հազարների հետ շեն գտնի և քո Ֆելիքսին ողջ և առողջ:

Այսպես Վուդիսը մխիթարում, սիրտ էր տալիս ընկերոջը, հրք

ներանք դանդաղ քայլում էին փողոցով թե դեպի ուր, իրենք էլ ոչինչ չգիտեին...

Օրը երեկոյանում էր։ Նրանք, իրենց համար աննկատելի հասնում էին նավահանգիստ, երբ հեռապառ ու քրտնաթոր մի սերժանտ, վազելով հասավ նրանց և դիմելով կապիտան Վոլգինին, խնդրեց.

— Ընկեր կապիտան, թույլ տվե՛ք Ձեզ դիմելու։

— Ասացե՛ք,— թույլատրեց Վոլգինը։

— Ո՞վ է ձեզանից Կոնստանդին Շուշանյանը,— հարցրեց նա։

— Ես եմ,— պատասխանեց Շուշանյանը։

— Ընկեր ավագ լեյտենանտ, ծովամերձ այգում, ա՛յ, այնտեղ, մայր Պողոտորնին շտապ կանչում է Ձեզ։

Սպաներն արագ վազեցին սերժանտի ցույց տված կողմը։ Սերժանտը հետևեց նրանց։

Նրանք մտան այգին և մոտեցան մայր Պողոտորնուն, որը շրջապատված սպաներով, գլխարկը հանած, գլխավոր ու մոայլ կանգնած էր սլացիկ մի շինարի տակ և անթարթ նայում էր գետնին ընկած գերմանական զինվորի համազգեստով մի դիակի։ Երբ Շուշանյանը մոտեցավ, նա ձեռքի մի զուսպ շարժումով ցույց տվեց նրան մեջքի վրա ընկած, գլխաբաց, ոսկեգույն մազերը գետնին փռած դիակը։

— Վերա՞ն,— անբնական ձայնով ճշաց Շուշանյանը և ընկավ դիակի վրա։

Երբ գարնան երեկոն մեղմ ու հանդարտ իջավ Ղրիմի վրա և մետաքսյա զով շղարշով ծածկեց լեռներ, ծով ու հող, Շուշանյանի ընկերները մի խորունկ փոս փորեցին նույն այդ սլացիկ շինարի տակ ու թաղեցին Վերային։

Դիակը զննելիս պարզվեց, որ Վերային սպանող գնդակը կպել էր մեջքից, ծակել սիրտը և դուրս եկել կրծքից։

Կասկածից դուրս էր, որ նալի պայթեցումից հետո գերմանացիները նկատել են նրա կասկածելի փախուստը դեպքի վայրից, գլխի են ընկել և խփել թիկունքից։

Վշտի այս երկրորդ հարվածը, որքան էլ ուժեղ էր ու դաժան, բայց չընկճեց, շխորտակեց Շուշանյանին, չկոտրեց նրա կամքը: Լինում էին իհարկե, վայրկյաններ, երբ նա աշխարհում որք ու միայնակ էր զգում իրեն իր երջանկության մարգարիտը ծովը գցած մարդու նման, բայց ինչպես արագ գալիս էին այդ վայրկյանները, այնպես արագ էլ ցնդում, կորչում էին, երբ նա նայում էր իր շուրջը, նայում էր աշխարհին ու մարդկանց և զգում, թե ինչպես իր նման միլիոնները իրենց հոգու խորքում ճգմում, ուղնշացնում են վիշտն ու տառապանքը ու ձգտում են մի առավել մեծ բանի, մի վեհ ու նվիրական գաղափարի... Իսկ ի՞նքը... ինչո՞ւ ինքը պետք է իրեն մղի զրկվածների շարքը, ետ մնա այն աշխարհացունց արշավանքից, որը ձգտում էր մի վեհ նպատակի... Չէ՞ որ այդ նպատակի իրականացման մեջ էլ հենց նա կարող էր գտնել իր կորցրած երջանկությունը... Լավ ասաց Վուգինը, «Ի՞նչ գիտես, թե մեր զորագնդերը, մի օր, Սվրոպայի մի անկյունում չեն գտնի Ֆելիքսին և հարյուր հազարավոր ֆելիքսների, որոնց դեռ չեն կարողացել ուղնշացնել մանկասպանները...»:

Այս հույսը, որ մինչ այդ ուղեղի մի անկյունում կծկված սպասում էր աննկատելի, փայլեց միանգամից, լուսավորեց Շուշանյանի ողջ միտքը, կլանեց նրան: Նա այնպիսի ջերմությամբ փայփայեց այդ հույսը, որ նրան թվաց, թե այն ամենը, ինչ նա այսօր տեսել ու լսել էր, կամ ապրել ու տառապել, բոլորը երազ էր, և հրազի նման էլ կցնդի կանհետանա, երբ ինքը ոտքի կանգնի և հաստատուն քայլերով գնա դեպի այն մեծ նպատակը, գնա ռոտի հետքերով, իր սիրելի զավակի՝ իր սեփական արյան հետքերով:

Նա այնքա՞ն ֆիզիկական ուժ էր զգում իր մեջ այդ պահին, այնքա՞ն ոգու կորույթ, կամքի ուժ, որ կարող էր հենց հիմա, ինչպես Սուրենն էր ասում, իր երջանկության համար, իր սովետական հայրենիքի համար կռվով մինչև Բեռլին գնալ:

Ծովի փրփրաբաշ ալիքները գիշերային խավար ծածկոցի մեջ փաթաթված գլորվելով գալիս էին ու ավին խփում, ջրի կաթիլներ ցանելով ծովափին լուռ նստած մայր Պողգորնու, Վուգինի և Շուշանյանի մտահույզ դեմքերին: Զգացվում էր, որ ծովն աստի-

Ճանաբար հուզվում է: Այնտեղ ծովի հեռավոր խորքերը ինչ-որ ներքին խռոված ուժերի կուտակում էր կատարվում: Ընկերներն անթարթ հայացքով, որը կիսում էր խավարը, նայում էին ծովին ագահաբար, կլանված ու սիրով: Այնքա՛ն նմանություն կար այդ պահին նրանց հոգիների և ծովի միջև...

Նրանք վեր կացան:

4

Այդ օրվանից անցավ մոտ մի շաբաթ:

Մայրը Պողգոթինին ու Վոլգինը, ցանկանալով վերջնականապես համոզվել, թե զերմանացիներն իրո՞ք տարել են Ֆելիքսին, ամբողջ Սևաստոպոլն ու նրա շրջակայքը հետախուզեցին ամենայն մանրամասնությամբ: Դրա համար նրանք շխնայեցին իրենց սեփական ոտքերը, ձեռքն ընկած ավտոմեքենան, ծանոթ և, նույնիսկ, անծանոթ զինվորակոններին իրենց մոտ և հեռու ղորամասերից: Նրանք օգտագործեցին նաև Սևաստոպոլի պարետային վարչության բոլոր հնարավորությունները, բայց Ֆելիքսի հետքը ոչ մի տեղ չգտան:

Ֆելիքսին առևանգեցին, Վերային սպանեցին: Շուշանյանը բնավեր թռչունի նման թռչում էր Սևաստոպոլի մի ծայրից մյուսը, փնտրում էր իր կորած ձագուկին և ոչ մի տեղ հանգիստ չէր գտնում:

Վրա էր հասնում վերադարձի ժամը: Այդ դժացումը նրան ավելի սոսկալի էր թվում: Նա սարսափում էր այդ մտքից, երբ հիշում էր, որ վաղը կամ մյուս օրը կապիտան Վոլգինը խորադնին հայացքով պետք է նայի նրա աչքերի մեջ և ասի.— «Դե՛հ, Կոստյա, պատրաստվիր ճանապարհ ընկնենք, մեր խմբագրությունն անհամբեր մեղ է սպասում...»: Իսկ դու եկ ու այս ամենի վրա խաչ դիր, գնա հեռավոր թիկունք, քնիր մեծ քաղաքի հյուրանոցի փափուկ անկողնում, իսկ խիղճդ թող շաղափի նման ամեն վայրկյան ծակի սիրտդ: «Ո՛չ, ես այդքան ուժ չունեմ. վճռեց նա: Ես գուցե կարողանամ առաջավոր դժի փոթորիկների մեջ խեղդել իմ վիշտը, բայց փափուկ անկողնում երբեք: Ես պետք է կռվեմ թըշնամու դեմ, որպեսզի կռվի մեջ մոռանամ իմ վիշտը, եթե ոչ, այդ

վիշտն ինքը կխեղդի ինձ... Բացի այդ, ես ինքս պետք է գնամ, փնտրեմ, գտնեմ ու աղատեմ իմ զավակին գերությունից... ինչո՞ւ միայն ուրիշները այդ անեն: Իսկ ե՞ս. մի՞թե ես արդեն անպետք եմ գործող բանակի համար... նա դրանից վիրավորանք զգաց և խսկույն առաջ քաշեց հակահարվածը... ոչ, փաստերն ասպացուցում են, որ դեռ կռվելու ընդունակ եմ. վկա են փշրված տանկերը: Նրան դուր եկավ այդ միտքը և մեքենայաբար ձեռքը տարավ դեպի ծոցագրպանը, ուր պահում էր գնեհրալի ստորագրած տեղեկանքը: «Ես այլևս թիկունք գնացողը չեմ... Թող ինչ ուզում են ասեն...»:

Հետևյալ օրը նա Վոլգինին հայտնեց իր այդ միտքը: Վոլգինն անմիջապես չպատասխանեց, այլ երկար մտածեց, ծխեց, նայեց օդի մեջ թռչող ծխի օղակներին, ապա կրկին նայեց Շուշանյանին, նորից մտածեց, չափեց, ձևեց, ապա հարցրեց.

— Կոստյա, դու քո սրտում հաստատ հավատո՞ւմ ես, որ Ֆելիքսին մի օր ողջ կգտնես:

— Այո, ես հավատում եմ, որ մի օր պետք է գտնեմ նրան: Ինչ-որ ներքին ձայն ինձ ասում է այդ:

— Դու ինձ այն էլ ասա. կկարողանա՞ս ֆիզիկապես դիմադրել ռազմաճակատի բոլոր զրկանքներին:

— Դու հավատա ինձ Տոլյա, որ ես թիկունքում ինձ ֆիզիկապես ավելի թույլ եմ զգում, քան ռազմաճակատում: Միայն խղճի խայթը այնտեղ ինձ ժանգի նման կռտի, կմաշի: Իսկ այստեղ խիղճս հանգիստ կլինի նրանց հանդեպ... և ոչ միայն նրանց հանդեպ...

— Նու, խղճի հարցը մի կողմ թողնենք, Կոստյա... Դու խղճի դեմ ոչինչ չես արել և չես անի, եթե թիկունք էլ գնաս... Բայց նյութերը... ինչպե՞ս վարվենք նյութերի հետ... Ես կկարողանա՞մ գլուխ հանել այդ հսկայական հարստությունն օգտագործելու մեջ...

— Դու այդ մասին մի տարակուսի. ես դրանք այնպիսի դրությամբ մեջ քեզ կհանձնեմ, որ կարծես թե ինքդ քո ձեռքով ես կատարել այդ ամենը: Միայն թե դու ինձ ասա՝ ճիշտ չե՞մ վարվում արդյոք ես:

— Ի՞նչ ասեմ, Կոստյա. քո որոշումը շատ ազնիվ, վեհանձն և անձնուրաց հայրենասերի որոշում է: Հայրենիքի բախտը այսօր

վճուխում է առաջավոր դժոճ, իսկ դու ձգտում ես այնտեղ, իհարկե, ճիշտ ես վարվում: Թիկունքում քեզ փոխարինող, կարծում եմ, որ կգտնվի: Իսկ ի՞նչ ձևով ես ուզում այդ անել:

— Ռապորտ կտամ Ֆրոնտի հրամանատարին՝ հայկական զորամասի հրամանատարի միջոցով, իսկ նա, ես համոզված եմ, չի մերժի և կվերցնի ինձ իր զորամասը:

— Լավ, Կոստյա, ես ընդդիմանալու ոչ մի իրավունք չունեմ. թող այդպես լինի:

Ընկերների այս զրույցից երկու օր անց, երբ հայկական զորամասի հրամանատարը, բանակի հրամանատարի միջնորդությամբ ռազմաճակատի հրամանատարին հանձնեց ավագ լեյտենանտ Կոնստանդին Շուշանյանի ղեկուցադիրը և մանրամասնորեն պատմեց նրա ընտանիքի ողբերգական վախճանի մասին, ռազմաճակատի հրամանատարը տարակուսանքով գլուխն օրորեց և իր դիմացը ուղիղ կանգնած կարճահասակ հայ գեներալին հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ վիճակում է այժմ ավագ լեյտենանտ Շուշանյանի առողջությունը, տրամադրությունը, հոգեկան կարողությունը:

— Նրա միակ ցանկությունն է, որ դուք միջնորդեք իր ռազմաճակատի հրամանատարի առաջ՝ նրան գործող բանակում թողնելու համար, որը և նրան բարոյական մեծ օժանդակություն կհանդիսանա:

— Դուք ինձ չհասկացաք... չստացվի այնպես, որ նա «Պատերազմի բոցերի մեջ այրի ո՛չ միայն իր վիշտը», — այս խոսքերն արտասանելիս նա կարմիր մատիտով ընդգծեց սեղանին դրված ղեկուցադրի այդ տողը, — այլ իր վշտի հետ այրի նաև իրեն... տաքարյունություն չանի՞, պատեհ-անպատեհ կովի մեջ մտնի ու զոհի իրեն...

— Նրա հոգեվիճակը հուսահատության նշույլ անգամ չի ցույց տալիս, ընկեր գեներալ:

— Ասում եք լա՞վ հրետանավոր է:

— Անսահման սիրում է իր զենքը և հիանալի տիրապետում է դրան:

— Միջնորդել. — վճռական արտասանեց ռազմաճակատի հրամանատարը և Շուշանյանի ղեկուցադրի վրա կարմիր մատիտի հաստ տառերով գրեց՝ «Միջնորդել» և ստորագրեց:

Մի քանի բուսի հետո ռադիո-հեռագրի բովանդակությունը ծածկագրերի թևով թռավ դեպի հեռավոր թիկունքում գտնվող ռադմական շտաբը:

Նույն օրը հեռավոր թիկունքից եթերը ճնշեցնելով դեպի ռադմաճակատ թռավ նույն ռադիո-հեռագրի պատասխանը՝ «Թույլատրել»:

Շուշանյանի ցանկությունը կատարվեց: Նրան թույլ տվին մնալ գործող բանակում: Ծառայության նշանակվեց հայկական զորամասում իր սիրելի ղեկի վրա, նույն հրաձգային գնդի հակատանկային հրանոթների մարտկոցում, Սուրեն Մարտիրոսյանի մոտ, իբրև կրակային դասակի հրամանատար: Նա իրեն մխիթարված էր զգում, շնայած վշտի այն ծանր բեռին, որ կրում էր իր սրտի վրա:

Հասավ Վոլգինից բաժանվելու ժամը:

Մինչ այդ Շուշանյանը դիշեր ցերեկ անդուլ եռանդով ռադմաճակատի Կարմիրբանակային թերթի ֆոտո-լաբորատորիայում փակված երևակում էր իր նկարած բոլոր ժապավենները, դրում էր նրանց համապատասխան բացատրությունները, մարդկանց, վայրերի, զորամասերի անունները, դասավորում էր ժամանակագրական կարգով, տեղավորում էր հատուկ տոսիերի մեջ և նրանց վրա գրում, որպեսզի Վոլգինը խմբագրությունում չխառնի և կորցնի թանկագին բնագրերը, որպեսզի խմբագրության քարտուղարն ու խմբագիրը վատ չհիշեն նրան: Նա մանրամասն նամակ գրեց խմբագրին, որի մեջ պատմեց իր հոգեվիճակի ու իր այդ անսպասելի վճռի դրդապատճառների մասին և այդ ամենի հետ հանձնեց Վոլգինին:

Հայտնի չէ, թե ինչպես պատահեց, երկուսի համար էլ աննկատելի, նրանց բաժանման կետը հանդիսացավ ծովափի այն բարձր, երկնասլաց շինարը, որի տակ թաղված էր Վերան:

Վոլգինը երկար ժամանակ չէր համարձակվում իր «մնաս բարեն» ասել, իսկ Շուշանյանը լուռ ու կտրտուկեղ աչքով նայում էր այն թանկագին հողաթմբին, որն այնքան ապրումներ էր պատճառել հոգով հավիտյան իրար կապված այս ընկերներին և որը անմասն էր, անտեղյակ այդ ապրումներին:

Երբ, վերջապես, Վոլգինը ձեռքը պարզեց Շուշանյանին և ցանկացավ ինչ-որ բաժանման խոսք ասել, Շուշանյանը բռնեց

ներա երկու ձեռքից և շուրջը նայեց: Այդու ժառուղով անցնում էր մի զինվոր: Շուշանյանը մոտ կանչեց նրան, ուսից հանեց ապարատը, պատրաստեց այն նկարելու համար և հանձնելով մոտը կանգնած զինվորին, խնդրեց նկարել իրենց հողաթմբի և շինարի հետ միասին: Նրանք կանգնեցին թե թեի գցած, գլխարաց ու հայացքները հողաթմբին խոնարհած: Զինվորը զգուշության համար նկարեց նրանց մի քանի անգամ, ապա հանձնեց ապարատը և գնաց:

Այդ ժամանակ միայն Շուշանյանը բռնեց Վոլգինի ձեռքը և ասաց.

— Անատոլիյ Պետրովիչ, խնդրում եմ այս հիշատակը պահես, իբրև ամենաթանկագին և նվիրական մի գանձ... պահիր մինչև իմ վերադարձը... իսկ եթե չվերադարձա, թող նա մնա իբրև մեր բարեկամության ամենասուրբ վկայություն... Դեհ, գնաս բա՞րով, — հուզված շշնջաց նա և ընկերոջը սեղմեց իր կրծքին:

Նրանք բաժանվեցին:

Վոլգինը մի քանի քալլ գնալուց հետո հանկարծ հտ դառավ և բարձրաձայն կանչեց.

— Կոստյա, ի՞նչ եղան շոկոլադեները...

— Պահում եմ, Տոլյա, պահում եմ իսկական տիրոջը հանձնելու համար... հաստատ և հավատով լի կանչեց նա ընկերոջ հետևից:

22—IX—1947 թ.

Պատ. խմբագիր՝ ՀՄ. ՌԻՐԱՍ
Տեխ. խմբագիր՝ Ի. ՎԱՐԿԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ս. ՃԱՆՃԻԿՅԱՆ
Կոնցրդ սրբագրիչ՝ Հ. ԴՈՂՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՎՖ 00888 պատ. 589, տիրաժ 3000, տպագրւողին 9,5,

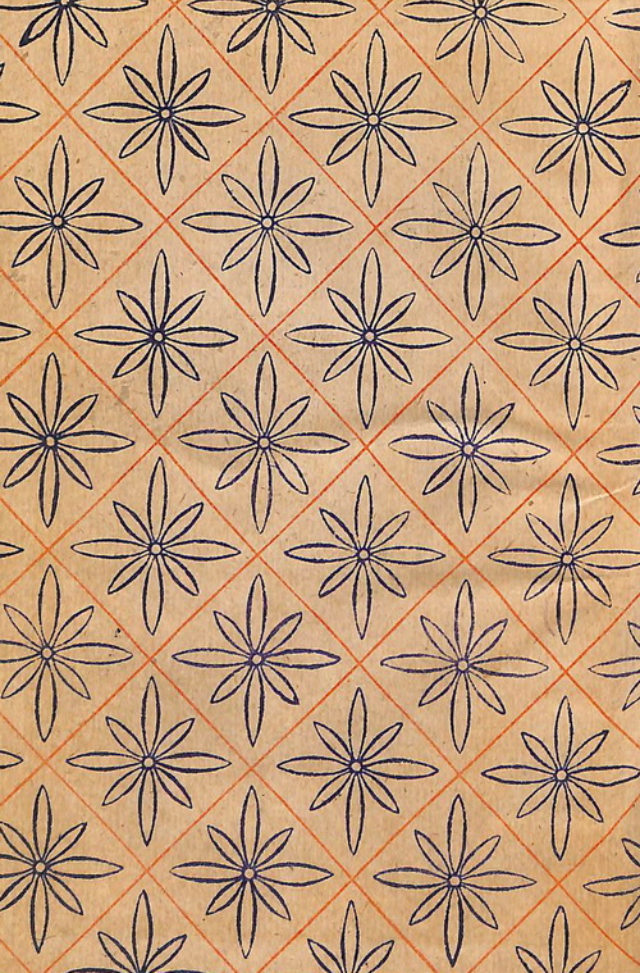
հանձնված է տրտագրության 5/X 48 թ.,

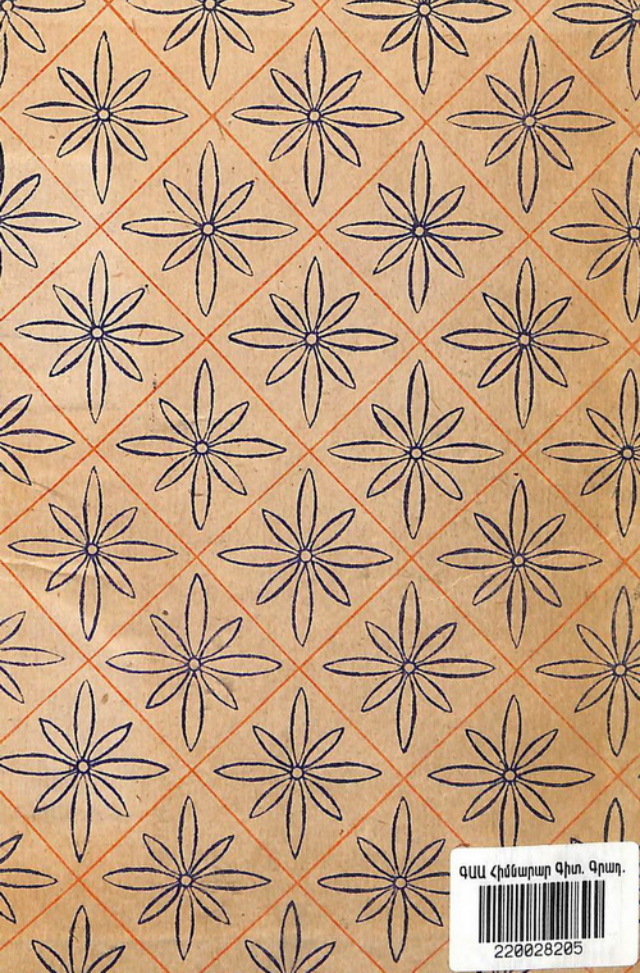
ստո-ագրւած է տպագրության 20/11 49 թ.

ՀԱՅԻՒ ՄՍԷՆ ԿԻՅ Գ. ԻՎՐ. և ՀՐԱՏԱՐԱԿՆ. ՎԱՐՆ. №1 տպարան,
ԵՐԷԱՆ, ԼԵՆԻՆԻ ՎՈՂ. № 65

ԳԱԱ Հիմնադրար Գիտ. գրադ.

220028205

II
A 28205